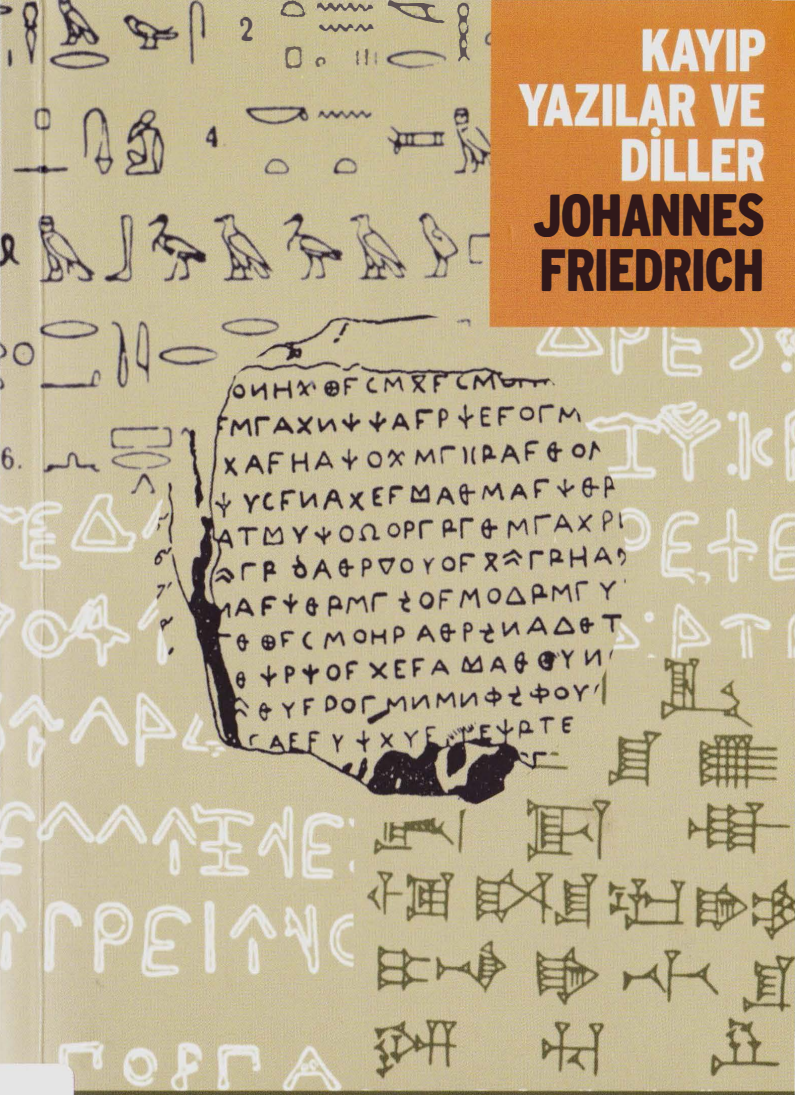
KAYIP YAZILAR VE DİLLER

JOHANNES FRIEDRICH

ARKEOLOJİ VE SANAT YAYINLARI

KAYIP YAZILAR
VE DİLLER

KAYIP YAZILAR VE DİLLER

Johannes Friedrich

Çeviren: Recai Tekoğlu

ARKEOLOJİ VE SANAT YAYINLARI

ARKEOLOJİ VE SANAT YAYINLARI
Başvuru ve El Kitapları Dizisi: 7

J. FRIEDRICH
KAYIP YAZILAR VE DİLLER
Çev: RECAİ TEKOĞLU

Yayımlayan ve Yöneten
Nezih Başgelen

Kapak Tasarımı
Cem Günübek

Düzenleme
Emel Yaşkabak

Baskı
Kanaat Basımevi
2000, İstanbul

ISBN: 975-6561-79-4

Her türlü yayın hakkı saklıdır.
© 2000 Arkeoloji ve Sanat Yayınları
Translation from the German language edition:
Entzifferung verschollener Schriften und Sprachen by Johannes Friedrich
Copyright © Springer-Verlag Berlin Heidelberg 1954
Springer-Verlag is a company in the Bertlesmann Springer publishing group
All Rights Reserved

Hayriye Cad. Çorlu Apt. 3/4, 80060, Galatasaray/İstanbul
Tel.: 0 212 293 03 78 (pbx) Fax: 0 212 245 68 77

İÇİNDEKİLER

ÇEVİRMENİN ÖNSÖZÜ 7
ÖNSÖZ 10
I. ESKİ DOĞU DÜNYASINI AYDINLATAN ÜÇ BÜYÜK ÇÖZÜMLEME 14
1. Mısır Hiyeroglifleri 14
a) Ülke ve ahalisi. Mısır uygarlığı ve tarihi 14
b) Mısır yazısının özellikleri 19
c) Mısır yazısının çözümlenmesi 32
d) Meroe yazısı 43
2. Çivi Yazısı 46
a) Ülke ve ahalisi. Mezopotamya uygarlığı ve tarihi 46
b) Çivi yazısının özellikleri 52
c) Çivi yazısının Doğu ve Batı'daki dağılımı 62
d) Hitit ve Hurri uygarlıkları ve tarihi hakkında genel bilgiler 63
e) Alfabetik çivi yazılı diller 66
f) Eski Pers çivi yazısının çözümlenmesi ... 68
g) Yeni Elam çivi yazısının çözümlenmesi . 80
h) Babil çivi yazısının çözümlenmesi 81
i) Sümercenin yorumlanması 90
k) Hititçe ve diğer Anadolu dilleri 92
l) Hurcanın yorumlanması 104
m) Urartucanın yorumlanması 106
n) Eski Elamcanın yorumlanması 107
o) Ugarit dilinin çözümlenmesi 108
3. Hitit Hiyeroglif Yazısı 112

a) Genel bilgiler 113
b) Hitit hiyeroglif yazısının özellikleri 115
c) Çözümleme aşamaları 120
II. ESKİ DOĞU DÜNYASINDA DİĞER ÇÖZÜMLEME VE YORUMLAMALAR 129
1. Bilinmeyen Diğer Dil ve Yazıların Çözümlenmesi 131
a) Likçenin yorumlanması 131
b) Lidcenin yorumlanması 137
c) Side dilinin yorumlanması 143
d) Numidya yazısının çözümlenmesi 146
2. Bilinmeyen Yazılarla İlgili Diğer Çözümlemeler 153
a) Kıbrıs yazısının çözümlenmesi 154
b) Girit Linear B yazısının çözümlenmesi 164
c) Biblos yazısının çözümlenmesi 178
3. Bilinmeyen Dillerle İlgili Diğer Yorumlamalar 183
a) Etrüskçenin yorumlanması 184
b) Antik İtalya'nın diğer dillerinin yorumlanması 192
c) Frigcenin yorumlanması 197
III. KAYIP YAZI VE DİLLERİN ÇÖZÜMLENMESİYLE İLGİLİ YÖNTEMSEL GÖZLEMLER 202
IV. ÇÖZÜMLENMEMİŞ DİĞER YAZI ÖRNEKLERİ 211
1. Sina yazısı 211
2. Karya yazısı 215
3. Hint yazısı 217
V. EBLA YAZISININ YORUMLANMASI 221
DİPNOTLAR 225
LEVHALAR 227

ÇEVİRMENİN ÖNSÖZÜ

Eski Önasya ve Akdeniz uygarlıklarının bugün bizleri hayranlık içinde bırakan eşsiz anıtlarının yanında, düşünce tarihimizi etkileyen diğer bir yönü, farklı kökenlerden gelen diller için üretmiş oldukları değişik yazı türleriyle kayda geçirdikleri edebi eserlerle ortaya çıkmaktadır. Çivi yazısı Babil'de, ayrıca üç bin yıl süreyle Babil dışında pek çok ülkede ve değişik halklar için bir yazışma aracı olarak kullanılmıştır. Keza Mısır hiyeroglif yazısı Mısır'ın dışında da, komşu uygarlıklar tarafından sınırlı bir şekilde benimsenmiş ve uygulanmıştır. Anadolu hiyeroglif yazısı, Anadolu'ya özgüdür. Güneydoğu Anadolu ve Kuzey Suriye'den Batı Anadolu'nun içlerine kadar yayılan bir alanda bu yazı türüne ait belgelere rastlanmaktadır. Bugün Latin veya Grek harfleriyle tanımladığımız yazının mucitleri Fenikelilerdir. Batı Anadolu'daki M.Ö. I. binyıl halkları, kendi özgün yazım işaretlerinin yanında, büyük ölçüde Fenike yazısından etkilenmişlerdir. Anadolu'da çok farklı yazı türlerinin kullanılmış olmasına özel bir önem vermek gerekir. Bugün dahi çözümüne ulaşılmamış yazı ve diller mevcuttur. Örneğin, kısmen çözümlenmiş olduğu kabul edilen Likçe, Milyaca, Karca, Frigce, Lidce, Sidece, Pamfilya ve Pisidya dillerine ilişkin belgelerin büyük bir kısmı sessiz kalmaktadır. M.Ö. II. binyıldaki Hurca ve Hatti dili, I. binyılda da Urartuca bu listeye dahil edilirse, Eski Anadolu Dilleri filolojisinin çözüm-

leme girişimleriyle ilgili daha yapacak pek çok işi olduğu anlaşılır.

Değişik yazı türlerinin icat edilmesinin düşünce tarihimizi yönlendirmesi kadar, çözümlenmeleri de belirleyici olmuştur. J. Friedrich'in haklı bir şekilde belirttiği gibi, antik yazıların çözümlenmesinde elde edilen başarılar, doğa ve teknik bilimler alanında elde edilen başarılarla aynı seviyeye konulabilir. Karşılaştırmalı-tarihsel-tanımsal dilbilimin bu başarılı alanı sayesinde pek çok eski halk dile gelmiş, dolayısıyla insanlık tarihine daha somut sonuçlarla katkıda bulunma olanağı doğmuştur.

Kayıp Yazılar ve Diller, Eskiçağ filolojilerinin tanınmış isimlerinden J. Friedrich'in eski yazılar ve diller hakkında yaptığı pek çok çalışmadan bir tanesidir. *Entzifferung verschollener Schriften und Sprachen*'in 1966 baskısı, 1973 yılında, tanınmış İtalyan Dilbilimci G. P. Carratelli'nin oğlu G. Carratelli tarafından İtalyanca'ya *Le Scritture Scomparse* başlığıyla çevrilmiştir. 1989 İtalyanca baskısı P. Fronzaroli tarafından Ebla dilinin ilavesiyle genişletilmiştir. Biz bu İtalyanca baskıyı Almanca baskıyla karşılaştırarak çevirdik. Eserin Türkçe çevirisine de ilave edilecek bazı gelişmeler olmuştur. Diğerlerinin yanında, özellikle, 1997 yılında Kaunos'ta Karca-Grekçe bir çiftdilli yazıtın bulunmuş olmasının sonuç getirici olduğunu ve Karcanın çözümlenmesini garanti eden anahtar bir rol üstlendiğini belirtmek gerekir.

Eski Anadolu Dilleri alanında elde edilen bazı gelişmeleri dipnotlarla okuyucuya sunmaya çalıştım. Gelişme-

lerin daha ayrıntılı olarak sunulması bu kitabın kapsamını aşmaktadır. Eser, bu tür ilave ve değişikliklere rağmen öneminden hiçbir şey kaybetmemiştir ve bugün dahi henüz çözümlenememiş dillerle ilgili tartışmalara yöntem açısından kaynak teşkil eden temel eserlerdendir.

Eski Anadolu Dilleri filolojisinin saygın bilim adamlarından hocam sayın Prof. Dr. Ali M. Dinçol, *Kayıp Yazılar ve Diller*'in Türkçeye çevrilmesi için beni görevlendirmişti. Böylece, bu önemli görevi yerine getirmiş olmanın ve eserin Türkçe baskısının gerçekleşmesinin mutluluğunu yaşıyorum. Değerli hocam Prof. Dinçol çevirinin ilk provasını okumuş, gerekli ilave ve düzeltmeler için beni yönlendirmiştir. Kendisine, sonsuz keyif aldığım Eskiçağ dilleri ve yazıları alanındaki çalışmalarımı yönlendirmesi ve teşvik etmesi dolayısıyla her zaman minnettar kalacağım. Ayrıca, bu denli zor bir çalışmanın bir an önce yayımlanması konusundaki ısrar ve desteğinin yanı sıra çeviri metninin redaksiyonunu üstlenmek suretiyle yaptığı katkılar için, sayın Doç. Dr. A. Vedat Çelgin'e ve epeyce uzun bir zamanıma malolan bu çevirinin yayımlanmasını sağlayan sayın Nezih Başgelen ile Arkeoloji ve Sanat Yayınları'na teşekkür borçluyum.

Eskiçağ'ın gizem dolu yazı ve dillerine ilgi duyanlara faydalı olması dileğiyle...

Antalya, 2000 R. Tekoğlu

ÖNSÖZ

Düşünce tarihindeki köklü değişim çağları arasında XVIII. yüzyıldan XIX. yüzyıla geçiş, XV. yüzyıldan genellikle modern çağa hazırlık aşaması olarak kabul edilen XVI. yüzyıla geçişten daha az öneme sahip değildir. 1500'lerde yeni kıtaların keşfinin getirdiği sonuçlar ve Rönesans'ın başlamış olması, insanoğlunun maddi ve manevi hayatına yeni bir şekil vermiştir. Benzer bir şekilde, 1800'lü yıllardan itibaren, o çağda yeni yollar katetmeye başlamış olan politik düşünceden tamamen bağımsız olarak gerçekleştirilen ve toplumsal yaşamı derin bir şekilde etkileyen teknik gelişmeler ve özellikle doğa bilimleri alanında kökten değişikliklerin yer aldığı bir devir kendini göstermektedir. Doğa bilimleri alanındaki bu yeni düşünce akımına çeşitli akıl disiplinlerinde de benzer bir değişiklik eşlik etmektedir. Örneğin bu dönemde, Winckelmann gibi bir araştırmacının çalışmaları ve Antikçağ'a ilişkin ana epigrafik belgeler üzerine yapılmış oldukça ayrıntılı incelemeler aracılığıyla Eskiçağ Bilimciliği yeni görünüşünü almıştır. Ayrıca, gene bu dönemde Hint-Avrupa dil ailesi hakkında edinilmiş olan bilgiler, Alman Eskiçağı araştırmaları ve yeryüzündeki tanınabilir bütün dil gruplarının sistematik bir şekilde sınıflandırılması ile geçerli bir dil inceleme bilimi ortaya çıkmıştır.

Gene aynı dönemlerde —böylece bu kitabın konusuna geliyorum— insan aklı ilk kez Grek tarihinin başlangı-

cının ötesine, yani insanoğlunun ilk gelişim yıllarında Doğu'ya şekil vermiş olan toplumlara, bunların maddi ve manevi kültürlerine ve bu kültürlerin o uzak çağlardan günümüze değin korunmuş edebi abidelerindeki fikir hayatlarına da göz atmaya başlamıştır. Ortaçağ insanı için olduğu kadar XVIII. yüzyıl insanı için de tarih, Homeros ve *Ahdiatik*'teki *(Tevrat)* anlatımlarla başlıyordu ve bu insanların eski diller hakkındaki bilgileri de yalnızca Latince, Grekçe ve bazen de İbranca ile sınırlıydı. Mısır anıtları hakkında ise, Eskiçağ'dan modern çağa kadar nesilden nesile geçmiş birtakım yapay görüşleri de vardı. XVII. ve XVIII. yüzyıllarda dahi, bu anıtları baştan aşağı kaplayan tuhaf görünüşlü işaretleri Greklerin ve Romalıların gösterdiğine benzer bir şaşkınlıkla karşılıyorlardı. Ama tasvirlerden oluşan bu yazıyı okuma ve içeriğini anlama girişimi, ne Eskiçağ'daki ne de modern çağın başlangıcındaki insanların aklına gelmiştir; bu yazıyla ilgili bilgiler, kullanımının tamamen sona erdiği zaman diliminden itibaren unutulmaya yüz tutmuştu. Bugün durum tamamen farklıdır. Hem Mısır hiyeroglifleri, hem de Önasya'da çok farklı diller için kullanılmış ama Mısır yazısından çok daha önce insanların bilgisinden ve bir yazışma aracı olma kalitesinden uzaklaşmış olan çivi yazısı artık çözümlenmiş ve okunabilmiştir. Dolayısıyla, oldukça eski birtakım dillere yeniden hayat kazandırmış olan dilbilim ve bu türden araştırmalarla uğraşan kimseler, tarihi bakış açısıyla yazının incelenmesini olanaklı kılmışlardır. Ama özellikle bu kimseler, tarihin sınırlarını önemli öl-

çüde genişletmişlerdir: insanlık tarihi önceleri 2500 yıllık bir geçmişi kucaklarken, şimdilerde bu zaman dilimi en azından 5000 yıl daha genişlemiştir. Böylece, yalnızca o dönemlerdeki politik olayların gelişimini gözümüzün önüne sermekle kalmayıp, bu eski halkların maddi ve manevi uygarlığını, onların yerleşim yerlerini, giyim kuşamlarını, yaşam tarzlarını, dinsel, hukuksal ve bilimsel düşüncelerini de yeniden canlandırabilmekteyiz. Bu da bize, oldukça geniş bir bakış açısıyla insanoğlunun maddi ve manevi gelişimini tanıma olanağı sağlamıştır.

XIX. ve XX. yüzyıllarda bu yazı ve dillerin yorumlanması ve çözümlenmesi, insan aklının gerçekleştirmiş olduğu en önemli başarılardandır ve doğa bilimleriyle teknik gelişmeler alanında elde edilmiş devrimsel nitelikteki kazanımların yanına konulabilir. Ama insanların ilgileri kapsamında bu olgu, günlük yaşamda teknik gelişmelerin sahip olduğu değerlere karşılık vermediği için, önemine yakışacak benzer bir düzey elde edememiştir. Bu hak edilmemiş durum, biraz da, kayıp dil ve yazıların yorumlanmasının bu dil ve yazılar arasında gidip gelen ilişkileri ortaya koyacak bir şekilde ele alınmamış olmasından kaynaklanmaktadır ve dolayısıyla bunlar hakkında hâlâ çok az şey bilinmektedir. Gene de bu konu, eğitimli kimseler arasında daha fazla ilgi doğurabilir ve konunun bir bütün olarak ele alınmasını gerektirebilir. Bu girişim, bu kitabın amacı olacaktır. Bu denli geniş bir konuyu yeterince düzenli bir şekilde bö-

lümlere ayırdığımı ümit ederim: İlk olarak, Eski Doğu'da daha yaygın ve belli bir anlamda da klasik sayılan Mısır hiyeroglifleri, çivi yazısı ve uzunca bir süre çözümsüz kalmış, bugün artık o da çözümlenmiş Hitit hiyeroglifleri gibi dil ve yazıların çözümlenmesini daha geniş bir şekilde ele alıyorum. Bunları, tamamı ele alınmasalar da, oldukça ilginç sonuçlar gösteren birtakım çözümlemeler izleyecektir. Daha sonra da, kitabın işlenişinden kolaylıkla çıkarılabilecek kayıp yazı ve dillerin yorumlanmasıyla ilgili teorik düzeyde birtakım gözlemleri okurlara bir bütün olarak hatırlatmak faydalı olarak kabul edilmiştir. Kitap, henüz çözümlenmemiş birtakım yazılardan örneklerle ve bu yazıların neden hâlâ çözümlenememiş olduğu sorusuna yanıt verme girişimiyle sona erecektir.

I
ESKİ DOĞU DÜNYASINI AYDINLATAN ÜÇ BÜYÜK ÇÖZÜMLEME

1. Mısır Hiyeroglifleri

Bu gizemli ideografik yazının vatanı Mısır'dır. Daha Grekler zamanında bu yazı, saygı dolu bir şaşkınlıkla karşılanıyor ve kendisinde Mısırlı rahiplere özgü anlaşılmaz bir bilgelik görüldüğü için, *hiyeroglifler* (=kutsal işaretler) adıyla anılıyordu. Roma'ya götürülmüş olan *obelisk*'lerle birlikte, hiyerogliflerin bu büyüsel anlamı da Batı'nın bilincinde korunmuş ve bundan modern çağın büyük dâhileri de etkilenmişlerdir. Hiyerogliflerin gizemli bir bilgelik taşıdığı görüşü yer etmemiş olsaydı, Mozart'ın *Sihirli Flüt*'ü türünden bir sanat eseri dahi düşünülemezdi. Bu nedenle konunun başına Mısır hiyerogliflerini koymak uygun düşmektedir ve daha fazla açıklık kazandırmak için ülkenin tarih ve coğrafyasından kısaca söz etmek yerinde olacaktır.

a) Ülke ve ahalisi. Mısır uygarlığı ve tarihi

Afrika toprağındaki kültürel şartlar oldukça açıktır: Eskiçağ'da bu kıtanın tek uygar halkı, devasa yapıları ve bu yapılar üzerindeki hiyeroglif yazılarıyla bir zamanlar eski Grekleri şaşkına çevirdiği gibi günümüz ziyaretçilerini de hayranlık içinde bırakan Mısırlılardır.

Mısır, daha Eskiçağ'da «Nil nehrinin bir armağanı» olarak anılıyordu (Herodotos, II, 5, ç.n.). Bölgede sadece Nil vadisi, nehrin taşmalar sonucu meydana getirdiği 800 km. uzunluğunda ve birkaç kilometre genişliğinde, olağanüstü nitelikte zengin ve tarıma elverişli bir araziden oluşmaktadır. Ülkenin geri kalan bölgelerinde ise, tamamen verimsiz bir çöl uzanmaktadır. Mısırlılar, Afrika ve Samî-Asya kökenli gruplarla karışmış bir halk olarak ortaya çıkmaktadırlar. Dilleri de, Samî dilleriyle belli bir akrabalık derecesine sahiptir. Kendilerini Mısır'ın yerli halkı olarak görüyorlardı. Gerçekten de ülkede daha eski dönemlerde izi sürülebilecek herhangi bir toplumun varlığı ispat edilememektedir.

Köken olarak Mısır'da, biri Delta'daki kuzey (Aşağı Mısır), diğeri de Nil'in oluşturduğu dar vadiyi (nehrin ilk çağlayanlarındaki Assuan kentine kadar olan bölgeyi) içine alan güney (Yukarı Mısır) kısımlarında olmak üzere iki ayrı krallık varlığını sürdürmüş olmalıdır. M.Ö. 2850 senesinde Kral Menes, Güney Krallığı'ndan yola çıkarak bu iki hanedanlığı birleştirmiştir. 30 hanedanın birincisi bu dönemle birlikte başlamaktadır. Mısır'ın Büyük İskender'e kadar olan hanedanlar döneminin tarihi, Grek-Mısır kökenli rahip Manethon (M. Ö. 280 dolayları) tarafından bölümlere ayrılmıştır. 3. Hanedan Dönemi'nden başlayarak, iki eski hanedanlığın sınırları üzerindeki Memphis kenti (bugünkü Kahire yakınlarındadır) hanedanlar döneminin başkenti olmuştur. Kheops, Khefren ve Mykerinos gibi, büyük pi-

ramitleri inşa ettirmiş olan şahsiyetler 4. Hanedan'a aittirler. Güneş Tanrısı Re'nin özgün kültü 5. Hanedan'da başlamaktadır. Politik bakımdan zaafların baş gösterdiği bir dönem de, 6. Hanedan'dan 10. Hanedan'a kadar (M.Ö. yaklaşık 2350 - 2050) olan dönemdir.

«Orta Krallık», özellikle 11. Hanedan, yeni bir parlaklık dönemine tanıklık etmektedir. Bu dönemde başkent, güneydeki Thebe kenti olmuştur. Nubya fatihi III. Sesostris'in (M.Ö. 1878-1841) krallığı, politik olaylar bakımından bu çağın en hareketli dönemini oluşturmaktadır. Onun oğlu III. Amenemhet'in (M.Ö. 1840-1792) krallığı ise, kültür alanında ulaşılmış en üst seviyeyi temsil etmektedir. Asya kökenli barbar bir halk olan Hyksosların Mısır'ı istilası (15. ve 16. hanedanlar: M.Ö. yaklaşık 1670-1570), yeni bir çöküş dönemini işaret etmektedir. Önasya'da yaygın bir şekilde kabul gören Fırtına Tanrısı tasvirini temsil eden baştanrıları, Mısır dilinde Śṯḫ (Seth) adı altında bilinmektedir.

«Yeni Krallık» Dönemi (M.Ö. yaklaşık 1600-715), Hyksosların Amosis (1570-1545) tarafından Mısır'ın dışına sürülmesiyle başlamaktadır. I. Thutmosis (M.Ö. 1524-yaklaşık 1505) ve özellikle III. Thutmosis (M.Ö. 1502-1448) gibi krallar Asya topraklarını fethetmişlerdir. III. Thutmosis, Filistin'i ele geçirmiş ve Kuzey Suriye'nin sahipleri olan Ḫurrileri Fırat nehri üzerindeki Kargamış'ta yenmiştir. Bu girişimleriyle Suriye ve Filistin'i içine alan bölgede bir Mısır eyaleti kurmuştur. Bu yüksek Suriye uygarlığının etkisinden Mısır dahi ken-

dini koruyamamıştır: bu etki giyisiler, ev araç gereçleri ve benzerlerinin ithal edilmesinden anlaşılmakta, ayrıca Mısır dininde Astarte ve Baal gibi Samî kökenli tanrıların varlığı ve Mısır dilinin Samî kökenli değişik sözcükler içermesiyle ortaya çıkmaktadır.

Mısır'ın Suriye'deki hakimiyeti çok uzun ömürlü olmamıştır. III. Amenophis (M.Ö. 1413-1377) ve IV. Amenophis'in (M.Ö. 1377-1358) yönetimleri zamanında Suriye, Ḫabiru denen yabancı göçmenlerin (bu göçmenlerin İbraniler olabileceği kabul edilmek istenmiştir) saldırılarına sert bir şekilde maruz kalmıştır. Bu mücadelelerin açık bir tasvirini, her iki hanedanın Suriyeli vasalları ve bağımsız Asyalı krallarla yapmış oldukları yazışmalardan kesin bir şekilde çıkarabiliriz. Bu yazışmalara ait belgeler, 1887'de Mısır'da IV. Amenophis'in ikametgahı El Amarna arşivinde bulunmuş ve Mısır dilinde değil, o dönemde uluslararası ilişkilerin dili haline gelmiş olan Akadca'da (Babil diyalektinde) ve kil tabletler üzerine çivi yazısı ile yazılmışlardır.

1400'den hemen sonra Mısırlıların yeni düşmanı olarak, Kuzey Suriye'de Ḫurrilerin yerini alan Anadolu halklarından Hititler görünmektedir. I. Ramses (M.Ö. 1318-1317), I. Sethos (M.Ö. 1317-1301) ve özellikle II. Ramses (M.Ö. 1301-1234), Suriye'yi ele geçirmek için Hititlerle oldukça şiddetli mücadelelere girmek zorunda kalmışlardır. II. Ramses'in Mısır'ın büyük bir zaferi olarak uzun bir şiirle kutladığı Kadeš Savaşı (M.Ö. 1296) dahi bu mücadeleler için kesin bir sonuç üreteme-

miştir. Nihayet Hitit Kralı III. Hattušili ile bir barış antlaşması yapmak durumunda kalmıştır. Bu barış antlaşması, hem Hitit Devleti'nin Boğazköy arşivinde Akadca ve çivi yazısı ile, hem de Thebe'deki Amon Tapınağı'nda Mısır dilinde kayda geçirilmiştir. II. Ramses'in uzun süren yönetimi Mısır için yeni bir parlaklık dönemi oluşturmaktadır.

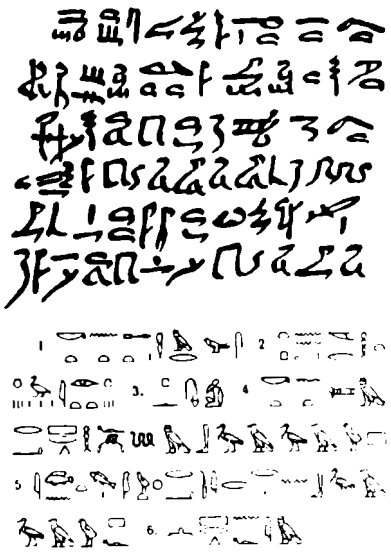
M.Ö. 1200 civarında Eski Doğu uygarlığını, Avrupa'dan gelen Hint-Avrupalı barbar halkların istilasıyla oluşan yeni bir dönem tehdit etmiştir. Mısırlılar bunları "Deniz Halkları" adıyla işaret etmişlerdir. Hitit İmparatorluğu bu halkların oldukça şiddetli saldırıları sonucunda tamamen tahrip olmuştur. III. Ramses (M.Ö. 1197-1165) yönetimindeki Mısırlılar en azından kendi vatanlarını koruyabilmiş, artık yerel Samî kökenli yönetimlerin kurulduğu Suriye ve Filistin'i ise kaybetmişlerdir. Mısır'ın politik çöküşü devam etmektedir. Şeşonk, Taharka ve diğer Etiyopyalı kralların yönetimini (M.Ö. X-VIII. yüzyıllar), sürekliliği olmayan bir Asur istilası (M.Ö. 670-663); I. Psammetikhos, Nekhos ve Amasis (M.Ö. 663-525) gibi krallar zamanında ise yeni bir bağımsızlık dönemi ve sonunda da Pers istilasını (M.Ö. 525) takiben M.Ö. 332'de Büyük İskender ve M. Ö. 30 senesinde de Roma istilaları birbiri ardınca izlemektedir.

Ne yazık ki burada Mısır uygarlığı hakkında daha ayrıntılı bilgiler vermek mümkün değildir; bu nedenle okuyucuya Erman-Ranke'nin *Ägypten und ägyptisches Leben im Altertum* [Eskiçağ'da Mısır ve Mısır Yaşamı]

(Tübingen, 1923) başlıklı eserine başvurmasını tavsiye ederim. Okuyucu bu eserde bir kısmı hayvan başlı sayısız tanrı ve tanrıçasıyla (Re, Amon, Isis ve benzerleri), oldukça güçlü bir şekilde yer etmiş olan ölüler krallığına yönelik inançlarıyla (batıdaki yeraltı dünyasındaki ölülerin efendisi Osiris) Mısır dini; Eski Krallık'ın piramitleriyle, Orta ve Yeni krallıkların büyük tapınaklarıyla ve kolonlu yapılarıyla Mısır mimarisi; bilimi, matematiği, tıbbı v.s. hakkında ayrıntılı bilgiler bulacaktır.

b) Mısır yazısının özellikleri

Şimdi Mısır uygarlığının daha önemli bir ürünü sayılan yazıyı ve yazma sanatını daha yakından ele alabiliriz. Her şeyden önce, Mısırlıların yazı malzemesi olarak papirüs kamışının liflerinin sıkıştırılması ile üretilen ve ismi bazı Avrupalı toplumlarda hâlâ korunan bir tür kağıt kullanmış olduklarını hatırlatmak gerekir. Yazım aracı, kırmızı veya siyah mürekkebe batırılarak çizim yapılan, kamıştan elde edilmiş bir tür fırça idi. Yazı yönü sabit değildir: nadir olarak bizim alışkın olduğumuz yönde, çok sık olarak sağdan sola doğru ufki yönde, sıkça da sağdan veya soldan satırlarla yukarıdan aşağıya doğru gitmektedir (bugün literatürde Mısır metinlerinin transkripsiyonu kolaylık sağladığı gerekçesiyle kendi yazı yönümüzde yapılmaktadır). Ayrıca, bütün insan ve hayvan figürleri, el ve ayaklar satır başına doğru bakmakta ve satır başı yönünde hareket etmektedirler.

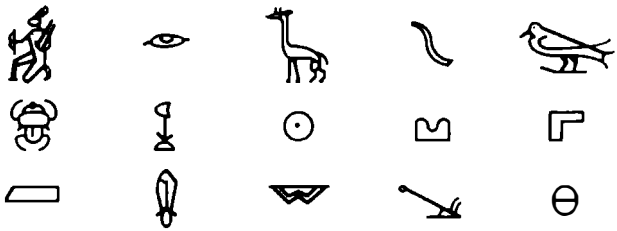
(1) *k.t n.t ḥ.t m.r.ś* (2) *tpnn mrḫ.t s3.w jrt* (3) *ps swr* (4) *k.t n.t tm rdj pr ḥf3w m b3b3w* (5) *jnr.t šw.t rdj.tj r r3 n b3b3w.f* (6) *n pr.n.f jm*
(1) Eğer hasta ise, mide için başka bir (reçete): (2) kimyon, ördek yağı, süt (3) kaynatmak, içmek (4) Saklandığı yerden çıkan bir yılanı engellemek için bir başka (şey): (5) Yuvasının açık kısmının yanına konmuş kuru bir balık, (6) (ve o zaman) o çıkmaz.

Res.1. Ebers Papirüs'ü. Hiyeroglif ve hiyeratik yazılar (Erman, *Die Hieroglyphen*, s. 37, 76).

Mısır yazım işaretleri arasında öncelikle *piktografik* yazıdan söz açılabilir. Bu yazı türü için ilk olarak Grek Clemens Alexandrinus (öl. M.S. 210) *hieroglyphikà* (kutsal işaretler) terimini kullanmaktadır. Her şeyden önce, piktografik yazının bir anıt yazısı olduğunu ve özellikle yabancıların dikkatine sunulduğunu belirtmek gere-

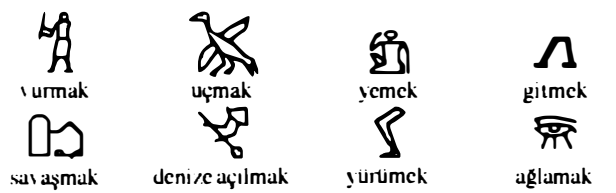
kir. Papirüs üzerindeki yazıya karşıt olarak, çok erken bir tarihte, ifade edilmek istenen kavramın ana görünüşünü bir kenara bırakmış, soyutlaşarak daha basit bir nitelik kazanmış yazım formları geliştirilmiştir. Kitaplarda kullanılmış olan bu yazı, *hiyeratik* adıyla tanımlanmaktadır (krş. res. 1). M.Ö. I. yüzyılın başlarında, hiyeratik yazıdan, dağılımı daha geniş, okuması zor ve bizim stenografimizi andıran *demotik* yazı geliştirilmiştir (lev. I). Yazının bu dış formları hakkında konunun ilerleyen sayfalarında tekrar söz edilecektir. Her üç yazı formu da yapı bakımından aynıdır, bu nedenle, daha ilerde Mısır yazısının özelliklerinden söz ederken, nesnelere doğrudan doğruya benzerlik gösteren kabartma hiyeroglif şekillerini baz almamız yeterli olacaktır. Ayrıca, bu bölümde ele alacağımız Mısır yazısının analizinin modern bir kurgulama olduğunu ve Mısır Eskiçağı'nda herhangi bir ön modelinin bulunmadığını belirtmek isterim.

Mısır yazısı sahip olduğu iç yapı itibarıyla bir alfabe yazısı değildir. Bizim pek alışık olmadığımız üç farklı işaret türünden, yani *ideogramlar*'dan, *fonetik işaretler*'den ve *determinatifler*'den meydana gelmektedir. İdeogramlar, canlı bir varlığı veya bir eşyayı görüntü olarak yansıtan işaretlerdir. Bunların sözcük okunuşları dikkate alınmaz. Bir varlığın veya eşyanın yalnızca bilinen ve görünen anlamını ifade ederler. Çin yazısı da bu tür işaretleri bünyesinde barındırmaktadır, ama Mısır yazısında bunlar daha geniş bir yer tutmaktadır (bkz. res. 2).

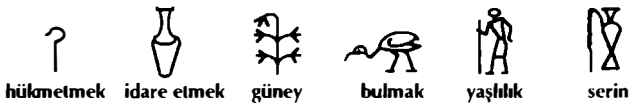
Res.2. Canlı varlıkları ve eşyaları temsil eden Mısır ideogramları (Jensen'den alınmıştır). Soldan sağa ve yukarıdan aşağıya doğru: asker, göz, zürafa, boynuz, kırlangıç, skarabe, çiçek, güneş, dağ, köşe, flüt, sandal, yay, saban, ekmek.

Anlatılmak istenen düşünceyi yalnızca ideogramlarla dile getiren bir yazı sistemi, o dilin pratiğini yapmayan bir kişi tarafından da şu veya bu şekilde anlaşılabilir. Bu durumda bu tür yazı sistemleri kelimenin okunuşuna değil, onun yansıttığı düşünceye dikkat çekerler. Canlı varlıklar ve eşyaların yanı sıra, anlamları hakkında kolaylıkla karara varılabilecek birtakım fiiller de bulunmaktadır. Bunlar için de, okunuşları tek tek gösterilmiş ifadelerin dışında, basit ideogramlar kullanılabilir (bkz. res. 3).

Res. 3. Yalın anlamlarıyla kavranabilen eylemleri gösteren Mısır ideogramları (Jensen'den alınmıştır).

Soyut kavramlar ve eylemler ise, dolaylı bir şekilde ifade edilebilirler (bkz. res. 4). Örneğin, «güney» yönünü göstermek için Yukarı Mısır'da çok yaygın olan zambak çizilmektedir. «Yaşlılık»: baston taşıyan eğik haldeki bir adam; «serin» sıfatı: içinden su akan bir vazo; «hükmetmek»: hükümdarlık asası; «idare etmek»: bir yönetici bastonu; «yürümek»: hareket halindeki iki ayak; «uçmak»: kanatları açılmış bir kuş; «yemek yemek» veya «konuşmak»: elini ağzına götüren bir adam ile tasvir edilmiştir. Bu tür durumlarda dahi, görüntüsü verilmiş olan işaretlerle kelimenin okunuşu değil, yansıttığı düşünce ifade edilmiştir.

Res. 4. İlk anlamlarıyla dikkate alınmayan eylem ve düşüncelerin gösterilmesi (Jensen ve Erman'dan).

Bir kelimenin okunabilmesi için her şeyden önce okuma değerinin tam tamına açıklık kazanması büyük önem taşıyordu. Bu nedenle Mısırlı, oldukça erken bir tarihte, belki de daha yazının gelişme safhasında, resimlerle tasvir edilmesi güç kavramların dile getirilmesini benzer seslerden, ama tamamen farklı anlamlardan oluşan kelimelerin resimleriyle değiştirerek belli bir sonuca ulaşmıştı: örneğin *wr* «büyük» ifadesini göstermek için bir kırlangıç (*wr*); *prj* «dışarı çıkmak» ifadesi göstermek için bir ev (*pr*); *ḫpr* «olmak» ifadesini göster-

mek için bir skarabe (*ḫpr*); *mśj* «doğurmak» ifadesini göstermek için bir körük (*mś*); *ḏr* «sınır, limit» ifadesini göstermek için bir sepet (*ḏr*) ve benzerlerini çiziyordu (res. 5a). Böylece, *mśḏr* «kulak» kelimesini hem ideogram olarak kulak görüntüsüyle, hem de fonetik olarak kulak kelimesiyle hiçbir bağı bulunmayan *mś* «körük» ve *ḏr* «sepet» işaretlerinin yan yana konulmasıyla ifade edebiliyordu (res. 5 b).

a) *wr* «kırlangıç» ve *wr* «büyük»; *ḫpr* «skarabe» ve *ḫpr* «olmak»; *m* «körük» ve *mj* «doğurmak»; *ḏr* «sepet» ve **dr** «sınır, limit».
b) *mḏr* «kulak»: 1. ideogram olarak. 2. *m* «körük» + *ḏr* «sepet».

Res.5. Sesleri birbirine benzeyen kelimeler aracılığıyla yapılan fonetik eşitlikler (Erman'dan).

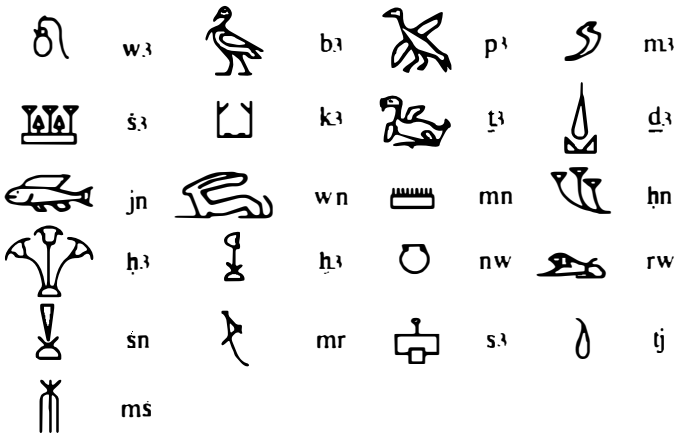
Yukarıda belirtilen kelimelerin transkripsiyonlarından da anlaşılacağı gibi, Mısırlının bir kelimenin içinde yer alan sesli harfleri şu veya bu şekilde göstermemiş olduğu açıktır. Durum ne olursa olsun, kendi yazısında bunları ifade etmemiştir. Biz bu sonucu, eski Mısır dilinde ve Mısırlı Hristiyan katiplerin Grekçe harflerle yazmış oldukları Kıpti (Kopt) dilindeki kelimelerden çıkarmaktayız. Örneğin, bazen *pḥ* «son» (Kıpti *pahu*) kelimesi, *pḥ* «eklemek» (Kıpti *pōh*) ve *pḥtj* «zafer» (Kıpti *pahte*) kelimeleri için de geçerli olmaktadır.

Kelimelerin veya kelime parçalarının fonetik göstergeleri için kullanılan işaretler, çok farklı bir yayılıma sahiptirler: *ḫpr* «olmak» ve *śpr* «eklemek» kelimeleri üç,

wr «büyük» ve *pḥ* «eklemek» kelimeleri de yalnızca iki sessiz harften meydana gelmektedir (özellikle iki sessiz harften meydana gelen bazı fonetik işaretler için res. 6'ya da bakılabilir).

Sessiz harflerin arasında yer alması beklenen sesli harflerin miktarı ve niteliği çoğunlukla varsayımsaldır ve pek çok durumda kendimizi sınırlamamız gerekir; durum ne olursa olsun, bu fonetik bileşimlerin bazen bir tek heceyi bazen de birkaç heceyi içerdikleri görülmektedir. Özellikle, bazı kısa kelimelerin bir tek sessiz harften meydana gelmiş olduğunu saptamak çok önemlidir (bkz. res. 7). Bu kelimelere ilişkin sesli harflerin okunuşu bilinmediği için, bize tamamen sessiz harflerden oluşan bir alfabenin belirtileri olarak görünebilirler; ama doğal olarak bir Mısırlı için durum tamamen böyle değildir. Bize okullardaki öğrenimimizle açıklanan ve bu nedenle de anlaşılması daha da kolaylaşan sessiz harf kavramı, hiçbir zaman ilkel insandan bu yana bugün bizim anladığımız şekliyle algılanmamıştır. Yalnız Grek-Roma çağında, Avrupa'da kullanılan birtakım yazı sistemleri esas alınarak, her şeyden evvel Grekçe ve Latince isimlerin transkripsiyonuna yarayan ve sınırlı bir şekilde sesli harfleri de hesaba katan bir alfabe türü yaratılmıştır. Ama eski zaman Mısırlısı, kelimeleri hece ve harf olarak parçalara ayırmayı düşünmez, hatta, ideogramlardan vazgeçerek, bir tek sessiz harften meydana gelmiş işaretlerle zor hece bileşimlerini yazmaya kalkışır. Bu kapsamda burada, yazıya geçirilmemiş ses-

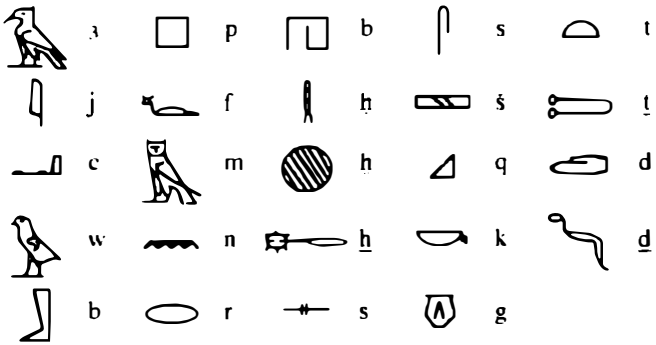
li harfleri bünyesinde barındırdığı için, diğerlerinden ayrıştırılması gereken birtakım sözcükler bulunabilir ve dolayısıyla da yazılı derlemelerde türlü belirsizlikler doğabilir.

Res. 6. İki sessiz harften meydana gelmiş fonetik işaretler (Erman'dan).

Şimdi Türkçe «Tatar», «tutar», «tüter», «titre» gibi kelimeleri düşünelim[1]: Bunlar Mısır yazısında hep *ttr* sessiz harfleriyle gösterilecektir. Ayrıca «dal», «dil», «döl», «deli», «dolu», «ödül», «adalı», «adil», «adli», «iadeli» gibi sözcükler *dl* ve «al(a)», «el», «il», «ol», «öl(ü)» v. b. sözcükler de, *l* sessiz harfleriyle gösterileceklerdir. Doğal olarak, sadece bu sessiz harflere bakarak okuyucunun hangi sözcüğün kastedildiğini tespit etmesi zordur. Bu tür belirsizliklerin dışında, oldukça muhafazakar bir gelenek de, Mısırlının bir kez kabul edilmiş olan

bir kelimenin yazım biçiminden vazgeçmesine engel oluyordu.

Res. 7. Mısır yazısındaki, bir tek heceden oluşan (alfabetik) işaretlerin listesi (Erman'dan).

Tek başına yeterli anlamı verebilen bir ideogramla ifade edilmiş kelimelere ayrıca birtakım fonetik işaretler de katılıyordu. *sḏm* «işitmek» kelimesi, bir kulak resmiyle yeterince gösterilmişken kelimenin sonuna **m** sesi veren bir baykuş tasviri ekleniyordu: *.wr* «büyük» kelimesi bir «kırlangıç» görüntüsüyle açıkça ifade edilmişken buna sık sık, *r* sesini veren bir ağız işareti konuluyordu: Mısır dilinin gereğinden fazla uzatılmış pek çok ifadesi bu şekilde doğmaktadır. Mısır dili kendini, farklı işaretlerden meydana gelen bu karmaşık bi-

leşimden kurtarmamakta, aksine, gereğinden fazla uzatılmış ifadeleri bir araya getirmekten asla yorulmamış gibi göründüğü çağları bulunmaktadır.

Ama tıka basa işaretlerle doldurulmuş bu karmaşık yazım tarzı bile, sesli harflerden yoksun olan Mısır yazısına tam bir açıklık getirmeye yetmiyordu. Örneğin, *jb* «teke» ve *jbj* «susamak» kelimeleri tek tek *j* ve *b* sessiz harfleriyle yazıldığında, bu «teke» ve «susamak» kelimelerini hangi ölçütlere göre birbirinden ayrıştırıyordu? Bu durumda bu kelimelerden bir tanesini kullanmak zorunda kalıyordu. Birinci kelimeye bir «teke» ve ikincisine de «elini ağzına götüren bir adam» görüntüsü ekleniyordu (res. 8 a). Bir başka örnekte de, «ev» kavramını gösteren işaret, hem *pr* «ev», hem de *prj* «dışarı çıkmak» kavramlarını ima etmektedir; bu belirsizliği gidermek için «ev» kavramına hareket halinde iki ayağın eklenmesi ile *prj* kavramlarını «dışarı çıkmak» fiilinin amaçlandığı açıkça ifade ediliyordu (res. 8 b).

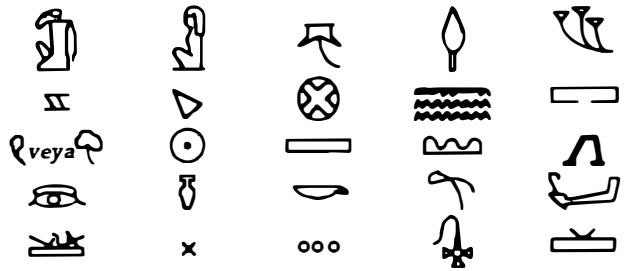
a) *jb* «teke» ve *jbj* «susamak».
b) *pr* «ev» ve *prj* «dışarı çıkmak».

Res. 8 a-b. Anlamları farklı ama sesleri aynı olan kelimeler (Erman'dan).

Kelimenin sonuna konulmuş ama telaffuz edilmeyen bu işaretler aracılığıyla, tamamen benzer formlarda yazılmış fakat anlamları farklı kelimeleri birbirinden ay-

rıştırmak için kolaylık sağlayan bir yöntem bulunmuştu. Bu sessiz ama açıklayıcı işaretlere biz *determinatif* adını veriyoruz; daha önce de hatırlattığımız Mısır yazım işaretlerinin bu üçüncü serisi büyük bir öneme sahiptir. Mısır dilindeki kelimelerin büyük bölümü, kısmen az sayıda kural dışına taşan örnekler bulunsa da, sonlarına bir determinatif almaktadır. Res. 9'da en önemli determinatiflerden bazıları yer almaktadır.

Res. 9. Mısır dilindeki determinatifler (Jensen'den). Soldan sağa ve yukarıdan aşağıya: erkekler; kadınlar; memeliler; ağaçlar; bitkiler; sulanmış toprak; ülkeler; kentler; su; evler; et, uzuv; ışık, zaman; taşlar; çöller; yabancı ülkeler; gitmek; göz, görmek; vazolar, sıvılar; kesmek; bağlamak; işler; gemiler; kırmak, bölmek; tozlar, mineraller; ateş; soyut isimler.

Burada, erkek ve kadın adlarından veya bu cinslerle ilgili meslek, unvan v.b.den sonra kullanılan oturmuş bir erkek ve oturmuş bir kadın tasvirlerini görmekteyiz. Daha sonra, (kuyruk ilave edilmiş bir deri parçasıyla) memeli hayvanları, ağaçları, bitkileri, (bir çukur imajıyla) sulanmış toprağı, (sınırlı bir toprak parçasıyla) toprakları, (içinde çakışan iki sokağı ve bunları kuşatan duvarla çevrilmiş bir kent haritasıyla) kenti, (kıvrımlı üç hatla) suyu, (bir kapıyla donatılmış bir ev haritasıy-

la) evleri, (et parçasıyla) eti, (güneş küre tasviriyle) zamanı, taşları, (üç dağla) ülkeleri, gitmeyi, görmeyi, (bir vazoyla) akıcı şeyleri, (bir bıçakla) kesmeyi, (bir bağcıkla) bağlamayı, (vuruş halindeki bir kolla) işleri,

Res. 10. Mısır dilindeki cümleler (Jensen'den alınmıştır). Soldan sağa ve yukarıdan aşağıya doğru: Oğlum benim, intikamcım, Men-heper-re^{c}, sonsuza dek yaşa. Işıldıyorum/ senin için aşkla. Ellerim senin uzuvlarını koruyor/ yaşamın korumasıyla. Senin nezaketin nasıl da tatlıdır/benim göğsüme Ben seni benim mabedime koyuyorum./ Sana hayranım. Ben senin gücünü (ve) sana karşı duyulan korkuyu koyuyorum/ bütün ülkelere, sana karşı duyulan korku sınırlarına kadar/ göğün belkemiğinin.

gemileri, bölmeyi, (metal taneleriyle) mineralleri, (kordonlu bir mangal veya mangalı asmak için kullanılan bir zincirle) ateşi, (rulo halindeki bir kitapla) soyut isimleri, yani maddi olmayan şeyleri göstermek için kullanılmış olan determinatifleri görmekteyiz.

Eylem bildiren işaretler, yani ideogramlar, değişik yayılımlardaki fonetik işaretler ve kelimenin sonuna konulmuş, sessiz nitelikteki determinatiflerden oluşan ve ilk bakışta bir yabancıda oldukça kararsızlık uyandıran bu yazım işaretleri üçlüsü, Mısırlıya kendi dilini tereddütlere düşmeksizin ve amaçlarına uygun olarak yazma ve uygun bir şekilde ifade etme olanağını vermiştir. Değişik yazım işaretlerinin kullanımı, res. 10'daki birkaç cümleden de açıklık kazanmaktadır.

Bize bu denli karmaşık görünen bu yazı sisteminden vazgeçmemiş olmaları olgusu, yalnızca Mısır dilinin tutucu özelliğine bağlı değildir. Bunun uygulamayla ilgili bir esası da vardır, çünkü bu karmaşık sistem olmaksızın yazısı, belirsiz ve güç bela yorumlanabilir bir nitelik kazanabilirdi. Aynı sebepten dolayı, bugünkü Çin ve Japonya'da karmaşık hece yazısı sisteminden Latin harflerine geçmek için yapılan bütün girişimler başarısızlıkla sonuçlanmıştır.

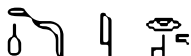
Mısır yazısı, yalnızca dış formları itibarıyla değişikliklere maruz kalmıştır. Daha önce, stenografiye oldukça benzerlik gösteren demotik yazının daha geniş bir dağılıma ulaşmış olduğundan, kitap yazısı olarak hiyeratik yazının benimsenmesinden ve anıtlar üzerindeki

yazının ise sadeleştirilmesinden söz edilmişti. Res. 1'de, M. Ö. 1600'de hiyeratik olarak yazılmış bir tıp kitabından (ünlü *Ebers Papirüs*'ü denen bu kitap Leipzig'de üniversite kitaplığında korunmaktadır) alınmış birkaç satırın hiyeroglif versiyonu ve bunların Latin harfleriyle transkripsiyonu ve tercümesi gösterilmiştir. Ayrıca, hiyeratik yazıda işaretlerin aslındaki gibi sağdan sola doğru gittiğini belirtmek gerekir. Hiyeroglif yazılı metindeki işaretler bizim basım sistemimize uygun olarak soldan sağa doğru gitmektedirler. lev. 1'de ise, demotik yazıdaki satırların yönü görülmektedir.

c) Mısır yazısının çözümlenmesi

Mısır yazısı hakkında bugün sahip olduğumuz bilgiler çerçevesinde (doğal olarak yazının çözümünden önceye alınmış bilgiler bunlar) ifade etmiş olduğum hususlardan okuyucu belki de belli bir sabırsızlık duymuştur ve şimdi de bizzat çözüme ulaşılmış olan durumun işlenmesini beklemektedir. Bu konunun daha sonra ele alınması gerekliydi, aksi taktirde, çözümleme işlemi gereken açıklıkta sergilenemezdi; ayrıca şimdi bazı durumlarda çok daha özlü bir tavır takınabileceğim.

Dış görünüşü itibarıyla bilinmez olmayan Mısır yazısının okunması konusunda eski Grek ve Roma dünyası kafasını yormamıştır, çünkü genel olarak bu tür meselelerle ilgilenmiyorlardı ve diğerlerine benzerlik göstermeyen bir yazı söz konusu olduğu için de, bir önyargı hakimdi: hiyerogliflerde filozofvari rahiplerin gizemli bilgeliği saklanıyordu ve yalnızca onların gizemli-bü-

yüsel bilgeliğine girebilmiş olan bir kimse bunları anlayabilirdi. Antikçağ'ın sonuna doğru Horapollon adında birisi, bu görüşü Grekçe yazılmış kitabı *Hieroglyphika* ile maddeler halinde dile getirmiştir ve bu eser yüzyıllarca kanun olarak kabul görmüştür. Modern çağın başlangıcında bile, bu yargı hiyerogliflerin üzerinden kalkmamıştır. Hatta hiyerogliflerin ilk büyük çözümcüsü Champollion dahi, yıllarca bu yargının etkisinden kendini kurtaramamıştır. Bu nedenle, daha 17. yüzyılda Athanasius Kircher, *Sphinx Mystagogica*'sında hayal gücünü dilediği gibi kullanarak, *ḏd-jn Wsjr* «Osiris der/söyler» şeklindeki basit bir söylemi, «Typhon'un zaferinden sonra şeylerin yaşamı ve Anubis'in uyanışından dolayı doğanın nemi» şeklinde yorumlayabilmiştir. Doğal olarak, daha ciddi bilim adamları bu tür yayvanlıkları geri çevirmiş ve hiyero- glifler in sırrını çözülmez kabul etmişlerdir. 18. yüzyılın sonlarına doğru, önyargılardan arınmış bir kafayla hiyeroglifleri incelemiş ve doğru bir şekilde Mısır kral adlarının bugün «kartuş» denen düğümlü bir hatla çevrilmiş olduklarını tanımış olan Danimarkalı Arkeolog Zoega dahi, var olan şüpheciliğe karşı mücadele edememiştir (krş. res. 11).

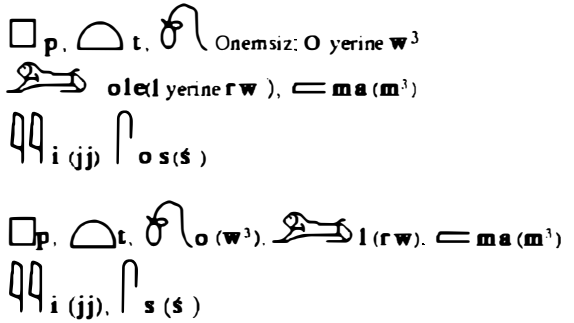
Res. 11. Ptolemaios'un demotik ve hiyeroglif yazısındaki adı (Erman, *Die Hieroglyphen*, s. 7'den).

Mısır uygarlığı ve diline yönelik araştırmalar politik olaylardan oldukça etkilenmiştir. Napolyon'un Mısır Seferi politik bir girişim olmakla birlikte, ülkenin her yanında arkeolojik araştırmalar yapılmasına da katkı sağlamıştır. O dönemlerde, çöl kumlarının Mısır Eskiçağı'nın kalıntılarına ne kadar zamandan beridir bekçilik yapmakta olduğunu yalnızca Batı dünyası biliyordu. Bu yaklaşım nedeniyle Mısır toprağı, pek çok Avrupalı araştırmacı tarafından sıkı bir şekilde taranmış ve sonunda hiyerogliflerin çözümlenmesi için gereken yardım bulunmuştur: bu yardım, bilinmeyen Mısır ve bilinen Grek dillerinde yazılmış, Büyük İskender sonrası çağa ait, *çiftdilli* (*bilinguis*) bir kitabe olmuştur.

Tam kesin olmak gerekirse, bir bölümü Eski Mısır dilinde ve hiyeroglif yazısıyla, bir bölümü Yeni Mısır dilinde ve demotik yazıyla, son olarak da, Grek dili ve yazısı ile yazılmış, üçdilli (*trilinguis*) bir kitabe söz konusuydu; bu kitabe, 1799'da Nil Deltası'ndaki Rosetta'daki istihkam çalışmaları sonucunda bulunmuştur. Yazıt, gerçekten de tam olarak ele geçmemiştir: Eski Mısırca kısmında, özellikle baş tarafında uzun parçalar, demotik kısmında ilk satırların başlarında birkaç kelime ve Grekçe kısmında da, en son satırların son kelimeleri eksiktir (lev. III). Her şeyden önce, Grekçe metni hemen hemen bütün içeriğiyle yorumlamak mümkün oldu. Bu metin, genç Kral Ptolemaios Epiphanes'in M.Ö. 196 yılı 27 Mart'ında tahta çıkışı vesilesiyle Mısırlı rahipler tarafından onuruna yayımlanmış bir kararnameyi içermektedir. Bu genç kral, tapınaklara ve onların rahiple-

rine karşı oldukça iyi niyet göstermiş, onlar da bu genç kralı bir tanrı olarak onurlandırmaya ve ele geçirilmiş olan yazıta benzer bir yazıtla birlikte her tapınağa onun bir heykelini dikmeye karar vermişlerdir.

Bu keşif haberi doğal olarak, büyük bir sansasyona yol açmış ve nihayet hiyerogliflerin sırrını kaplayan örtünün artık kaldırılabileceği ümidini doğurmuştur. Doğrusu, meselenin bu kadar basit olmadığı hemen açıklık kazanacaktı. Dille bir bağlantı kurabilmek için dikkati, ağır bir şekilde zarar görmüş olan hiyeroglif yazısının yer aldığı kısımdan ziyade, hemen hemen tam olarak korunmuş olan demotik yazının yer aldığı kısma çevirmek daha uygun görünüyordu. Gerçekten de, yazıtın Grekçe kısmında belli bir düzen içinde ortaya çıkan isimler, demotik kısımda gene aynı düzen içinde ortaya çıkan belirli işaret kümelenmeleriyle eşitlenebilmiştir (bu şekilde, 1802 yılında İsveçli Akerblad, res. 11'de gösterilmiş olan demotik işaretlerin «Ptolemaios» şahıs

Res. 12. Ptolemaios adının Young ve Champollion'a göre analizi.

adına karşılık geldiğini saptayabilmiştir) ama pek çok işaretin resimsel özelliklerinin erimesinden dolayı yalınlaştırılmış olan bu zor yazı, pek çok belirsizliği de beraberinde getiriyordu. Bu ilk zaman diliminde, ağır bir şekilde hasar görmüş olan hiyeroglif metnine yanaşmaya kimse cesaret edememiştir, çünkü hiyerogliflerin simgelerden oluşan gizemli dünyasına yönelik inanç da hakimiyetini korumuştur.

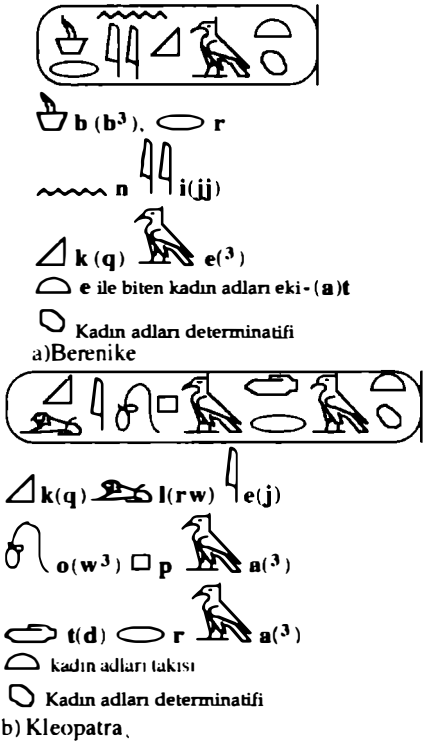
Hiyeroglif metninin okunmasıyla ilgili ilk girişimler, ışığın dalgalanması hakkındaki teorisiyle ünlü Doğa Araştırmacısı İngiliz Thomas Young (1773-1829) tarafından gerçekleştirilmiştir. Daha önce Zoega tarafından da dikkat çekilen, kartuşla kapatılmış Ptolemaios adını o da saptayabilmiştir (res. 11). En azından Grekçe şahıs adlarının hiyeroglif yazısında sembollerle gösterilemiyecekleri yolundaki tepkisi, res.12'de olduğu gibi, onu kümelerin bölünmesine götürmüştür. Başka bir yazıtta ise, «Berenike» adının varlığını öne sürmüştür (res. 13). 1819'da *Encyclopaedia Britannica*'nın bir maddesinde Grek şahıs adlarının hiyeroglif yazısındaki karşılıklarını tek tek oluşturmaya kalkışmıştır. Hiyeroglif işaretlerinin simgesel olduklarına yönelik güçlü inanış, bir kez daha bir okuma girişimine engel olmuştur.

Mısır hiyerogliflerinin tam olarak çözümlenmesi ilk kez, genç Fransız Araştırmacı Jean-François Champollion (1790-1832) tarafından gerçekleştirilmiştir. Oldukça iyi bir eğitim görmüş bu dâhi niteliğindeki araştırmacı, daha 11 yaşındayken hiyeroglifleri çözümlemeyi kafasına koymuştu. Doğrusu o dahi uzunca bir zaman hiye-

rogliflerin sembolik bir özelliği olduğu yargısından kendini kurtaramadı. Ama o, yaşamının amacı olan şeylere kendini, durmaksızın yaptığı çalışmalarla hazırladı. İlk olarak, Grekçe harflerle yazılmış Hristiyan Mısırlıların dili olan Kıpti (Kopt) dilini öğrendi. Gerçekte, bugün de bildiğimiz gibi, ne bu denli yoksullaşmış kelime haznesiyle ne de bu derece değişime uğramış gramer yapısıyla Kıpti dili, yazıtlardaki eski dilin anlaşılması için en iyi yaklaşım noktasını oluşturmaktadır. Akabinde, bütün yazıtların ve şu veya bu şekilde onarılabilir nitelikteki bütün papirüslerin kopyalarını edindi ve on beş yaşında yaptığı olağanüstü derecede zahmetli bir çalışmada, hiyeroglif ve demotik yazısındaki bütün formları, bunların yazım bakımdan göstermiş oldukları sadeleşmelerle birlikte bir araya getirdi: ilk aşamada bir tek işareti dahi okumaya kalkışmaksızın.

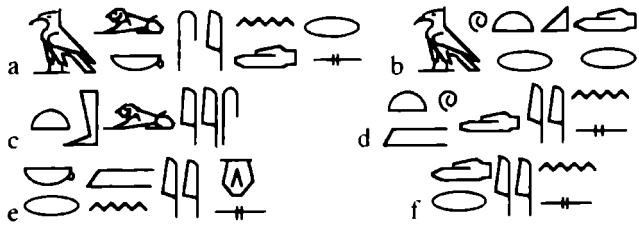
1813'te yapmış olduğu gözlem çok önemliydi. Bu gözleme göre, hem Mısırca hem de Kıpti dili, şahıs zamirlerini ifade etmek için *-i* «ben», *-k* «sen» (eril), *-s* «o» (dişil), *-n* «biz», *-tən* «siz», *-u* «onlar» çekim eklerine sahipti. En azından, Rosetta yazıtının Grekçe metninde geçen «o, eril» ve «onu» zamirleri için Champollion, ideografik işaretini saptayabilmiştir. Yazı tarihi konusundaki çalışmaları daha sonradan, Kıpti *f* işaretinin, Kıpti yazısındaki diğer bazı harflerde olduğu gibi, hiyeroglif *f* işaretinden başka bir

şey olmadığını ona hemen tanıma olanağı sağlamıştır. Ama hâlâ, Young'ın saptadığı Ptolemaios adının hiyeroglif formunda bulunan ve bir savaş simgesi olan (Grekçesi *p(t)olemos*) arslan (*rw* =*l*) işaretinde hiyero- gliflerin sembolik değerler taşıdığına yönelik inancı korumaya devam ediyor ve bu halleriyle kabul edilmeleri gerektiği fikrini savunuyordu.

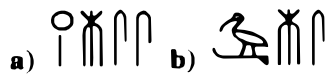
Res. 13. Berenike ve Kleopatra isimleri ve bunlarda yer alan işaretlerin analizi (Jensen'den).

21 Aralık 1821'de basit bir hesaplama işlemine dayanarak bu hatalı görüşten vazgeçmiştir. Bu hesaplama işleminde Rosetta yazıtının hiyeroglif metni, Grekçe metindeki kelimelerin miktarına oranla yaklaşık üç kat daha fazla işaret içeriyordu. O dönemlerde, her bir hiyeroglif işaretinin bir kelimenin tümünü göstermiş olabileceği görüşü tamamen kavranamaz bir şeydi: Daha çok, tek tek birtakım fonetik işaretleri hiyeroglif metninde saptamak peşindeydiler. Champollion, bu yaklaşımından sonra, o zamana değin yalnızca hep tek tek kelimelere uygulanmış olan tarihi soruşturmayı bütün isimler üzerine yaymıştır: Rosetta yazıtında Grekçe isimlere karşılık gelen demotik işaretlerin önce hiyeratik, sonra da hiyeroglif formlarıyla yerlerini değiştirmiş ve böylece, örneğin, Rosetta yazıtının hiyeroglif bölümünde kartuşla gösterilmiş olan Ptolemaios şahıs adının yazımına ulaşmıştır (res. 11). Böylece, res.12'de gösterildiği gibi, tek tek işaretlerin anlamlarını oluşturabilmiştir. Benzer bir şekilde demotik yazıdan yola çıkarak, «Kleopatra» şahıs adı için res.13'te gösterilmiş olan işaret serisini çözümlemiştir ve 1822 Haziran'ında bu yazım şeklini hiyeroglif yazısında ve Grekçe olarak yazılmış başka bir çiftdilli yazıt üzerinde tekrar tam olarak tanıyabilmiştir. Bu sayede birkaç işaretin değerini daha saptayabilmiştir. Artık büyü bozulmuştu ve Champollion başka başka yazıtlarda Latin ve Grek kökenli *Aleksandros, Autokrator, Tiberius, Domitianus, Germanicus, Traianus* v.b. adları tanıyabilmişti (res. 14).

Res. 14. Hiyeroglif yazısında (a) Aleksandros, (b) Autokrator, (c) Tiberius, (d) Domitianus, (e) Germanicus ve (f) Traianus adlarının yazılışı (Erman'dan).

Ama o hâlâ, Mısırca isimlerin değil, yalnızca yabancı isimlerin bu şekilde yazılmış olduğu görüşündeydi. 14 Eylül 1822 tarihinde *Re-mss* (*Rᶜmśś*)= Ramses ve *Thoutms* (*Ḏḥwtj-mś*) = Thutmosis (res. 15) gibi eski Mısır kral adlarını yeni yazıtlarda hemen tanıyınca, nihayet, eski yazının da mistik simgelerle değil, fonetik işaretlerle ifade edilmiş olduğunu ve bu zahmetli araştırmalarının yalnızca Mısır dilindeki Grekçe ve Latince isimlerin transkripsiyonunu değil, aynı zamanda bizzat eski dilin kendisini de anlaşılabilir kıldığını kavramıştır. 27 Eylül 1822'de, ünlü *Lettre à M. Dacier relative à l'al- phabet des hiéroglyphes phonétiques*'te [Hiyeroglif Fonetiğinin Alfabesiyle İlgili Olarak M. Dacier'e Yazılan Mektup] Mısır hiyerogliflerini çözmeyi başarabildiğini Paris Akademisi'ne bildirebilmiştir.

Res. 15. Hiyeroglif yazısında a) Ramses ve b) Thutmosis adları (Erman, *Die Hieroglyphen*, s.11'den).

En son çözümlemeleri için Champollion'a yıllardan beridir tek tek bütün işaretleri toplayarak tamamlamış olduğu devasa hazırlık çalışması yardım etmiştir. Daha 1825 yılında, III. Amenophis'e ait Eski Mısır dilindeki bir yazıtı tercüme edebiliyordu. Bunu daha sonra başka hiyeroglif yazıtlar ve hiyeratik papirüsler izlemiştir. II. Ramses'in Kadeş Savaşı'nda Hititlere karşı kazanmış olduğu zaferi kutlayan büyük şiir dahi onun tarafından çok büyük bir önemle karşılanmıştı. Erman, *Die Hieroglyphen* [*Hiyeroglifler*] (Sammlung Göschen, n. 608, s. 12) adlı eserinde onun hakkındaki görüşlerini şöyle dile getirir: «Genç yaşta ölümüyle (1832) kendisinden sonra gelenlere bırakmış olduğu öğreti, adam akıllı düzenlenmiş değildi. Kelimeleri ve cümleleri dâhice doğru şekilde yorumlamıştı, ama okuma becerisini gösterdiği yazı sistemi hakkında gerçekten hiçbir zaman açık bir fikre sahip olmadı». Akıllıca zorlukların ve şüphelerin üstesinden gelen «çözümcü» ile, dikkatle ölçüp biçtikten sonra sonuçları kurallı bir şekilde ortaya koyan «filolog» tamamen farklı kimselerdir. Birincisini ikincisiyle karıştırmamak gerekir. Bu nedenle, Champollion'un ulaşmış olduğu çözümlemeye başlangıçta güven duymama olgusu şaşkınlık dahi uyandırmayabilir. Ne var ki, onun ölümünden otuz yıl sonra bile, bilim adamları birtakım kral adlarının daha iyi bir şekilde okunabileceğini kabul etmek istemediler, çünkü onların görüşüne göre geriye kalanların tamamı kuruntudan başka bir şey değildi. Ama 1866 yılında, geniş kap-

samlı Kanopos *decretum*'unu (yasası/kararnamesi) içeren bir başka çiftdilli yazıtın keşfi, Champollion'un akıllıca aydınlatmış olduğu büyük sorunların çözümünü bilimsel bakımdan doğrulamıştır.

Böylece bu yeni bilim, Champollion tarafından konulmuş esaslar üzerinde bilimsel bakımdan güven verici bir Mısır filolojisi kuruluncaya değin, otuz-kırk yıl daha uğraşıp didinmek zorunda kaldı. Bu araştırma karmaşıklığının detayları, okuyucunun genelinden ziyade, tamamen konu üzerinde araştırma yapanları ilgilendirebilir. Bu nedenle burada, başlangıçta yer alan başka birkaç olguyu kısaca hatırlatmak yeterli olacaktır. Mısır yazı sistemini açıklama ve Kanopos *decretum*'unun yayımı ve çevirisiyle, ciddi araştırmacılar tarafından çözümlemeye karşı öne sürülmüş şüpheleri sessizliğe gömme görevi, büyük ve çok yönlü Alman Bilim Adamı Richard Lepsius'a aittir. Onun yanı sıra, İngiliz Birch, çivi yazısının çözümü söz konusu olduğunda tekrar karşımıza çıkacak olan, öz sezgisi güçlü İrlandalı Hincks, ihtiyatlı ve öngörülü Fransız Araştırmacı de Rougé'dan söz edilmesi gerekir; determinatiflerin tam bir açıklaması, özellikle Birch ve Hincks'e aittir. Daha coşkulu bir kişilik ise, Alman Heinrich Brugsch idi. 1848'de, daha bir lise öğrencisiyken, bugün dahi Mısırbilimciler tarafından bir şekilde ihmal edilmiş olan karmaşık nitelikteki demotik yazı hakkında birtakım aydınlatıcı görüşler ortaya koymuştur.

Mısırbilim'in sonraki dönemleri, zahmetli filolojik araştırmalarla karakterize edilmektedir. Birkaç kelimeyle, Fransız Chabas ve Maspéro, İngiliz Budge ve Gardi-

ner'dan hayırla söz edilmesi gerekir. Mısır dilinin sağlam bir grameri ve sözlüğü, özellikle Alman araştırmalarına ve ilk elde de Adolf Erman'ın (1854-1937) disiplinli Berlin Okulu'na aittir. Erman, yazı sistemlerinin dikkatli bir şekilde gözlemlenmesinden yola çıkarak değişik dilbilimsel dönemleri birbirinden ayırmış ve Eski Mısır dilinin yanında, bağımsız bir dil olarak, M. S. II. yüzyılın Yeni Mısır dilini saptamıştır. Sözlük yapısı hakkındaki araştırmalara ve özellikle, yazı sisteminin sesli harflerden yoksun olmasından dolayı her çağda bu denli az belirgin olan morfolojisi hakkındaki incelemelere, olanaklı durumlarda, çok emin sayılacak yollar bulmuştur ve her şeyden önce fonetik yapısı hakkında bugün dahi hakimiyetini koruyan görüşler ortaya koymuştur. XX. yüzyıla değin diğer araştırmacılar Mısır yazısında bazen sesli harflerin de ifade edilmiş ama çoğu kez gösterilmemiş olduklarına inanırlarken, Erman, Mısır fonetik işaretlerinin salt sessiz harflerden oluştuğu görüşünü savunmuştur. Onun okulu, Mısırbilim hakkında her türlü dilbilimsel araştırmalara doğru bir yol gösterici olarak kalmıştır.

d) Meroe yazısı

Mısır edebi kültürü, varlık olarak Mısırla sınırlanmıştır. Bunun nedeni, özellikle yazının sıkı sıkıya Mısır diline bağlanmış olması ve başka bir dile güçlükle uyarlanabilmesidir. Mısır yazısının bir katmanı olarak, M. Ö. I. yüzyıldan M. S. III. ve IV. yüzyıla kadar Mısır'ın güneyinde, Meroe'de varlığını sürdürmüş olan «Etiyopya» Devleti'nin yazısı kabul edilebilir. Dış görünüş bakı-

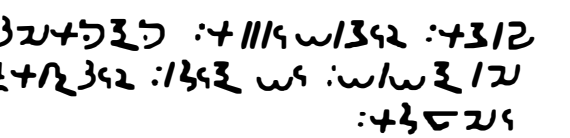
mından Meroe yazısı Mısır yazısına oldukça benzerlik göstermektedir ve ayrıca, Mısır'dakilere karşılık gelecek şekilde iki yazı türü gelişmiştir. Bunlardan bir tanesi abideler üzerinde, resimsel (hiyeroglif) niteliği olan yazıdır. İşaretleri görünüş bakımından kısmen Mısır hiyerogliflerindeki işaretlerle benzerlik göstermektedir. Mısır'daki demotik yazıya benzeyen bir yazı daha vardır, ama bu yazı abideler üzerinde de görünmektedir.

Hiyeroglif	Demotik	Ses Değeri	Hiyeroglif	Demotik	Ses Değeri
		Alef, a			l
		e			ḫ |γ ʔ|
		ê			ḥ
		i			s
		y			š
		w			k
		v |b ʔ|			q
		p			t
		m			te
		n			tê
		ñ			z
		r			

Res. 16. Meroe alfabesi (Jensen, *Die Schrift* , res. 49'dan).

Bu yazıda çarpıcı olan şey, yüzlerce Mısır yazım işaretine karşılık, yalnızca 23 kadar yazım işaretinden oluşmasıdır. Öne sürülebilecek en basit görüş, Meroe yazısının az veya çok, Mısır yazısının dış formlarına bağlı kalarak onu taklit etmesidir, ama iç yapısı itibarıyla, eylem bildiren işaretlerin ve determinatiflerin bulunmadığı bir «alfabe yazısı»dır.

Meroe dilindeki yazıtlar, yaklaşık olarak 1820'den beri tanınmaktadırlar, ama uzunca bir zaman, ta ki İngiliz asıllı Mısırbilimci Griffith'in 1910 - 1930 yılları arasında en azından belli bir seviyede dili çözümlemeyi başarmasına kadar, anlaşılmaz ve okunamaz olarak kabul edilmişlerdir. Çözümleme için Benâgâ yazıtından yola çıkmıştır. Mısır dilinde kayda geçirilmiştir. Hem Mısır hem de Meroe dillerinde bazı kral ve kraliçe adlarını da içermektedir. Buradan belli bir işaret grubunun tam okunuşu elde edilmiştir, ama şimdiye değin bilinen birtakım dillerle bağlantısı kurulamayan bu bilinmedik Meroe dilinin yorumlanması, hâlâ birtakım güçlükler çıkarmaktadır. Res. 16'da Meroe dilinin demotik ve hiyeroglif alfabesi yer almaktadır. Res. 17'de ise, Meroe dilinde, demotik karakterdeki bir yazıt Griffith'in çeviri ve transkripsiyonuyla gösterilmiştir.

wêsi : asêreyi : tktiz-mn : iqê : zêkrêr : erkelê : amnitêrey : ezhli: «Isis (ve) Osiris, (ki) Taktiz-Amon korur, Zekarer('den) soy alan(lar)ı, Amontares('ten) doğan(lar)ı».

Res. 17. Meroe dilinde bir yazıt (Jensen, *Die Schrift*, res. 50'den).

2. Çivi Yazısı

Mısır hiyerogliflerinin sahip olduğu önemin yanına, Önasya dünyasında yaygın bir şekilde kullanılmış olan çivi yazısı konulmaktadır. Konu hakkında bilgisi olmayanların gözünde Mısır hiyeroglifleri kadar etkileyici değildir. Daha Grek-Roma döneminde, kimsenin bu yazı hakkında herhangi bir fikri yoktu. Yalnızca Grek Eskiçağı'nda *Assyria grámmata* («Asur yazısı») olarak tanımlanmıştır. Modern çağdakiler ise, Çin yazısını andıran belli belirsiz, çivi şeklindeki bu karmaşık yazıyla Mısır yazısının apaçık tasvirleriyle olabildiğinden daha az bağ kurabilmişlerdir. Ama Eski Doğu dünyası için bu yazı oldukça önemliydi. Oldukça geniş bir sahada ve çok uzun bir süreyle kullanılmıştı. Anavatanı olan Babil'den çok çok ötelere yayılmış ve Önasya'da farklı kökenlerden gelen pek çok dilin yazı sistemi olarak kabul görmüştür. İlk olarak, çivi yazısının doğduğu topraklar üzerinde duracağız. Daha sonra ise, Babil ve Asur uygarlıkları hakkında kısa bazı bilgiler vermekle yetineceğiz.

a) Ülke ve ahalisi. Mezopotamya uygarlığı ve tarihi

Mısır'da olduğu gibi, Önasya'da da en eski uygarlık «iki nehrin ülkesi» olarak İran Körfezi'ne dökülen Fırat ve Dicle nehirlerinin civarında doğmuştur. Bölge, Grekçe «nehirler arasındaki ülke» anlamına gelen Mezopotamya adını bu iki nehirden dolayı almıştır. Gerçi, uygarlaşmış olan bölge yalnızca iki nehrin civarındaki

topraklarla sınırlı değildi. Fırat nehri, üzerine kurulmuş sayısız kanallar aracılığıyla ülkenin büyük bir kısmına su götürmüştü.

Bölgenin tanınan en eski halkı Sümerlerdir. Kökenleri belirsizdir ve bilinen en eski uygar halklardandırlar. Sümerlerden başka, M. Ö. III. binyılın başlangıcından itibaren Suriye çöllerinden gelmiş, göçebe ve Samî kökenli Babilliler, M. Ö. 2000'lere doğru Amoritler, M.Ö. 1000'lere doğru Aramiler ve İsa'nın gelişini izleyen çağda Araplar bu bölgeye yerleşmişlerdir. Bölgedeki halkların kökenlerinin farklı olması kadar, politik gelişimleri de farklıdır. Bizim bilebildiğimiz kadarıyla, Sümerlilerin çok eski tarihlerden itibaren bu topraklarda oturdukları anlaşılmaktadır. En azından Ur ve Uruk'ta yapılan kazılar bize bunu göstermektedir. Bu kentlerin tarihi yazının icadından çok daha öncelere gitmektedir. Burada yapılan kazılar, Sümerlerden daha eski sayılabilecek bir halkın varlığını bize göstermemiştir. Uzunca bir süre burada bir tek devlet varlığını sürdürmüştür. Sümer adı, pek çok sayıda küçük, bağımsız kent-devletlerinden oluşan bir ülkeye verilmiştir ve bunlar yalnızca soy birliği nedeniyle bu ad altında birleşmişlerdir. M. Ö. 2500'den itibaren Sümer topraklarının kuzeyindeki Akad ülkesine Sami kökenli halklar yerleşmeye başlamıştır. Son yıllarda, bu bölgedeki halkların Akadlar ve dillerinin de Akadca olduğundan söz edilmektedir. Babillilerin en eski ve en güçlü hükümdarlarından biri, I. Sargon'dur (M.Ö. yaklaşık 2350-2300). Daha ya-

kın çağlardaki Büyük İskender ve Charlemagne gibi büyük kralların bir prototipi olarak görünmektedir. M.Ö. III. binyılın sonuna doğru Sümer kökenli Lagaš'lı Gudea (2050 civarı?) Sümer uygarlığını yeniden canlandırmayı başarmış ve ilk kez ülkenin büyük bir bölümünü birlik altında toplamıştır. Akabinde, doğuda yer alan güçlü Elam Devleti'yle girişilen mücadeleler sonucunda yeniden küçük devletlere bölünmüştür.

Nihayet bütün Babili birleştirmeyi Akadlılaşmış Amoritlerden Babilli Ḫammurabi başarmıştır. Babil tarihinin en parlak hükümdarlarından birisidir. Samî uygarlığının Sümerler üzerinde hakimiyet kurmasını sağlamıştır. Onun yaşamış olduğu çağ, uzunca bir süre belirsiz kalmıştır: İlk dönemde yapılan araştırmalar M. Ö. 2100 (veya 2300) ila yaklaşık 1900 yılları arasında gidip gelmektedir, ama kronolojisi kesinlik kazanmış olan Asur Kralı I. Šamši-Adad (M.Ö. 1749-1717) ile çağdaşlığına bakarak, hanedanlık dönemini M.Ö. 1728-1686 yılları arasına tarihlemek son yıllarda mümkün olabilmiştir. Bu dönemden itibaren artık Samî kökenli birleşik bir devlet bölgeye üstünlüğünü kabul ettirmekte ve Sümerler de yavaş yavaş gözden yitmektedirler. Ḫammurabi büyük yönetim reformları yapmıştır. Onun kutsal kanunları, 1903'te Fransızlar tarafından yapılan Susa kenti kazılarında bulunmuştur. Babil, imparatorluğun başkenti olmuştur. Marduk, kentin genç koruyucu tanrısı, gene aynı zaman diliminde imparatorluğun tanrısı olmuş ve klasik Babil dili de, imparatorluğun ortak kul-

lanım dili niteliğini kazanmıştır.

Ḫammurabi'nin imparatorluğu çok uzun ömürlü olmamıştır. Yabancı bir halk olan Kassitler Babil'i ayakları altına almış ve M.Ö. 1600'den yaklaşık 1200'e kadar süren uzun ama sakin ve barışçı bir yönetimle bölgede egemenliklerini korumuşlardır. Bu arada ülkenin kuzey bölgesinde, Dicle nehri kıyılarında yavaş yavaş Asur gelişme göstermiştir. Asur, çok öncelerden beri bir Babil kent-devleti olarak işaret edilmiştir ve daha o dönemlerinde bile bir dizi politik güç ve zayıflık dönemlerinden geçmişti. M.Ö. XV. yüzyılda Kuzeydoğu Mezopotamya'daki Mitanni kökenli güçlü Ḫurri Devleti'nin bir uyruğu idi, ama bu devletin yıkılışından sonra bağımsızlığını kazandı ve yükselişe geçti. 1270 civarında I. Salmanassar, Ḫanigalbat'ın Mitannilerden miras aldığı devleti yıktı. I. Tukulti-Ninurta ise 1230 civarında Babil'i yendi ve 1100 civarında da, I. Tiglatpileser ilk kez Akdeniz'e doğru sefere çıktı.

Bu dönemden itibaren Asur devamlı bir baskı yaratarak batıya doğru kaymıştır. Bunun sonuçları aynı zamanda *Ahdiatik*'e *(Tevrat)* de yansımıştır. Yeni Asur İmparatorluğu hanedanlarının seçkin simaları arasında, hem Damaskos, Tyros ve Sidon, hem de İsraeli Yehulara karşı savaşmış olan III. Salmanassar'dan (M.Ö. 858-824); İsraeli Peqaḥ'a karşı Yudalı Ahaz'a destek vermiş ve bu desteğin sonunda da İsraeli Hosea'yı ayakları altına almış olan III. Tiglatpileser'den (M.Ö. 745-727); güçlü Urartu Devleti'ni yenmiş, Samaria'yı ele geçirmiş

ve kuzeyde ikamet eden on İsraeli kabileyi kendisiyle beraber alıp götürmüş olan II. Sargon'dan (M.Ö. 721-705); Ninova'yı (Ninive) başkent yapmış ve hiçbir direnişle karşılaşmadan Jerusalem'i kuşatmış olan Sanherib'den (M.Ö. 704-681); kısa bir süre için Mısır'a kadarki toprakları ele geçirmiş ve bu seferleriyle Asur İmparatorluğu'nu en büyük yayılıma taşımış olan Assarhaddon'dan (M.Ö. 680-669) ve nihayet, Elam İmparatorluğu'nu yok etmiş ama daha çok edebi ilgileri ve Ninova'daki kitaplığıyla tanınmış olan Assurbanipal'den (M.Ö. 668-626) söz etmek gerekir.

M. Ö. 606 yılında, İran'da oturan ve Hint-Avrupa kökenli halklardan olan Medler, Babillilerle birleşmiş ve Asur İmparatorluğu'nu darmadağın ederek ortadan kaldırmayı başarmışlardır. Uzunca bir zaman Asur baskısı altında kalmış olan Babilliler, böylece bir kez daha ön plana çıkmışlar ve kısa bir dönem için Yeni Babil İmparatorluğu'nu canlandırmaya çalışmışlardır. Bu imparatorluğun hükümdarlarından özellikle, M.Ö. 586'da Jerusalem'i yerle bir etmiş ve İbranileri köleleştirmiş olan II. Nebukadnezar (M.Ö. 604-562) hatırlanmaya değer. M.Ö. 539'da Pers Kyros, Babil ordusunu yenmiş ve ülkenin bağımsızlığına son vermiştir. Arapların Babil'in yerine Bağdat'ı kurmasına dek geçen zamanda, önce Perslerin, daha sonra Büyük İskender ve onu takip eden Roma ve Part imparatorluklarının bir eyaleti olarak kalmıştır.

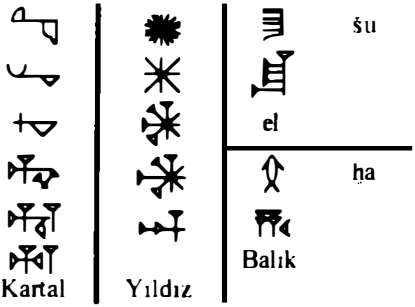
Sümer, Babil ve Asur uygarlığı hakkında, bu bölümde kısaca bazı hususlara değinmek yararlı olacaktır. Bu konuda ayrıntılı bilgi almak isteyen okuyucuların Meissner'in *Babylonien und Assyrien* [Babil ve Asur] (2 cilt, Heidelberg, 1920 ve 1925) başlıklı eserine başvurmaları tavsiye edilir. Okuyucular burada, eski ve yeni tanrılar üçlüsü gibi Sümer-Babil dininin ayrıntılarını bulacaklardır. Eski tanrılar üçlüsü, Gök Tanrısı Anu, Işık ve Toprak Tanrısı Enlil ve Derin Yeraltı Sularının Tanrısı Ea'dan oluşmakta ve bunlara Tanrıça Maḫ veya «Tanrıların Beyçesi» Ninḫursag katılmaktadır. Ay Tanrısı Sin, Güneş Tanrısı Šamaš ve Zaman Tanrısı Adad'dan meydana gelen yeni dönem tanrılar üçlüsüne ise, Tanrıça İštar girmektedir. Babil'in yükselişiyle Kent Tanrısı Marduk ilk sıraya geçer. Asur'un güç kazanmasıyla tanrısı Assur da, Asur-Babil *pantheon*'unda önemli bir yer elde eder. Mezopotamya, zengin bir mitoloji yaratmış ve büyük miktarlarda epik şiirler üretmiştir: Burada, Marduk'un duası olarak *Dünyanın Yaradılış Şarkısı* ve *Gilgameš Destanı*'nı hatırlatmak gerekir. *Gilgameš Destanı*'nda anlatılan tufan hikayesi *Ahdiatik*'te anlatılan tufan hikayesiyle büyük bir benzerlik gösterdiği için, zamanında büyük bir heyecan uyandırmıştı.

Mimarisi gerçekten de, Mısır mimarisi kadar mucizevi eserler üretmemiştir. Bunun nedeni, zamana karşı daha az dayanıklı bir malzeme olan kilden tuğlalar kullanılmış olmasıydı. Ama bugün Berlin Müzesi'nde korunan Babil'in İštar Kapısı gibi bazı heybetli yapıları da günümüze kadar ulaşabilmiştir. Artistik mükemmelliği ve

doğaya bağlılığıyla Yeni Asur Çağı heykeltraşlığı çok daha büyük bir hayranlığı haketmektedir. Babil bilimlerinden özellikle matematik, astroloji ve astronomiden söz etmek gerekir. Babil astrolojisi ve astronomisi, Batı üzerinde geniş bir etki uyandırmıştır. Ayrıca zamanın haftalara ayrılmasını bu alanda yapmış oldukları çalışmalara borçluyuz. Eski Doğu'nun önemli bir bilim alanı da, Asur-Babil kanunlarının tarihidir. Geniş kapsamlı ve ayrıntılara inen kanun maddelerinden oluşmuştur. Bunlardan özellikle Ḫammurabi, ondan daha eski olan Eš̌nunnalı Kral Bilalama (M.Ö. yaklaşık 1884-1863) ve Asur-Med yasalarından, ayrıca kanunların günlük hayatta nasıl uygulandığını bize kanıt olarak gösteren ve Önasya'nın değişik bölgelerinden gelen binlerce şahsi belgeden de söz etmeye değer.

b) Çivi yazısının özellikleri

Mezopotamya uygarlığından bu bölümde bizi yazı ve yazma sanatı ilgilendirmektedir. İlk bakışta, Mısır yazısına oranla derin bir farklılığı olduğu görülmektedir. Yazı malzemesi tamamen değişiktir. Mısır'da en azından edebi metinler için papirüs icat edilmişken, Babil'de kil tablet kullanılmıştır. Yazım işaretleri, tahtadan yapılmış bir *stilus* ile yumuşak kile hafifçe bastırmak suretiyle yapılıyor ve daha sonra tablet ateşte pişirilerek sertleştiriliyordu. Bu yazı malzemesi bize ne kadar alışılmadık ve az kullanışlı görünse de, kil tabletler Babil çivi yazısı ile birlikte Önasya'nın pek çok ülkesinde,

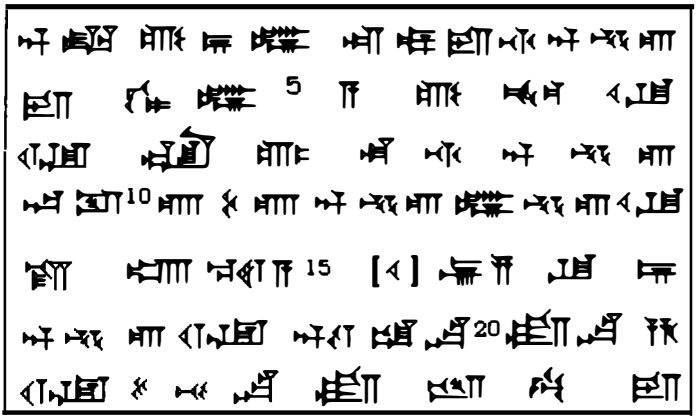
Res.18. Sümer ideogramları ve bunların çivi yazısındaki gelişimleri (Friedrich, *Archiv Orientální*, cilt XIX, lev. XI'den).

Suriye'de, Anadolu'da büyük bir yayılım alanı bulmuştur ve ayrıca kil tabletler, prehistorik Yunanistan'da ve Girit'te Miken-Minos dilleri ve yazıları için de bir yazım aracı olarak kullanılmıştır.

Asur-Babil yazım işaretleri de, Mısır yazısından yapısal olarak tamamen farklıdırlar. Mısır'da günlük kullanımlar gereği basitleştirilmiş olsa da daha fazla akılda kalan, görsel ve açık bir ideografik yazı vardır. Çivi yazısında ise birbirleriyle kesişmiş çivi şeklinde ve konudan anlamayanlar için Çin yazısını hatırlatan bir sürü işaret karmaşası kendini göstermektedir. Ama bu farklılık o kadar da önemli değildir, çünkü çivi yazısı da Sümerler tarafından, res.18'de yer alan bazı örneklerden de anlaşılacağı gibi, ideografik bir yazı olarak tasarlanmıştır. İdeografik işaretleri yumuşak kil üzerine *stilus* ile yazarken karşılaştıkları zorluklardan dolayı, işaretleri, oldukça erken dönemlerden itibaren yumuşak kil üzerine bastırmak suretiyle, çivi şeklinde sadeleştirilmişlerdir. Bu sadeleşme sonucunda, yalnızca pek az işarette ideogramın eski şekli kendini belli ettirmektedir. Çivi yazısında da, zamanın ve yerin çeşitliliğine bağlı farklar bulunmaktadır: Eski Babil karmaşık çivi

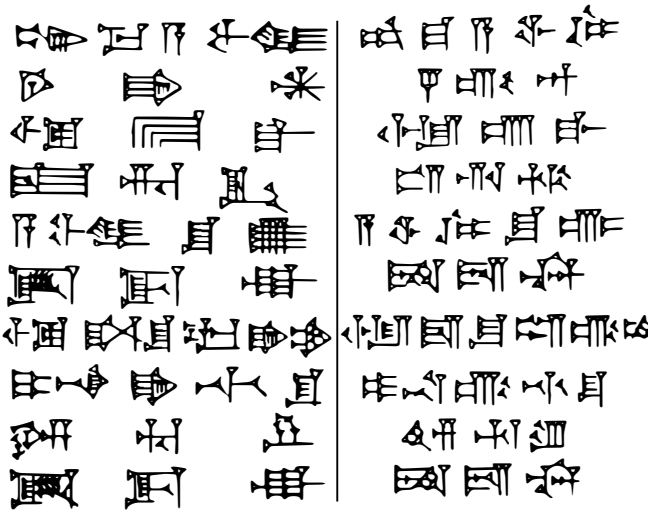
yazısı, Eski Asurca (Kapadokya'da kullanılan çivi yazısı), Orta Babil ve Orta Asur çivi yazıları, daha basit bir nitelik kazanmış olan Yeni Asur ve Yeni Babil çivi yazısından çok daha farklıdırlar (bk. res. 19 a ve b'deki denemeler), ama konu hakkında bilgisi olmayan bir kimse, hiyeroglif yazısı, hiyeratik yazı ve demotik yazı arasında olduğu kadar büyük farklar bulamayacaktır.

Birbirlerine zıtmış gibi görünseler de, sahip oldukları iç yapı gereği Mısır yazısıyla çivi yazısı birbirlerine oldukça benzemektedir. Çünkü çivi yazısı da aynı işaret türlerinden, yani eylem bildiren işaretlerden veya ideogramlardan, fonetik işaretlerden ve determinatiflerden meydana gelmiştir. Mısır yazısında olduğu gibi çivi yazısında da ideogramlar oldukça sık bir şekilde kullanılmıştır. Bunların okunuşuna bakılmaz, yalnızca anlatılmak istenen düşünceyi ifade ederler. Köken olarak birbirinden oldukça farklı dillerde dahi aynı şekilde yazılırlar. Örneğin, bütün çivi yazılı dillerde işareti (köken olarak bir yıldızı göstermektedir) «gök» kavramının ideogramıdır. Bu ideogramla karşılaşmış olan bir Sümerli bunu kendi dilinde *an*, Akadlı *šamû*, Hititli *nepiš* şeklinde okumuştur. Bu işaret aynı zamanda «tanrı» ideogramıdır ve Sümercede *dingir*, Akadcada *ilu*, Hititçede *šiuni-*, Hurcada *eni-* ve benzer şekillerde telaffuz edilmektedir. ideogramı da «kral» anlamına gelmektedir. Sümercede *lugal*, Akadcada *šarru*, Hititçede *ḫaššu-*, Hurcada *iwri-*, Urartucada *ereli-* olarak okunmaktadır.

(1) ^{d}*Šar-kà-lí-sar-rí* (2) *litti*^{ti} ^{d}*En-líl* (3) *da-núm* (4) *šar* (5) *A-ga-de*^{KI} (6) *ù* (7) *ba*$_{11}$*-ú-la-ti* (8) ^{d}*En-líl* (9) *bàni* (10) *É-kur* (11) *bìt* ^{d}*En-líl* (12) *in Nippurim*^{KI} (13) *ša tuppam* (14) *su*$_{4}$*-a* (15) *u-sa-za-ku-ni* (16) ^{d}*En-líl* (17) *ù* (18) ^{d}*Šamaš* (19) *išid-su* (20) *li-su-ḫa* (21) *ù* (22) *zêr-su* (23) *li-il-gu-da*
Res. 19 a. Babil çivi yazısının eski ve yeni formları. Yeni Asur yazısında Šarganišaralim yazıtı (krş. lev. IV, res. 21). «Šarkališarri, Enlil'in soyundan gelen, güçlü, Akad'ın ve Enlil'in efendilerinin kralı, Nippur'da Enlil Tapınağı É-kur'un inşacısı. Kim bu belgeyi değiştirirse, Enlil ve Šamaš onun temelini kazısın ve onun soyunu alıp götürsün».

Bu türden ideogramlar kullanmak suretiyle meydana getirilen ifadelerin yanı sıra, bunların tek tek fonetik işaretlerle veya gramatikal niteliği olan başka bir ideografik elemanla ve ses değerlerine göre yazılmış çekim ekleriyle birleşmiş olarak gösterildiği durumlar da vardır (res. 20). Çivi yazısındaki fonetik yazılışların Mısır yazısındaki kadar düzensiz bir şekilde, yani içinde herhangi bir sesli harfin bulunmadığı, bazen daha büyük,

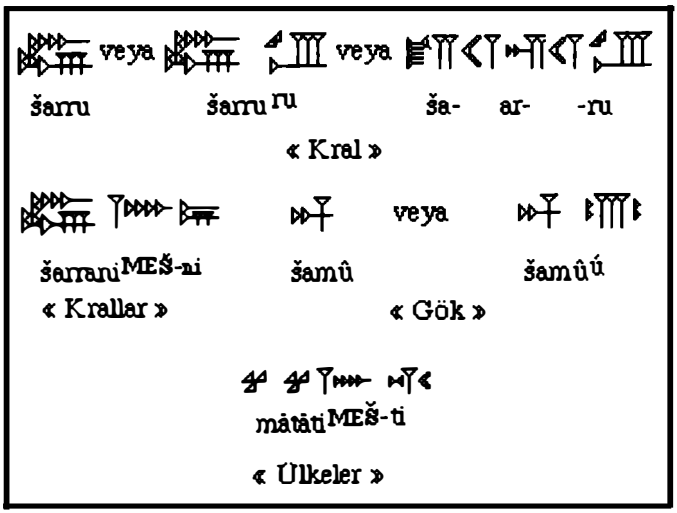

(31) *šum-ma a-we-lum* (32) *namkur ilim* (33) *ù ēkallim* (34) *iš-ri-iq* (35) *a-we-lum šu-ú* (36) *id-da-ak* (37) *ù ša šu-úr-ga-am* (38) *i-na ga-ti-šu* (39) *im-ḫu-ru* (40) *id-da-ak*. «Eğer bir vatandaş, bir tanrının veya bir tapınağın malını çalarsa, söz konusu vatandaş öldürülür. Kim onun ellerinden çalınmış malları alırsa, o da öldürülür».

Res. 19 b. Babil çivi yazısının eski ve yeni formları. Yeni Asur yazısı ile birlikte Eski Babil yazısı (Hammurabi yasalarının 6. satırı).

bazen daha küçük sessiz harf bileşkelerinden meydana gelmemiş olması dikkat çekici bir husustur. Çivi yazısında tam tamına içinde sesli harflerin de bulunduğu bir hece yazısı sistemi vardır. Bu heceler, bizim ses bölümlemelerimize göre, ya sessiz harf + sesli harf, örneğin *ba, mi, ru* ya da sesli harf + sessiz harf, örneğin *ad, ir, uk* yahut da (daha nadir olarak) sessiz harf + sesli harf + sessiz harf, örneğin *bar, kid, lum* gibi bileşkelerden oluşmaktadır. Üçüncü türden heceler, her zaman ilk iki türden daha basit hece gruplarına bölünebilir, yani *bar*

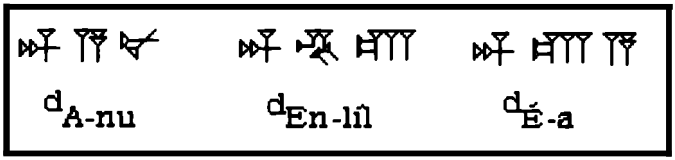
şeklindeki bir hecenin yerine *ba+ar*, *kid* yerine *ki+id*, *lum* yerine *lu+um* yazılabilir. Ama *b*, *k*, *l*, *m* ve benzerleri gibi tek başına ifade edilecek herhangi bir sessiz harf çivi yazısında asla gösterilemez.

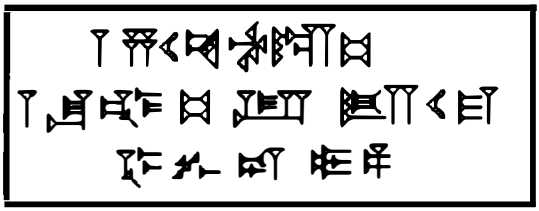
Res. 20. Karışık yazılışlardan örnekler.

Çivi yazısında, okunmayan determinatiflerin kendine özgü bir önemi vardır ve genellikle ilgili kelimenin önüne, daha nadir olarak da arkasına konulurlar. Erkek şahıs adlarının önüne dikey çivi şeklinde özel bir determinatif konulmaktadır; «erkek» kavramını göstermeye yarayan ideograma eşit bir başka determinatif ise, meslek bildiren isimlerin önüne konulmaktadır; esasen kadın üreme organı görüntüsünde olan bir üçüncüsü, kadın şahıs adlarının veya tipik kadın uğraşılarını gösteren isimlerin önünde kullanılır; «tanrı» kelimesini gösteren

ideogram —ki bundan daha evvel bahsedilmişti— tanrı ve tanrıça isimlerinin önüne determinatif olarak konulmaktadır. Diğer determinatifler ise, kent, ülke, ağaç, ağaçtan yapılmış eşyalar, metaller ve metalden yapılmış eşyalar ve benzerleri (res. 21-25'teki örnekler) önünde kullanılmaktadır. Determinatifler de, ideogramlar gibi, bütün çivi yazılı dillerde aynıdırlar; böylece, okunabilen Babil çivi yazısıyla yazılmış bilinmiyen bir dile ait bir metin ele geçtiğinde, bu bilinmeyen dilde de tanınabilen determinatifler aracılığıyla coğrafya adları, tanrı adları, kadın veya erkek şahıs adları ve benzerleri hemen ortaya çıkarılabilir. Bizim yazı türlerimizden farklı olarak çivi yazısı, okuyucusuna ve hatta çözümcüsüne oldukça büyük kolaylıklar sunmaktadır.

Res. 21. Determinatifle gösterilmiş tanrı adları.

1) ^{I}*Ḫa-am-mu-ra-bi* 2) ^{I}*Šu-up-pí-lu-li-u-ma* 3) ^{F}*Pu-du-ḫé-pa*

Res. 22. Determinatifle gösterilmiş erkek ve kadın şahıs adları.

1) *mât Aš-šur* «Asur» (ülke) 2) *mât Mi-is-ri* «Mısır» (ülke)
3) ^{alu}*Ni-nu-a* «Ninova» (kent) 4) ^{alu}*Kar-ga-miš* «Kargamış» (kent)

Res. 23. Determinatifle gösterilmiş ülke ve kent adları.

1) ^{iṣu}*e-ri-nu* «Sedir ağacı» 2) ^{iṣu}*e-lip-pu* «gemi»

Res. 24. Determinatifle gösterilmiş, ağaç ve tahtadan mamul eşyalar.

1) ^{erû}*pár-zil-lu* «demir» 2) ^{erû}*pa-a-šu* «balta»

Res. 25. Determinatifle gösterilmiş, bir metal ve metalden mamul bir eşya.

Bu tür kolaylıkların yanı sıra, çivi yazısının birtakım güçlükler sunduğunu da unutmamak gerekir. Bunların başında, çivi yazısındaki pek çok işaretin çok anlamlı bir yapıya sahip olması gelmektedir. Bu çok anlamlılık iki türlü olabilir:

1. İşaretin kendisi belli durumlarda ideogram, determinatif ve fonetik hece değerlerine sahip olabilir. Böylece, daha evvel sözü edilmiş olan işareti, ilk olarak, «gök» ve «tanrı» kelimelerinin karşılığı olan bir ideogramdır; ikinci olarak, tanrı adlarının determinatifidir ve son olarak da, *an* hecesinin fonetik işaretidir. Çivi yazısının bu özelliği *polisemik*, yani «çokanlamlı» olarak

tanımlanmaktadır. Örnekler için res. 26'ya bakınız.

a) *iṣu* «tahta» ideogramı.
b) Ağaç isimlerinin ve tahtadan yapılmış eşyaların önüne konulan determinatif.
c) *iṣ* (*iṣ* v.b.) hece işareti.

a) *mātu* «ülke» ve *šadû* «dağ» isimlerinin ideogramı.
b) ülke ve dağ isimlerinin determinatifi.
c) *kur, mat, šat, nat, gin* v.b. hece işareti.

Res. 26. Hem ideogram, hem determinatif, hem de hece işareti olabilecek yazım işaretleri.

2. İşaretin kendisi, çivi yazının ilk evrelerinde çok sık olmamakla birlikte, Yeni Asur ve Yeni Babil yazılarında daha sıkça, tamamen farklı birkaç hecenin değerine sahip olabilmektedir (bazı örnekleri için res. 27'ye bakınız). Bu çivi yazısının *polifonik*, yani «çoksesli» bir özelliğidir. Örneğin, *bar* işareti, *maš; ud* işareti, *tam, par, laḫ* ve *ḫiš; kid* işareti *šaš, lil* ve benzerleri olarak okunabilir. Burada hece değeri belirsizlik taşıyan bir kelimeyi, dil hakkındaki bilgisi ve konuya yatkınlığıyla saptamak her defasında metni okuyan kimseye düşmektedir.

kid, sav, lil

piṣ gir

lal, lib, lub, pav, nar

Res. 27. Birden fazla hece değeri bulunan işaretler.

Çivi yazısı hakkında da modern bir okuyucu, kısmen belirsizlikler taşıyan bu karmaşık yazım işaretleri sisteminden Babillilerin neden hiç vazgeçmemiş oldukları-

nı ve neden daha basit ve daha açık bir hece yazısını benimsememiş olduklarını kendine sorabilir. Yeni Babilcenin geç dönemlerinde bu yönde bir eğilim vardır ve daha o dönemlerde Babil'de bile tanınan Samî kökenli bir alfabe yazısının benimsenmesinin incelemeye alındığı öne sürülebilir. Ama bu çağda artık oldukça geç kalınmıştı ve çivi yazısı, alanını tamamen daha fazla rahatlık sağlayan bir alfabe yazısına bırakmak üzereydi. Ne olursa olsun, çivi yazısının yeşerme dönemlerinde daha fazla uygulama bulabilecek herhangi bir yabancı yazı modeli, bu amaca uygun olarak ele alınabilecek bir model yoktu ve çivi yazısı, bütün zorluklarına karşın, Sümerce, Akadca ve diğer Önasya dillerini yazmak için nispeten en kolay araç olmuştur. Çivi yazısının yeterince tatbik edilebilir, her şeye rağmen Mısır yazısından daha fazla uygulanabilir olması, daha, bu yazının kendi doğduğu toprakla sınırlı kalmayıp çevredeki diğer halklar tarafından oldukça farklı kökenlerden gelen dillerinin yazıya dökülmesi için benimsenmiş olmasıyla ortaya çıkmaktadır. Bu nedenle, günümüzde çivi yazısı, yerinde bir deyişle «Eski Doğu'nun *antiqua*'sı[2]» olarak tanımlanmıştır. Burada, ilk elde, çivi yazısının diğer toplumlar tarafından benimsenmiş olmasından kısaca söz etmek gerekir ve daha sonra birkaç kelimeyle bu tür bir olayın tarihi ve kültürel anlamına yönelik bir değerlendirme yapılacaktır.

c) Çivi yazısının Doğu ve Batı'daki dağılımı

Babil uygarlığı ve yazısının Babil'in doğusuna etkisi zayıftır. Bu bölgede yalnızca, İran'ın güneybatısında kalan Elam ülkesi yer almaktaydı. M. Ö. III. binyılın ortalarından itibaren Sümer kültürü ve daha geç dönemlerde de Babil kültürüyle ilişkileri olmuştur. Oldukça erken bir tarihte çivi yazısını kullanmaya başlamış ve Akadcayı kendi belgelerinde resmi dil olarak benimsemiştir. Daha geç bir dönemde, Babil çivi yazısını kullanarak kendi dilleri olan Elamcayla yazmaya karar vermişlerdir. Dillerinin köken olarak Hint-Avrupa ve Samî dilleriyle bir akrabalığı yoktur. M. Ö. I. binyılda Medlerin ardından Hint-Avrupalı Perslerin kuzey İran'a göç etmeleri sonucu Elam, özellikle bu yeni gelenler için bir kültür merkezi olmuştur. Bu nedenle Persler, Elam yönetim biçimiyle birlikte Elam yazı dilini de korumuşlardır. Sadece Dareios'un yönetimi esnasında, dış görünüşü bakımından çivi yazısı, ama tam olmasa da, bir alfabe yazısının ana özelliklerine sahip bir Pers yazısı yaratmışlardır. Bu dönemden itibaren Pers krali yazıtları Eski Persçe, Akadca ve Elamca olmak üzere üç ayrı dilde kayda geçirilmişlerdir.

Babil uygarlığının etkisi daha çok batı bölgelerinde ortaya çıkmıştır. Batı bölgesindeki halklar arasında ilk olarak Ḫurriler, M.Ö. II. binyılın başlarında Babil çivi yazısını benimsemişlerdir. Dillerinin Samî ve Hint-Avrupa dilleriyle bir akrabalığı yoktur. Bunlar Kuzeybatı

Mezopotamya'da oturuyorlardı ve bu nedenle çok kısa bir sürede, kendisine kültürel ve özellikle dinsel açıdan oldukça bağlı olan Eski Anadolu halklarına, başta, köken ve dil olarak Hint-Avrupalı olan ve bu bölgede ikamet eden büyük Hitit halkına çivi yazısını öğrenmeleri için aracılık etmişlerdir. Hititler de, bu yazı sistemiyle yalnızca kendi dillerini ifade etmekle kalmamış, Anadolu'nun Hint-Avrupa kökenli halklarından olan Luwiler ve Palaların ve ayrıca M. Ö. III. binyılda Ḫatti kenti, bugünkü Boğazköy civarında oldukça özgün bir uygarlık yaratmış, daha sonra bu kültürü Hint-Avrupa kökenli istilacı Hititlere iletmiş olan Ḫattilerin (veya Protohattilerin) dillerini de kayda geçirmişlerdir. Ḫurrilerin daha yakın bir dönemde ortaya çıkan akrabaları, Anadolu'nun doğusunda ikamet eden Urartulardır. Urartular, M. Ö. IX-VI. yüzyıllar arasında, Asurdan getirilmiş Yeni Asur çivi yazısında dillerini ifade etmişlerdir.

d) Hitit ve Ḫurri uygarlıkları ve tarihi hakkında genel bilgiler

«Batı halkları»nın tarihi hakkında birtakım genel bilgiler vermek tamamen gereksiz kaçmayacaktır. Ḫurrilerin M. Ö. 2000 yılında, bildiğimiz kadarıyla, büyük bir kısmı öncelikle Hindistan'dan gelen Hint-Avrupalı kavimlerin önderliğinde Kafkaslar üzerinden Kuzeybatı Mezopotamya'ya girmiş oldukları sanılmaktadır. İşgalleri onları, Suriye ve Filistin'e ve hatta Anadolu'nun

doğusuna kadar sürüklemiştir. Mısır'daki Hyksoslar yönetiminin Ḫurrilerle bir ilişkisi olup olmadığı henüz kesinlik kazanmış değildir. Her yerde, varlıkları kısa sürmüş küçük kent-devletleri kurmuşlardır: Bunlar arasında sadece Mitanni Devleti, M. Ö. 1400 civarında Kral Tušratta yönetiminde kısa bir dönem politik bir güç haline gelmiştir. Ama 1375'e doğru Tušratta, Hitit Kralı Šuppiluliuma tarafından yenilgiye uğratılmış ve Mitanni Devleti önemini ve hemen sonra da politik bağımsızlığını kaybetmiştir. O dönemlerde yükseliş halinde olan Asur Devleti ülkeyi ele geçirmiş ve Ḫurri geleneklerini, hepsinden öte, onların Akdeniz'e doğru açılma eğilimlerini de miras edinmiştir.

Ḫurriler maddi kültür tarihi bakımından önem taşımaktadırlar. Olasılıkla Güneydoğu Avrupa ve Önasya'daki bölge halklarına at kullanımını öğretmiş ve yetiştirilmesini Doğu dünyasının iç bölgelerine kadar yaymışlardır. Din bakımından sahip oldukları akrabalığa gelince, Ḫurrilerin Hititler üzerinde güçlü bir etkisi olduğu açıktır. Ayrıca Hititlere, Babil'den almış oldukları çivi yazısını öğretmiş ve yazı sayesinde her türden manevi eserler, mitler ve *Gılgameš Destanı* gibi Babil edebiyatının en önemli yapıtları ve birtakım Ḫurri destanları Hititlere aktarılmıştır.

M. Ö. 1000 senesinden daha erken bir tarihte Ḫurriler tarih sahnesinden silinmişlerdir. Yalnızca yakın bağları bulunan Urartu kabileleri, M. Ö. X - VII. yüzyıllar arasında Doğu Anadolu'daki dağlık bölgelerde ayakta kal-

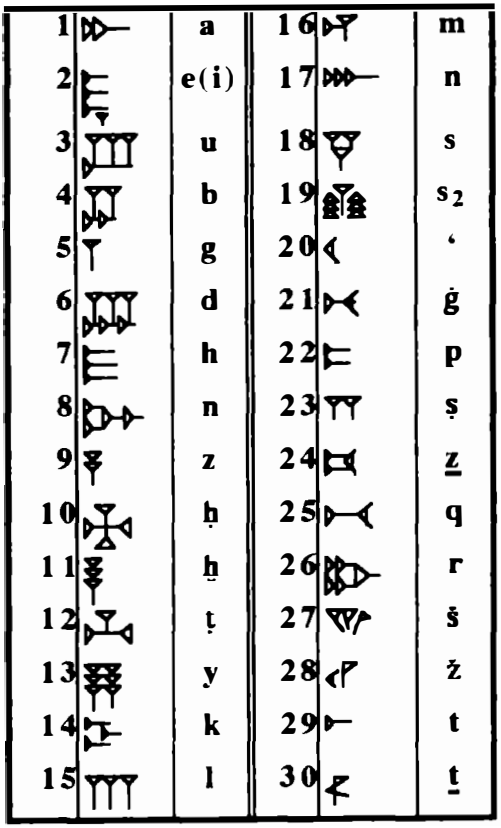
mışlardır. Urartular da Yeni Asur İmparatorluğu'nun düşmanlarıydılar. Ama parçalanmaları, M. Ö. VI. yüzyılda Hint-Avrupalı istilacılar tarafından gerçekleştirilmiştir. Metal eşyaların işlenmesinde uzman olan Urartular, Kafkasya'daki verimli arazilere doğru yayılmışlardır. Bu nedenle Urartu ve Yeni Asur çivi yazısıyla yazılmış tabletler, Doğu Anadolu ve Kuzeybatı İran'ın dışında, Kafkas topraklarında da bulunmuştur.

M. Ö. 2000 yılına veya öncesine doğru İç Anadolu'da Ḫatti veya Ḫattuša kenti civarında Hint-Avrupalı olmayan Ḫatti veya Protoḫatti uygarlığı gelişme göstermiştir. Bu uygarlıktan M.Ö. II. binyılın başlangıcında Hint-Avrupa kökenli, işgalci Hitit halkı doğmuştur. Hititler, henüz tam açıklık kazanmamış bir yolla Avrupa'dan İç Anadolu'ya göç etmiş ve Protoḫattilere karışmışlardı. O dönemde üstünlüğü ele geçirmiş olan konuşma dili Hint-Avrupa kökenli Hititçe olmuştur, ama Protoḫatti dili de, devletin koruyucu tanrılar kültünün dili olarak önemini korumaya devam etmiştir. Hititler, özellikle M. Ö. XIV - XIII. yüzyıllar arasında Önasya'da öncü devlet durumuna gelmişlerdir. Kralları Šuppiluliuma (M.Ö. yaklaşık 1380-1350) Mitanni kökenli Ḫurri Devleti'ni yok etmiş ve Mısır için de ağır bir tehdit oluşturmuştur. Onun oğlu II. Muršili (M.Ö. yaklaşık 1345-1315), babasının Arzawa ve Anadolu'nun diğer devletlerine karşı girişmiş olduğu sert mücadeleler sonucunda ulaşmış olduğu politik gücü korumuştur. III. Ḫattušili (M.Ö. 1282-1250), II. Ramses ile bir barış antlaşması

yaparak, Mısır'la girişilen uzun savaşa bir son vermiştir. M. Ö. 1200 civarında Anadolu'daki Hitit İmparatorluğu, barbar «Deniz Halkları»nın saldırıları sonucunda tahrip olmuştur. Yalnızca Kuzey Suriye'de, «Geç Hitit kent-devletleri» altında M. Ö. VIII. yüzyıla kadar, Asur İmparatorluğu tarafından tamamen istila edilinceye değin varlıklarını sürdürmüşlerdir. Bunlar, özellikle, Türkiye ve Suriye sınırlarından geçen Fırat nehri kıyısındaki Kargamış kentinde «Hitit hiyeroglif dilinde» yazıtlar bırakmışlardır (ayrıntılar için Hitit Hiyeroglif Yazısı bölümüne bakınız).

e) Alfabetik çivi yazılı diller

Babil çivi yazısının diğer toplumlara iletilmesinin yanında, çivi yazısının genel esasları üzerinde doğmuş, Eski Doğu dünyasındaki iki yeni yazı türünü daha tanıtmak gerekir. Kuzey Suriye kıyılarında, bugün Ras Şamra olarak anılan höyükteki Ugarit kentinde 1929 yılında Fransızların başlatmış olduğu kazılarda, dili ve halkı Batı Samî kökenli olan küçük bir devlet merkezi ortaya çıkarılmıştır. Bir liman niteliğindeki Ugarit kentinin genişlemesi, Ḫurri ve hatta Girit gibi uygarlıkların etkileri sonucunda olmuştur. Ugarit tarihi hakkında pek fazla bir şey bilinmemektedir. Kralları, Śuppiluliuma'nın Tušratta'ya karşı kazandığı zaferden sonra Hitit uyruğuna geçmiştir. Ugarit'teki bir tapınağın kütüphanesinde kil tabletlerin bulunmuş olması edebi ba-

Res.28. Ugarit alfabesine ait cetvel (De Langhe, *Les Textes de Ras Shamra-Ugarit*, Cilt 1, sayfa 243'ten).

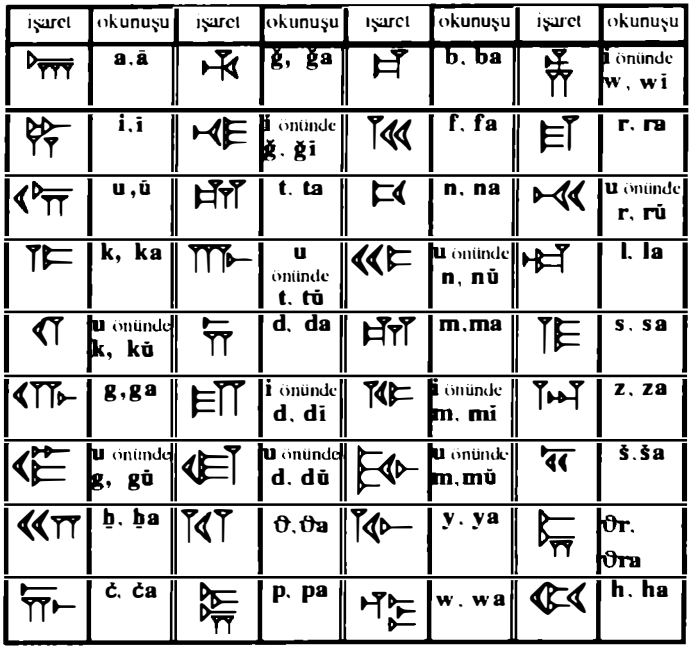
kımdan büyük bir önem taşımaktadır. Bunlar, M. Ö. XV - XIV. yüzyıllar arasında Ugarit dilinde yazılmış dini şiirler ve Ugarit mitolojisine ait metinlerden oluşmaktadır. Kil tabletlere yazılmışlardır. Kullanılmış olan yazım işaretleri dış görünüşü bakımından çivi yazısını taklit etmektedir. Ama Ugarit yazısı, yalnızca 30 işaretten meydana gelen bir alfabe yazısıdır ve ifade sisteminin

bir parçası olarak içinde herhangi bir ideogram veya determinatif kullanılmamıştır. Yakın Doğu'daki en eski alfabe yazısı örneğini oluşturmaktadır (res.28). Son yıllardaki buluntular, daha geç bir dönemde oratava çıkan ve Eski Avrupa yazı sistemlerine birtakım harfler kazandırmış Samî kökenli alfabenin Ugaritlilerce daha evvelden bilindiğini düşünmemize neden olmaktadır.

Çivi yazısının dış formları bakımından yapılan en son yenilik, Büyük Dareios'un krallığı zamanında Persler tarafından gerçekleştirilmiştir. Üçdilli krali yazıtların Persçe versiyonunda kullanılmış olan Eski Pers yazısının Babil çivi yazısıyla sadece çivinin dış görünüşü bakımından bir benzerliği vardır; iç yapısı bakımından, 36 fonetik işaretten meydana gelmiş bir alfabe yazısıdır (res. 29). Hece yazısına ait birtakım unsurlar da içermektedir. Sadece, sonradan eklenmiş bazı ideogramlar yapay bir özellik göstermektedirler. Bu yazının icadına hiç şüphesiz, Aramca formlarında Persçeye yakınlık gösteren Samî kökenli bir yazı, sonucu etkileyecek bir şekilde katkıda bulunmuştur.

f) Eski Pers çivi yazısının çözümlenmesi

Çivi yazısının görünüş bakımından zengin bir Sümer yazısıyla başlayan ilk yıllarından itibaren Önasya'daki dağılımını ve Eski İran'da yeni bir anlayışla ele alınmasına kadar geçen zamanı izledik. Çivi yazısının çözümü ve çivi yazılı dillerin yorumlanması ile ilgili gelişmele-

Res. 29. Eski Pers alfabesi (Jensen, *Die Schrift*, res. 69'dan).

ri tanımlamak için tersine bir yürüyüş yaparak, ilk elde, çözümleme aşamalarına daha kolaylıkla geçiş sağlayan bir alfabe yazısı olması dolayısıyla Eski Pers yazısını incelemek ve daha sonra da çözümleme aşamalarında karşılaşılan, dillerle ilgili sorunları ele almak durumundayız. Ama daha konunun başında, Mısır hiyeroglif yazısına karşılık olarak, çivi yazısının oldukça erken bir tarihten itibaren tamamen unutulmuş olduğunu söylemek gerekir. Greklerin dahi, çivi yazısı ile ilgili açık herhangi bir fikri yoktu. Bir tek Herodotos (IV, 87), *Assýria grámmata* yani «Asur yazısı» deyimini kullanmaktadır.

Sadece, modern çağda, XVII. yüzyılın başlarına doğru, sonradan denildiği gibi bu «çivi şeklindeki» yazı hakkında derme çatma bilgiler, birkaç Avrupalı seyyah tarafından yapılmış keşifler nedeniyle birikmeye başlamıştır. Beş işaret grubundan oluşan kısa bir yazı denemesi şeklindeki ilk bilgiler, 1621 yılında Pietro della Valle'nin bir İran kenti olan Şiraz'dan Napoli'deki bir arkadaşına göndermiş olduğu bir mektupta yer almaktadır. Bir Pers yazıtının tam bir kopyası ilk olarak 1674'de Chardin tarafından yayımlanmıştır. «Çivi yazısı» teriminin ilk olarak XVII. yüzyılın sonunda Engelbert Kämpfer tarafından kullanılmış olduğu görülmektedir. XVIII. yüzyılda da bazı seyyahlar, üçdilli Pers krali yazıtları hakkında bilgiler vermeye devam etmişlerdir. 1762'de Kont Caylus, Kserkses'e ait bir vazoyu kamuoyuna tanıtmıştır. Bu alabaster'den (su mermeri) yapılmış vazonun üzerinde Eski Persçe, Elamca, Babilce ve Mısırcadan oluşan, dörtdilli bir yazıt yer alıyordu. Ama o dönemde Mısırca dahi okunamadığı için, herhangi bir çözümleme girişimi de mümkün değildi. 1765'te Carsten Niebuhr, Persepolis'e yapmış olduğu seyahatten, üçdilli yazıtların aslına çok uygun kopyalarını yanına alarak Avrupa'ya dönmüş ve bunları 1788'de yayımlamıştır. Niebuhr, yazıtlarda birbirinden tamamen farklı üç yazı türünü tanımıştı: her şeyden önce bunlardan bir tanesi, Niebuhr'un sıralamasına göre 42 işaretten meydana gelen, çok basit bir yazıydı (Eski Persçe); ikincisinin biraz karmaşık bir sistemi vardı (Elamca) ve üçüncüsü de, işaret bakımından belirgin bir zenginliği olan bir yazı türüydü (Babilce).

Niebuhr'la bağlantılı olarak, Rostocklu Doğubilimci Olav Gerhard Tychsen, 1798'de önemli bir keşifte bulunmuştu: Bu, birinci ve daha basit yazı türünde dikey olarak konmuş bir tek çivi işareti, kelimeleri bölme işlevine sahipti. Tychsen'in, bu üç yazı türünde üç ayrı dil bulunması gerektiği yolundaki görüşü, bazı belirsizliklere rağmen, çok önemli bir başka keşif olmuştur.

Danimarkalı Bilim Adamı Friedrich Münter, *Versuch über die keilförmigen Inschriften zu Persepolis* [Persepolis Çivi Yazılı Kitabeleri Hakkında Denemeler] çalışmasıyla daha ileri bir adım atmıştır (1802). O, Tychsen'den bağımsız olarak, ama aynı yöntemle, dikey çivi işaretinin bir kelimeyi diğerinden ayırmaya yaradığını öne sürmüş ve tarihi şahsiyetleri baz alarak Eski Pers krali yazıtlarının Akhaimenid Hanedanı'na ait olduklarını ve bu nedenle dillerinin de Zerdüştlerin kutsal kitabı olan *Avesta*'nın diline akraba olması gerektiğini tasdik etmiştir. Bundan başka, yazıtın ilk bölümünün bir alfabe yazısından, ikincisinin bir hece yazısından, üçüncüsünün de ideografik bir yazıdan meydana geldiğini öne sürmüştür. Bu yazıtın her üç bölümü de, olasılıkla aynı şeyleri içeriyordu, çünkü birden fazla dilde yazıt bırakmak eski dünyada sıkça başvurulan bir yoldu ve ayrıca yazıtların bir bölümünde tekrar eden işaretler ikinci ve üçüncü bölümlerde de her seferinde aynı işaretlerle kendilerini gösteriyorlardı. Bu tekrarlar halinde ortaya çıkan kelime gruplarında, çok doğru bir şekilde «kral» ve «kralların kralı» kelimelerinin varlığını öne sürmüştür. Biraz da şans yardımıyla, işaretlerin değerlerini

saptamaya çalışmış ve yalnızca rastlantı sonucunda *a* ve *b* işaretlerinin kesin değerini oluşturmayı başarmıştır. Eski Pers yazısını buna benzer özel durumlar dışında gerçekten de okunabilir kılmayı başaran kişi, meslekten Doğubilimci olmayan, genç Beden Eğitimi Öğretmeni Göttingenli Georg Friedrich Grotefend (1775-1853) olmuştur. Grotefend'in Doğu dilleri hakkında hemen hemen hiçbir bilgisi yoktu. Ama diğer yandan, da yeterince karmaşık nitelikteki yazıları çözümleme işine büyük bir gayretle girişmişti. Bu nedenle onun durumu Champollion'unkinden tamamen farklıdır: Fransız araştırmacı, on beş yıl boyunca hemen hemen her türlü beklentinin aksine sonuçlanacak zahmetli incelemelerin ve başlangıç çalışmalarının altına girmiştir. Grotefend'de ise, gençlik engel tanımazlığı, herhangi bir büyük hazırlık çalışması ve Mısırcanın durumunda olduğu gibi herhangi bir çiftdilli yazıtın da yardımı olmaksızın, sadece ve sadece iki haftalık bir zaman diliminden sonra çok çok önemli bir başarı elde etmişti. Doğrusu Grotefend de, belli bir yöntem takip etmek durumunda kalmıştı. Çünkü herhangi bir yaklaşım noktası tespit etmeden çözümleme girişimini geliştirmesi mümkün olamazdı. Grotefend de, kelimeleri birbirinden ayırmaya yarayan işareti ve üç farklı yazı türünü tanımıştır. Pers krali yazıtları hakkında o da, ilk bölümde hece yazısından ziyade bir alfabe yazısının söz konusu olduğunu düşünüyordu, çünkü iki bölme işareti arasında genellikle 10 işaret yer alıyordu ve burada 10 hecelik bir kelime beklemek olanaklı değildi.

4 Eylül 1802'de Göttingen Bilimler Cemiyeti'ne sunmuş olduğu çözümleme çalışmalarına esas olarak, res. 30 ve 31'de gösterilmiş olan yazıtları almıştır. Münter'in gözlemlemiş olduğu gibi Grotefend de, bu yazıtların yazarlarının Akhaimenid Hanedanı'nın kralları olabileceğini varsayıyordu ve aynı şekilde o da, yazıtlardaki ilk dilin bu hanedanlığın dili, yani Eski Persçe olduğunu kabul ediyordu. Grotefend de, sözü edilen yazıtlarda eski dünyanın diğer kaynaklarında ve özellikle de İran toprakları üzerindeki geç dönem Sasani Hanedanı'na ait krali yazıtlarda geçen kral adlarını, unvanları ve soylarıyla birlikte arıyordu. Ve gene Münter gibi Grotefend de, res. 30'da 2, 4, 5, 6 ve res. 31'de 2, 4, 5, 7 numaraları altında ortaya çıkan ve «kral» anlamına gelen kelimeyi arıyordu. Deneme yanılma yoluyla, Sasani yazıtlarında görülen modele göre ikinci yazıtı yorumlamıştır: « İ(=isim), büyük (?) kral, kralların kralı, kral X('in) oğlu, Akhaimenid soyundan (?)». Burada «kral X('in) oğlu» ifadesinin çevirisi, ikinci yazıttaki "X" kelimesinin birinci yazıtın başında, dolayısıyla da bir kral adı olarak, ikinci yazıtta ise, bir işaretlik bir çekim eki fazlasıyla «kralların kralı» unvanından sonra görünmesinin dikkate alınmasına dayanmaktadır; bu nedenle Grotefend «oğul» kelimesinden, böyle bir kelimeye bağlı bir genetif halinin varlığını çıkarmıştır.

Artık Grotefend, Herodotos sayesinde bilinen Pers kral adlarının dizinine göre çalışmalarını sürdürüyor ve hangi isimlerin yazıtlardaki şahsiyetlere daha uy-

gun düşeceğini araştırıyordu. Yazıtlarda Kyros ve Kambyses'ten söz edilmiyor gibi görünüyordu, çünkü çözümlenmesi gereken iki ismin başlangıç işareti aynı ve uzunlukları da farklı değildi. Dolayısıyla bu iki şahıs adını herhangi bir çözümleme girişiminin başlangıç noktası olarak ele almamak gerekiyordu. Üzerinde çalıştığı iki metin arasında önemli bir farklılığın bulunduğunu görmüştür. Böylece, birinci yazıtın yazarıyla ikinci yazıtın yazarının babasının aynı kimseler olduklarını ve birinci yazıtın yazarının babasının bir kral unvanı taşımadığını tespit etmiştir. Bütün bunlar, ikinci yazıtın yazarında Kserkses ve birinci yazıtınkinde ise babası Dareios'un adlarını görmeye zorluyordu ki gerçekten de Dareios'un babası Hystaspes bir kral değildi. Şimdi, bu üç ismin Greklerin yazdığından oldukça farklılık gösteren Persçe karşılıklarını bulmak gerekiyordu. Grotefend, *Avesta* dilinde geçen isim yazılışlarını kullanmış ve böylece 15 alfabe değerinin saptanmasına ulaşmıştır. Doğrusu, bunlardan dördü kesin değildi, çünkü Persçede geçen isimlerin eski şekillerini tam bir kesinlikle yorumlamamıştı. Bu yöntemle elde etmiş olduğu işaret değerleriyle Grotefend, «kral» kelimesini okumaya çalışmış ve sonuçta da, tam doğrusu olan *xšāyaθiya* (okunuşu *khşayathiya*) kelimesi yerine *khscheh* okunuşunu elde etmiştir. Okuyucu, res. 30 ve 31'de Grotefend tarafından çözümlenmiş iki yazıtın bugünkü bilgilerimizle nasıl okunması ve tercüme edilmesi gerektiğini bulacaktır.

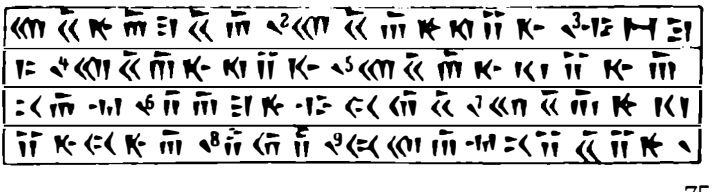
(Transkripsiyonu):

(1) *D(a)-a-r(a)-y(a)-v(a)-u-š(a)* (2) *x(a)-š(a)-a-ya-(θ)a-i-y(a)* (3) *v(a)-z(a)-r(a)-k(a)* (4) *x(a)-š(a)-a-y(a)-(θ)a-i-y(a)* (5) *x(a)-š(a)-a-y(a)-(θ)a-i-y(a)-a-n(a)-a-m(a)* (6) *x(a)-š(a)-a-y(a)-(θ)a-i-y(a)* (7) *d(a)-h(a)-y(a)-u-n(a)-a-m(a)* (8) *Vi-i-š(a)-t(a)-a-s(a)-p(a)-h(a)-y(a)-a* (9) *p(a)-u-ç(a)* (10) *H(a)-x(a)-a-m(a)-n(a)-i-š(a)-i-y(a)* (11) *i-m(a)-m(a)* (13) *t(a)-č(a)-r(a)-m(a)* (14) *a-ku-u-n(a)-u-š(a)*

(Okunuşu): *Dārayavauš xšāyaθiya vazrka xšāyaθiya xšāyaθiyānām xšāyaθiya dahyunām Vištāspahya puça Haxāmanišiya hya imam taçaram akunauš.*

(Çevirisi): «Dareios, büyük kral, kralların kralı, ulusların kralı, Hystaspes'in oğlu, Akhaimenid soyundan, bu sarayı inşa eden (o'dur)».

Res. 30. Dareios'a ait eski Persçe bir kitabe (Messerschmidt, *Die Entzifferung der Keilschrift*, res. 1'den). (Burada eski Persçe'nin okunuşunda *x* = Almanca *ach* kelimesindeki *ch*, *š* = Türkçe *ş*, *y*= Türkçe *y*, *θ*= İngilizce *th*, *č* = Türkçe *ç*, *ç*= Türkçe *s* fonetik karşılıkları kullanılmıştır).

(Transkripsiyonu):

(1) *X(a)-š(a)-a-y(a)-a-r(a)-š(a)-a* (2) *x(a)-š(a)-a-y(a)-θ(a)-i-y(a)* (3) *v(a)-z(a)-r(a)-k(a)* (4) *x(a)-š(a)-a-y(a)-θ(a)-i-y(a)* (5) *x(a)-š(a)-a-y(a)-θ(a)-i-y(a)-a-n(a)-a-m(a)* (6) *D(a)-a-r(a)-y(a)-v(a)-h(a)-u-š(a)* (7) *x(a)-š(a)-a-y(a)-θ(a)-i-y(a)-h(a)-y(a)-a* (8) *p(a)-u-ç(a)* (9) *H(a)-x(a)-a-m(a)-n(a)-i-š(a)-i-y(a)*

(Okunuşu): *Xšāyāršā xšāyaθiya vazrka xšāyaθiya xšāyaθiyānām Dārayavahauš xšāyaθiyahya puça Haxāmanišiya*

(Çevirisi): «Kserkses, büyük kral, kralların kralı, Dareios'un, kralın oğlu, Akhaimenid soyundan».

Res. 31. Kserkses'e ait Eski Persçe bir kitabe (Messerschmidt, *Die Entzifferung der Keilschrift*, res. 6'dan).

Böylece Grotefend, kısa bir zamanda ve herhangi bir çiftdilli yazıtın yardımı olmaksızın, o zamana değin tamamen bilinmeyen işaretleri okumakla yazıtların anlaşılmasına öncülük etmiştir. Bu sonuca, onun keskin zekalı olmasının da ötesinde, uygun şartlar bulunması nedeniyle ulaşılmıştır. Çünkü yazıtlarda yer alan Pers kral adları listesini diğer kaynaklardan da öğrenme olanağı vardı. Ayrıca Eski Pers yazısı yalnızca 39 kadar işaretten meydana geliyordu ve bizim alfabe yazılarımıza büyük bir yakınlığı vardı. Çok daha fazla işareti bulunan bir hece yazısı söz konusu olduğunda, hecelerin olası değerlerinin seçilmesi ve kesin değerleriyle karşılaşma olasılığı çok daha zor ve çok daha az olabilirdi.

Grotefend'in konu hakkındaki son çabalarının artık onun ilk çözümleme girişimlerindeki kadar geçerli olmaması, yalnızca onun Doğu bilimleri hakkındaki yetersiz hazırlığına değil, bizzat onun tarafından ortaya konulmuş «çözümcü» ile «yorumcu» —burada «filolog» demek gerekir— kavramlarının birbiriyle karıştırılmaması gerektiği olgusuna da dayanmaktadır. Onun ulaşmış olduğu çözümleme sonuçlarının meslekten Doğubilimciler tarafından geliştirilmesi gerekiyordu. İşte tam da bu konularda Grotefend gereken hazırlıkları yapmadı. Hatta ilk etapta, onun bu keşfi bütün ayrıntılarıyla herkesin bilgisi dahilinde bile değildi. Yalnızca *Göttingische Gelehrte Anzeigen*'de kısa bir not olarak ilan edilmişti. Bir tek, 1815 yılında Heeren'in *Ideen über die Politik, den Verkehr und den Handel der vornehmsten Völker der alten Welt* [Eski Dünyanın Belli Başlı Halklarının Ticareti, İlişkileri ve Politikaları Hakkında Görüşler] başlıklı kitabında onun çözümleme girişimi hakkında geniş bir bilgi verilmiştir. Böylece, onun ulaşmış olduğu çözümlemenin büyük bir çapta hesaba katılmadığı ve devam ettirilmediği ortaya çıkmıştır. Onun girişimlerinin üzerinden on yılı aşkın bir süre geçtikten sonra, 1826 yılında Danimarkalı Profesör Rask, «kralların kralı» ifadesinde bir genetif plural eki saptayabilmiş ve 1836'da *Avesta* metinleri konusunda uzman Fransız Burnouf ve ondan biraz daha başarılı, Bonn'da Sanskritçe Profesörü Alman Araştırmacı Christian Lassen, yazıtların birinde var olan halkla-

rın bir listesini çıkararak, Eski Persçedeki işaretlerin büyük bir kısmının değerlerini saptayabilmişlerdi. Özellikle Lassen'in bir saptaması önem taşıyordu. Bu saptamaya göre, Eski Persçede, Hint kökenli dillerin alfabelerinde olduğu gibi, *a* sesli harfi çok sık olarak yazılmıyordu, yalnızca kendisinden sonra başka bir *a* sesli harfi geldiği, yani uzun olduğu zaman yazılıyordu; böylece örneğin bir *p* harfi, basit bir sessiz harf olarak okunabileceği gibi, *pa* hecesi şeklinde de okunabilmektedir. Böylece Pers krali yazıtlarında da, «kralların kralı» (=*xšāyaϑiya vazrka*) ifadesi *xšayϑiy vzrk*, «Akhaimenid» (=Haxāmanišiya) kelimesi *hxamnišiy*, «Dareios» (=Dārayavauš) şahıs adı da *daryvuš* şeklinde yazılmıştır.

Bu arada bir İngiliz araştırmacı da, Grotefend'den bağımsız olarak Persçenin çözümlenmesi girişimlerine başlamıştı. Şartları daha uygundu. Bu sayede çalışmalarını daha ileri seviyelere doğru taşıyabilmiştir. Sözü edilen araştırmacının adı, Henry Rawlinson'dı (1810-1895). 1835 yılında İran'a askeri ataşe olarak atanmış bir İngiliz subayıydı. Dolayısıyla İran'da uzun seyahatler yapma ve Persçe yazıtları yerinde inceleme olanağı vardı. Bīsutūn (Behistun) kayalığında uzunluk bakımından en geniş, içerik bakımından da en önemli Pers yazıtı sayılan, Dareios'a ait büyük bir kitabeyi keşfetmiştir. Bu keşfi tam anlamıyla sonuç getirici olmuştur. O yıllarda Grotefend'in çözümü hakkında tamamen yapay bir bilgisi vardı ve Grotefend'in İran'a

konuyla ilgili yazılarını gönderme olasılığı dahi yoktu. Bu koşullar altında, bizzat onun da belirttiği gibi, habersiz bir şekilde ve Grotefend'inkilere benzer olgulardan yola çıkarak tüm çözümleme işlemine girişmiştir. Rawlinson, çalışmalarında Dareios ve Kserkses'e ait iki yeni yazıtı daha kullanmıştır. Bunların kopyalarını kendisi hazırlamıştır. Bīsutūn yazıtının bulunmuş olması ona eski Persçeyi Grotefend'den çok daha iyi ve çok daha derin bir şekilde anlama olanağı sağlamıştır. Bu dilin, *Avesta* dili ve Sanskritçeyle sıkı bir bağı olduğunu kısa sürede tanımıştır. Bu nedenle, Eski Persçenin gramer yapısını ve sözcüklerini yorumlamak için bu dillerden yararlanmıştır. Böylece, birbirlerine oldukça yakınlığı bulunan diller arasında benzer seslere sahip kelimelerin yardımıyla kesin sonuçlar sağlayan ve daha ilerde de ele alınacağı gibi, aralarındaki dilbilimsel bağın çok sıkı olmadığı durumlarda yanılgıya sebep olabilen «*kökene indirgeme yöntemi*» ile sabit değerler elde etmeyi başarmıştır. 1846'da Rawlinson tarafından kopyası yapılmış olan büyük Bīsutūn yazıtının yayımlanması, araştırma alanında bir mihenk taşı oluşturmuştur. Rawlinson'u izleyen ve daha önce Mısır hiyeroglifleri konusunda adı geçen ve daha sonra Asur-Babil dilinin çözümünde de adı geçecek olan İrlandalı Hincks ve Parisli Jules Oppert, Eski Pers dilinin ve yazısının en son ayrıntılarına açıklık getirmişlerdir.

g) Yeni Elam çivi yazısının çözümlenmesi

Avesta diline ve Sanskritçeye yakın akrabalığı bulunan ve alfabe işaretleriyle yazılmış Eski Persçenin yorumlanmasından sonra Akhaimenidler dönemi yazıtları, bilinen bir dilin yardımıyla diğerlerinin de çözümünün olanaklı göründüğü üç dilli bir yazıt olarak göz önünde bulundurulabilirdi. Yazıtların ikinci bölümünde, yani bugün bildiğimiz üzere Yeni Elam dilinde yazılmış metinlerde geçen işaretlerin sayısı, üçüncü bölümdekilere oranla daha azdı ve çözümlenmesi nispeten daha kolay görünüyordu. İkinci bölümdeki 111 farklı işarete karşılık olarak, üçüncü bölümde birkaç yüz işaret bulunuyordu. Kelimeler arasında bir bölme işaretinin yokluğu, çözümleme işlemleri için bir engel oluşturmuştur. Akhaimenidler dönemi yazıtlarının Yeni Elamca bölümünün çözümlenmesi için de işe, Eski Persçe isimleri Elamcalarıyla karşılaştırarak başlanmış ve akabinde Yeni Elamca kısmındaki hece değerleri oluşturulmaya çalışılmıştır. İlk girişimleri 1837'de Grotefend yapmış ve buna ilaveten, erkek şahıs adlarının dikey yönde öne konulmuş bir çivi ile gösterilmiş olduklarını saptamıştır. Bu alandaki daha iyi sonuçlara, Londralı Profesör Norris'in 1853'de büyük Bīsutūn yazıtını yayımlaması üzerine ulaşılmıştır. Bu yayınla daha önceden bilinen şahıs adlarının miktarı yaklaşık 40'tan 90'a kadar çıkabilmiştir. Gene bu yayınla, Elamca hece işaretlerinin çok büyük bir kısmı tespit edilebilmiş ve Persçe çevirisi yardımıyla hem sözlük hem de gramer bazında keli-

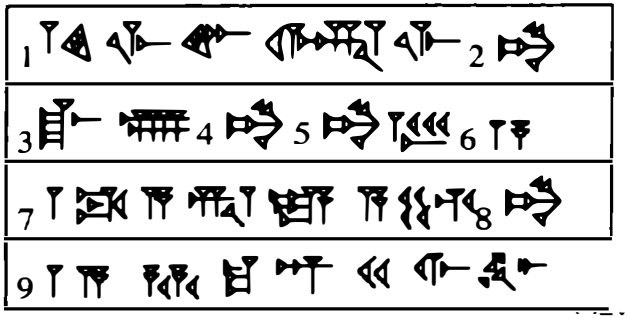
meler tek tek açıklanabilmiştir. Her şeye rağmen, sonraki zaman diliminde Elamca incelemeleri, diğer çivi yazılı dillere oranla çok daha geride kalmıştır ve bugün dahi Elamca grameri hakkında pek çok belirsizlikler bulunmaktadır.

h) Babil çivi yazısının çözümlenmesi

Araştırmacılar, Akhaimenidler dönemi yazıtlarının üçüncü ve en zor türü olan Asur-Babil (Akadca) dilindeki bölüme çok daha büyük bir ilgiyle yönelmişlerdir: Bunun da nedeni, bu yazının daha XVIII. yüzyılın sonlarına doğru büyük miktarlarda, XIX. yüzyılda ise hemen hemen bitip tükenmek bilmeyen bir nitelikte gün ışığına kavuşmuş kil tabletler ve anıtlar üzerinde kullanılmış olmasıydı. Bu nedenle bu dilde, Eski Persçe ve Yeni Elamcadan farklı olarak, tamamen zengin bir edebiyatın bulunduğu anlaşılıyordu. Ama eski Babil ve Asur'un tarihi ve kültürel şahsiyetleri arasında en parlak ve önemli olanlar, Fransız Konsolosu Botta'nın çabalarıyla 1843'te Khorsabad'da Asur Kralı Sargon'un sarayında ve 1845'te de İngiliz Layard'ın Ninova harabelerinde başlatmış oldukları kazılarla güncellik kazanmışlardır: Bu kazılar, Bisutun yazıtının üçüncü dilinde yazılmış çok sayıda edebi anıtı gün ışığına çıkarmıştır.

Çivi yazılı dillerin en önemlisi olan bu dilin çözümlenmesi için de, işe Akhaimenidler dönemi yazıtlarından başlamak zorunda kalınmış ve yeniden ilk iş olarak, Persçe kısmındaki şahıs adlarını Akadca kısmında da

bulmak ve daha sonra bu şahıs adları üzerinden hece işaretlerinin fonetik değerlerini saptamak gerekmişti. Tabii burada söylemek, yapmaktan daha kolaydır. Bir kere, yazıda 300'den daha fazla miktarda işaret bulunuyordu ve kelimeleri birbirinden ayırmak için kullanılan bir bölme işareti de mevcut değildi. Diğer yandan, bugün de bildiğimiz üzere, kelimenin kendisi ya sese göre birkaç hece işaretiyle ya da anlatılmak istenen düşünce veya tasvire göre eylem bildiren bir işaretle, yani bir ideogramla da yazılıyordu; ayrıca ideografik yazım şekli, aynı zamanda şahıs adları için de kullanılıyordu. Bu tür bir yazım şekli hakkında hiçbir şey bilmeyen ilk araştırmacılar üzerinde böylesine tuhaf yazım şekilleri doğal olarak cesaret kırıcı bir etki uyandırmak durumunda kalmıştı. Bunu bizzat Rawlinson'ın kendisi, oldukça uzun sayılabilecek tarihi bir yazıtı ana hatlarıyla doğru bir şekilde yorumlayabildiği 1850 senesinde itiraf etmiştir: «İster doğrudan bir kanıtla ister bir anahtarla üçdilli yazıtlarda bulmuş olduğum bazı yardımcı noktalar sayesinde Babilce her bir kelime ve her bir işaret hakkında kendimi bilgilendirdikten sonra, Asurca yazıtların yorumlanması için bulunmuş olan anahtarı uygulamaya çalışırken incelemelerimden artık tamamen vazgeçmeye birkaç kez teşebbüs etmiş olduğumu samimi olarak itiraf etmek isterim, çünkü tatmin edici herhangi bir sonuçtan bile tamamen ümidimi yitiriyordum». Daha iyi anlaşılmasını sağlamak için, burada Persçe kısmı res. 31'de verilmiş olan Kserkses yazıtının Babilce versiyonunun çeviri ve transkripsiyonunu vermek gerekir (res. 32):

(1) ^{I}*Ḫi-ši-'-ar-ši* (2) *šarru* (3) *rabûᵘ* (4) *šar* (5) *šarrani*^{MEŠ} (6) *mār* (7) ^{I}*Da-a-ri-ia-a-muš* (8) *šarri* (9) ^{I}*A-ḫa-ma-an-niš-ši-'*

«(1) Kserkses, (2-3) büyük kral, (4-5) kralların kralı, (8-7-6) kral Dareios'un oğlu, (9) Akhaimenid soyundan».

Res. 32. Kserkses'in Babilce bir yazıtı (Meissner, *Die Keilschrift*, res. 3'ten).

Persçe kısmında olduğu gibi, burada da, «kral» anlamına gelen kelime, yukarıda 2, 4, 5, ve 8 rakamlarıyla gösterilmiş satırlarda bir ideogram olarak ortaya çıkmaktadır. 3. satırda gösterilmiş olan iki işaret, Persçe çeviriye göre, «büyük» anlamına gelmektedir. Bu işaret bugün *rabûᵘ* olarak okunmaktadır ve *ú* fonetik tamamlayıcısıyla birlikte gösterilmiştir. 1. satırda yer alan ilk altı işaret ise, «Kserkses» adını göstermektedir (bugün ^{I}*Ḫi-ši-'-ar-ši* olarak okunmaktadır). Kelimenin başına dikey olarak konulan çivi işareti, Grotefend tarafından da anlaşıldığı gibi, şahıs adları determinatifi olarak ortaya çıkmaktadır. Aynı determinatif, 7. satırda «Dareios» (^{I}*Da-a-ri-ia-a-muš*) ve 9. satırda da, «Akhaimenid» (^{I}*A-ḫa-ma-an-niš-ši-'*) kelimelerinin önünde yer almaktadır. Burada «oğul» kelimesi aranabilir. Bu kelime Eski Pers-

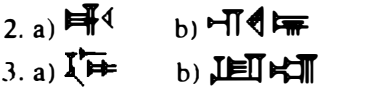
çe kısmında olduğu gibi Dareios adından sonra gelemez. Dareios adından sonra gelen 8. işaret daha önce 4. işaretin tekrarı ve 5. işaretin de çoğulu gibi görünmektedir (çoğul işareti MEŠ'tir); dolayısıyla Dareios adından önce gelen 6. işaretin «oğul» anlamına gelmesi olasılığı vardır. 4, 5 ve 8. işaretlerin de «kral» anlamına gelmesi uygun düşmektedir. Böylece ilk etapta kelimeler, herhangi bir okuma girişiminde bulunmaksızın, birer birer saptanabilirler. Okuma girişimi içinse, yeniden, şahıs adlarından yola çıkılması gerekiyordu, çünkü burada şahıs adları ideogramlarla değil, belki de hece işaretleriyle ifade edilmişlerdi. Eğer kelimelerin başında kullanılmış olan determinatifleri hariç tutacak olursak, Kserkses adının 5, Dareios adının ise 6 işaretten meydana gelmiş olduğu görülür. İlk etapta bir denklik kurulmuş görünse de, bu hece işaretlerinin fonetik değerlerini saptamak oldukça zor görünüyordu, çünkü Babilce adların yapısı fonetik olarak Persçedekilerden farklı olabilirdi (ve bugün bildiğimiz üzere gerçekten de farklıdırlar). Yeni bir zorluk ise, Babil kil tabletleri üzerindeki işaretlerin Akhaimenidler dönemi yazıtlarında görünenlerden kısmen başka ve çok sık olarak da farklı şekillere sahip olmalarıdır; daha *çivi yazısının özellikleri* bahsinde Babil ve Asur çivi yazılarının eski, orta ve yeni dönemleri bulunduğuna ve bunlar arasında da oldukça farklar olduğuna dikkat çekilmişti. Çivi yazısı hakkında incelemeler yapan araştırmacılar, Champollion'un hiyeroglif, hiyeratik ve demotik yazım işaretleriyle karşılaştığı sorunun benzeriyle karşı karşıya kaldıklarını görmüşlerdir.

Okuyucuların çoğunluğu için daha az anlamı olan ayrıntılar üzerinde enine boyuna titizlikle yürütülen çözümleme çalışmaları hakkında burada yalnızca en önemli aşamalar sıralanabilir. 1840'ı izleyen on yıl içinde Grotefend, Akhaimenidler dönemi yazıtlarında Dareios, Kserkses, Kyros ve Hystaspes adlarının Babil dilindeki yazılışlarını saptamış ve Babil'den gelen tuğlalar üzerindeki bir grup işaretin —ilk zamanlarda okuyamamasına rağmen— Nebukadnezar adını bildirmesi gerektiğini öne sürmüştür.

İlk olarak İsveçli Araştırmacı Isidor Löwenstern, 1845'te bu dilin Samî dillerinin özelliklerini taşıdığını savunmuştur. İbranca, Arapça ve benzeri son dönem Samî kökenli alfabe yazılarında yalnızca sessiz harflerin kullanıldığını göz önüne alarak Babil çivi yazısındaki fonetik işaretlerin yalın sessiz harflerden oluştuğunu öne sürmüştür. Ayrıca, her bir sessiz harf için görünüş olarak tamamen farklılıklar gösteren bir dizi işaret bulunduğunu ortaya çıkarmıştır. Örneğin, *r* sessiz harfi için 7 farklı işaret tespit etmiş, bunları gerçeğindeki gibi *ar, ir, er, ur, ra, ri, ru* hece değerlerine ayrıştırmıştır.

Bu işaretlerin sessiz harflerden değil, hece değerlerinden oluştukları görüşü, adı daha önce de geçmiş olan, dâhi özelliklere sahip Edward Hincks tarafından ortaya konulmuştur. 1850 yılında bu işaretlerin Babil çivi yazısında «yalın sessiz harflerle değil, bir sessiz harften önce veya sonra gelen bir sesliyle birlikte gösterilmiş olduklarını» açıkça ispat edebilmiştir. Hincks, yazının *ab, ir* v.b. ve *da, ki* v.b. «basit» hece işaretlerinden de öte,

kan, *mur* v.b. sessiz+sesli+sessiz harflerden oluşan hece yapılarına sahip olduğunu ve bu hece yapılarının her birinin *ka-an*, *mu-ur* v.b. basit hecelere bölünebileceğini de ortaya koymuştur. Gerçekten de, oldukça sık geçen kelimelerin yazılışlarında bu iki hece şekli yer değiştirmektedir (bkz. res. 33). Babil çivi yazısındaki işaretlerin çok anlamlı olduklarının tespiti Hincks'e aittir: Aynı işaretin hem bir ideogram, hem bir hece işareti, hem de bir determinatif olarak kullanılabileceğini görmüştür; ayrıca tanrı, ülke ve kent adları için kullanılan determinatifleri tam olarak tanımıştır.

Res. 33. Hece bileşimleri.

Bir kelimenin bazen bir ideogramla, bazen de hece olarak göz önüne alınması gereken bir işaret grubuyla ifade edilebileceği yolundaki önemli görüş, Khorsabad'da Sargon'un sarayını bulan Botta'ya aittir. Sargon sarayının çok sayıdaki yazıtları arasında büyük çoğunluğun içeriği aynıdır. Ama bir metinde ideogram olarak geçen bir kelimenin, başka bir metinde fonetik bir işaret grubuyla gösterildiğini belirtmek gerekir. Bu tür veriler elde edilince ideogramların fonetik yazılışlarını da yavaş yavaş saptamak mümkün oluyordu.

Önemli bir başka keşif de, yaygın bir malzeme üzerinde çalışabilmiş ve çok haklı olarak «Asiriyoloji'nin ba-

bası» unvanını kazanmış olan Rawlinson'a aittir. Burada yazının «polifonik» özelliğini, yani *ud* işaretinin aynı zamanda *tam, par, laḫ, ḫiš* v.b. olarak da okunabilmesi olgusunu kastediyorum. Bīsutūn yazıtının Babilce kısmının yayınında (1851) görüşünü şöyle açıklıyordu: «Asurca işaretlerin çok büyük bir kısmının polifonik olduğu herhangi bir şüpheye yer bırakmaksızın ispatlanabilir». Bu yayına ilave etmiş olduğu 246 işaretten meydana gelen bir liste, bugün dahi büyük bir kısmıyla hâlâ geçerlidir ve bizim bugünkü listelerimizin esasıdır. Şahıs adlarının okunması, daha uzunca bir süre oldukça ağır bir sorun olarak kalmaya devam etmiştir. Nebukadnezar, yani *Nabû-kudurrī-uṣur* —ki « (Tanrı) Nabû benim sınır taşımı korusun!» anlamına gelmektedir— adı, ideografik olarak AN.AK.ŠA.DU.ŠIŠ şeklinde yazılıyordu. Gene, *Šulmānu-ašarid*, yani Šalmanaššar, adı da DI.MA.NU.BAR olarak görünüyordu. Bu sorun, Ninova'dan bu tür ideografik yazılışları açıklayan Eski Edebi Babilceye ait sözlükler gün ışığına çıkınca ortadan kalkmıştır. AN.AK'ın Tanrı ^{D}*Na-bi-um*'u bildirmek için kullanılan ideografik bir işaret olduğu, ŠA.DU'nun *kudurru* «sınır taşı» anlamına geldiği, ŠIŠ'in *naṣāru* «korumak» (imperativi *uṣur*) fiilinin karşılığı olduğu, DI'nin *šulmu* «sağlık» (DI-*ma-nu=šulmānu* «hoşgeldin armağanı») kelimesinin karşılığı olduğu ve BAR'ın da *ašaridu* «ilk» anlamına geldiği görülmektedir. Eski Babil ve Asurluların kendi dilleri için yapmış oldukları bu türden gramer, sözlük ve işaret listeleri olmasaydı Babil çivi yazısının çözümü belki de, gerçekte olmadığı kadar çok zahmetli olabilirdi. Gene de, XIX.

yüzyılın ortalarına doğru, Asurcanın okunması ve yorumlanması için sağlam bir esas oluşturulmuştu ve elde edilen iskelet yapısı yalnızca bazı ayrıntılar üzerinde eksik kalıyordu. Biri Eski Babil, diğeri de Yeni Babil yazısındaki iki yazıtın birbirinin kopyası olduğunun ilk olarak Hincks farkına varmıştır. Bunu takiben, Eski Babilcedeki işaretlerin büyük bir kısmını Yeni Babilcedekilerle karşılaştırabilmiş ve böylece çivi yazısı paleografisinin temellerini atabilmiştir. Sonra gelen araştırmalar büyük bir hızla gelişme göstermiştir. Gerçekten de oldukça kısa bir zamanda şaşırtıcı sonuçlar elde edilmesi, metinlerin tam olarak anlaşılmasına yol açmıştır. Tabii ki, gelişmeleri aşama aşama izlememiş olan bazı araştırmacılar, daha akraba yazı sistemlerinde görünmeyen polifonik ve ideografik yazım özelliklerine şüpheyle yaklaşıyor ve bu nedenle bu yeni bilime karşı güvensizlik besliyorlardı. Çözümleme işleminin kesinliğini doğrulamak için Londra'daki Royal Asiatic Society, alışılmadık bir çareye başvurmuştur. 1857'de Rawlinson, Hincks, Fox Talbot ve Oppert, tesadüfen Londra'daydılar. Bu dört araştırmacının her birine birbirlerinden tamamen bağımsız olarak çalışmalarını rica ederek, o dönemde bulunmuş oldukça uzun bir metnin birer kopyasını teslim ettiler. Daha sonra görkemli bir toplantıda bu dört araştırmacının mektupları açıldı ve bu dört çalışmanın bütün ana noktalarda birbirleriyle uzlaştıkları tatmin edici bir sonuçla ortaya konulabildi. Bu noktada, genç Asiriyoloji'nin sağlam temellere dayandığı gerçekten de söylenebilirdi.

Araştırmaların sonraki dönemlerinde çözümleme işlemleri ikinci aşamaya geçmiştir. XIX. yüzyılın ikinci yarısı ve XX. yüzyılın başlangıcında, Asiriyoloji alanında yapılan araştırmalar, daha çok, titizlikle yürütülen çalışmaların çoğalmasıyla geçmiştir. Bu çalışmaların sonucunda Asiriyoloji, filolojik değeri tam bir bilim alanı haline gelmiştir. Dilin Samî özelliği tanındıktan sonra, özellikle, okunuşları aynı veya Arap ve İbrani dillerine benzeyen kelimeleri de inceleyerek Akadca kelimelerin anlamlarını saptamaya ilgi duyulmuştur. Gerçekten de, Arapça ve İbrancada anlamı ve okunuşu tamamen aynı ve birbirine benzeyen pek çok Akadca kelime bulunmaktadır. Örneğin, *kī* «nasıl; gibi» kelimesi Akadca ve İbrancada aynıdır; Akadca ve Arapça *lā* «değil» kelimesi, İbrancada *lō'*dur; «ev» kelimesi Akadcada *bītu*, Arapcada *baitu*, İbrancada *bayit, bet*; «köpek» kelimesi Akadcada *kalbu*, Arapçada *kelb*, İbrancada *keleb*; «yakmak» fiili Akadcada *šarāpu*, İbrancada *šāraf*; «üstünden geçmek, karşıya geçmek» fiili Akadcada *ebēru*, İbrancada *'ābar* olarak görünmektedir. Yalnızca çok az sayıda kelimenin anlamlarında değişiklikler olmaktadır. Örneğin, Akadcada «görmek» anlamına gelen *amāru* kelimesi, İbrancada *'āmar* «söylemek» fiili şeklinde kendini göstermektedir. Böylece, «kökene indirgeme yöntemi»nin —buna, ses benzerliklerine bakarak, bilinen akraba bir dilin yardımıyla bilinmeyen bir dildeki kelimeleri yorumlama işlemi de diyebiliriz— Akadca alanında epeyce başarıyla işlemiş olduğu görülmektedir.

1900'lerde Asur filolojisinin en büyük araştırmacılarından biri, Leipzig, Breslau ve Berlin'de oldukça sıkı bilimsel bir yöntem okulu kurmuş ve Almanya'yı çivi yazılı incelemeler alanının başına taşımış olan Friedrich Delitzsch'dir. O dönemde Amerikalıların da bu yeni bilime karşı ilgileri olmuş ve bugün oldukça gelişme göstermiş olan Amerikan Asiriyolojisi'nin ilk temsilcileri, Almanya'da Delitzsch tarafından yetiştirilmiştir. XX. yüzyıl, Akad dilinin Babil ve Asur gibi farklı diyalekt gruplarına ayrıldığına tanıklık etmiştir. Özellikle Benno Landsberger'in desteklemiş olduğu bu araştırmaların sonucu, Wolfram von Soden'ın 1952'de Pontificio Istituto Biblico'da yayımlamış olduğu şaşırtıcı görüşler ve bir çabukluk kanıtı olan *Grundriss der akkadischen Grammatik* [Akadca Gramerinin Özeti] başlıklı çalışmadır.

i) Sümercenin yorumlanması

Akadca ile birlikte, Akhaimenid dönemi yazıtlarında tamamen çözümlenmesi gereken çivi yazılı dillerin sayısı sona ermiştir. Sümercenin yorumlanması yeni bir yazının çözümlenmesinden ziyade, dilin yorumlanması anlamına gelmektedir, çünkü Sümerce, Akadca için kullanılmış olan Babil çivi yazısıyla aynı şekilde yazılıyordu. Sümer dilinin yorumlanması çok yavaş ve aşama aşama gerçekleşmiştir. Oysa, Asiriyoloji'nin ilk yıllarında araştırmacılar Sümercenin gerçekliğini veya Akadcanın yalnızca gizemli bir yazım şekli olup olmadığını kendilerine soruyorlardı. Gene XIX. yüzyılın bitimine doğru, genç Araştırmacı F. H. Weissbach, *Die sumerische*

Frage [Sümer Sorunu] (Leipzig, 1898) başlıklı tek ve yetkin bir kitapta, Sümercenin kendine özgü bir yazım şekli olduğunu öne sürmüştür.

Ama, Sümerce hakkında tam bir dilbilimsel anlayışa ulaşıldıktan sonra bile, bütün şüpheler tamamen ortadan kalkmış değildi. Şimdiye değin bilinen diller arasında hiçbiriyle kesin bir akrabalığı olmayan ve daha Ḫammurabi zamanından az sonra, yaşayan bir dil olmaktan çıkan Sümerce, yalnızca Babilli rahiplerin dini vecibeleri için kullanılmış ve bundan dolayı, «Eski Doğu'nun kilise Latincesi»ne benzer bir şekilde rahip okullarında ölü bir dil olarak okutulmuştur. Babillilerin kendileri, rahip okullarından bu ölü dili öğrenmek için her türlü yönteme başvurmuşlardır: Daha az bilinen fonetik değerlerin listelerini hazırlamış, sözlükler ve gramer *paradigma*'ları (çekim dizileri) düzenlemiş ve özellikle, sayısız Sümer dini metinlerini, tanrılara yakılan ağıtları ve yemin *formülleri*'ni Babilce çevirileriyle birlikte derlemişlerdir. Günümüz araştırmacıları da, bu yöntemleri başka bir örneği bulunmayan bu zor dile aşama aşama uygulamaya başlamışlardır ve bugün bu tür yöntemler olmasaydı, Sümerce karşısında hâlâ belirsizlikler yaşardık. Birinci Dünya Savaşı'nın öncesinde Sümerce konusunda, skolastik ve bu nedenle de kötü bir Sümercede yazılmış bu çiftdilli yazıtlardan çok daha az bir malzeme elde vardı. Gudea ve diğer Sümer krali yazıtlarının Thureau-Dangin tarafından *Die sumerischen und akkadischen Königsinschriften* [Sümer ve Akad Krali Yazıtları] (Leipzig 1907: *Vorderasiatische Bib-*

liothek, kısım I, bölüm I) başlıklı eserde yapılan çevirileri ve Poebel'in *Sumerische Grammatik* [Sümerce Grameri] (Rostock, 1923) başlıklı çalışması azar azar, eski Sümer metinlerinin anlaşılmasına doğru bir adım oluşturmuşlardır. Bugün bu alanın en önde gelen temsilcilerinden biri Falkenstein'dır.

k) Hititçe ve diğer Anadolu dilleri

XX. yüzyılda Sümercenin daha iyi anlaşılmasının yanında, bir Anadolu dili olan Hititçenin yorumlanması da gerçekleşmiştir. 1906'da Hugo Winckler, Ankara'nın doğusundan 150 km. uzaklıktaki Boğazköy harabeleri arasında Hitit krallarına ait bir devlet arşivini ortaya çıkarmıştır. Bu arşivin belgeleri kil tabletler üzerinde Babil çivi yazısıyla kayda geçirilmiştir: Bunların yalnızca çok küçük bir kısmı Akadcaydı ve çoğu Hitit dilinde yazılmıştı. Bu belgelerle Hitit çivi yazısını yorumlamak mümkün olmuştur. Biz bu dile «Hitit Çivi Yazısı Dili» diyoruz, çünkü daha ilerde ele alınacağı gibi bir de «Hitit Hiyeroglif Yazısı Dili» bulunmaktadır. Birinci Dünya Savaşı'nın başlangıcında Çek asıllı Araştırmacı Friedrich Hrozný —ki o dönemlerde Viyana Üniversitesi'nde profesördü— Deutsche Orient-Gesellschaft [Alman Doğu Araştırmaları Cemiyeti] hesabına İstanbul Arkeoloji Müzeleri'ndeki Hitit çivi yazılı tabletleri kopyalamakla meşguldü. Oldukça kısa sürede dilin gramer yapısına nüfuz ederek şaşırtıcı bir şekilde, dilin Hint-Avrupa özellikleri taşıdığını çözmeyi başarmıştır.

Hitit çivi yazısı konusunda da yazının çözümlenmesi değil, dilin yorumlanması söz konusuydu, bu nedenle bu dil için de, «çözümleme» teriminin kullanılmasından sakınmak ve daha doğru bir şekilde «yorumlama»dan bahsetmek gerekir. Dolayısıyla, çivi yazısı incelemeleri yapan araştırmacılar, bugün Avrupalıların büyük bir kısmının Çince veya Japonca bir metne gösterdikleri tepkiden ziyade, Latin harflerini kullanan, okunabilir ama kendilerince anlaşılmaz görünen Macarca, Fince veya Türkçe bir metne gösterdikleri tepkiye benzer bir şekilde Hititçe metinlerin karşısında duruyorlardı.

Binlerce yıldan beridir kaybolmuş olan bu dilin birkaç yıl içersinde yeniden anlaşılması nasıl mümkün olmuştur? İlk dönemlerde, Hitit ve Akad dillerinde yazılmış çiftdilli yazıtlar yoktu; ancak, daha sonra bunlardan bazıları ele geçmiş ve yalnızca daha önceden bilinen birtakım kelimeler hakkında yapılan yorumları doğrulamaya yaramışlardır. Daha Babilliler zamanından bilinen Sümerce - Akadca sözcük listelerine ait belgelerin benzerleri Boğazköy arşivinde de bulunmuştur. Hititler bunların bir kolonuna kendi dillerini ilave etmişlerdir, ancak fragmanter oluşları nedeniyle, daha işin başında, büyük ümitler beslenmemesine yol açmışlardır. Bu ümitlerin yalnızca bir bölümü gerçekleştirilebilmiştir, çünkü burada bulunmuş olan sözcükler yalnızca, metinlerde nadir olarak kullanılmış olan kelimelere açıklık getiriyordu. Yaygın kullanımı olan ve özellikle bir dilin birinci derecede anlaşılmasına katkıda bulunacak ge-

rekli kelimeleri ise çoğunlukla bünyesinde barındırmıyordu. Sonuç olarak, Hitit gramer kuralları hakkında sözlüklerden oldukça az şey öğrendik.

Böylece ilk çalışmalar, aralarında bir bağ bulunabileceği düşüncesiyle Hititçe metinlerin bütünleştirilmesi araştırmalarına ayrılmıştı. Şimdi de bunları yorumlayabilmek için en güvenli yollardan bir tanesi, Hititçenin kendine özgü ideografik yazım şekliydi. Babilliler ve Asurlular kendi dillerini kısmen fonetik, kısmen herhangi bir fonetik tamamlayıcısı olmayan ideogramlarla ve kısmen de karışık bir şekilde, yani kelimenin ana fikrini bir ideogramla gösterip bunun arkasına fonetik çekim ekleri ilave ederek yazıyorlardı. Hititler de bu yolu benimsemiş ve bunlara Hititçe bir metinde yazılışları fonetik olarak görünen Akadca kelimeleri de karıştırma özelliğini ilave etmişlerdi. Bu kelimelerin Akadca mı yoksa Hititçe mi telaffuz edildikleri hâlâ bilinmemektedir. Ne olursa olsun, Hititçe bir metin, üç ayrı dilden elemanlar içermektedir: kısmen Hititçe (veya bazen de Akadca) çekim ekleri almış Sümerce ideogramlar, Akadca kelime ve kelime parçacıkları ve son olarak da, fonetik olarak yazılmış Hititçe kelimeler. Daha fazla açıklık kazandırmak için Hitit yasalarının 11. paragrafının bir çeviri ve transkripsiyonunu verelim. Burada küçük harfler fonetik olarak yazılmış Hititçe kelime ve kelime parçacıklarını, düz büyük harfler Sümerce ideogramları, eğik büyük harfler de Akadca kelime ve kelime parçacıklarını göstermektedir:

ták-ku LÚ.ULÙ^{LU} *EL.LUM QA.AZ.ZU na-aš-ma* GÌR-*ŠU ku-iš-ki tu-ua-ar-ni-iz-zi nu-uš-še* 20 GÍN KUBABBAR *pa-a-i.*

« Eğer bir kimse hür bir adamın kolunu veya bacağını kırarsa (ceza olarak) ona 20 şekel gümüş versin/verir ».

Burada, «adam, erkek, insan» ifadesini gösteren kelime, Sümerce LÚ.ULÙ^{LU} ideogramıyla yazılmıştır ve bu nedenle, sonuna cümle yapısı bakımından gerekli olan Hititçe akuzatif *-an* eki fonetik olarak ilave edilmemiştir. «Hür» kelimesi Akadca *EL.LUM* olarak yazılmıştır; gene aynı şekilde «onun eli» ifadesi de, Akadca *QA.AZ.ZU* olarak yazılmıştır. «Onun ayağı» GÌR.*ŠU* ifadesinde ise, «ayak» kelimesi Sümerce GÌR ideogramıyla gösterilmiş ve buna Akadca aidiyet bildiren üçüncü tekil şahıs eki *-ŠU* «onun» ilave edilmiştir. 20 GÍN KUBABBAR «20 şekel gümüş» değerindeki cezalandırma, tamamen Sümerce yazılmıştır. *tákku* «eğer», *našma* «veya», *kuiški* «herhangi bir kimse, birisi», *tuuarnizzi* «kırar», *nu-šše* «o zaman ona» ve *pāi* «versin/verir» kelimeleri fonetik olarak Hititçe yazılmışlardır.

Hitit yasalarında olduğu gibi, içinde bu türden pek çok örneğin bulunduğu metinlerin bazılarında, bazen, Hititçe fonetik olarak yazılmış bir kelimenin daha sonra gene aynı metnin ilerleyen satırlarında anlamı bilinen bir ideogramla yazılmış olduğu görülmektedir. Böylece anlamı bilinen ideogram aracılığıyla kelimenin Hititçe karşılığını öğrenmek mümkün olabilmektedir. Örne-

ğin, yasaların 15. paragrafı şöyledir:

ták-ku LÙ.ULÙ^{LU}-*aš EL.LAM iš-ta-ma-na-aš-ša-an ku-iš-ki iš-kal-la-a-ri* 12 GÍN KUBABBAR *pa-a-i.*

Başka bir örnekte ise, *ištamanaššan* fonetik yazılışı yerine, GEŠTU-*an* «kulak» ideogramı kullanılmıştır. İdeogram aracılığıyla elde edilen anlama bakarak metnin çevirisi şu şekilde yapılabilmektedir: « Eğer birisi hür bir adamın kulağını keserse, 12 şekel gümüş verir». Yasa maddelerinde olumsuzluk bildiren sözcük, Akadca *Ú.UL* olarak yazılmış olmakla birlikte, Hititçe *na-at-ta* ile de gösterilmiştir.

Bazen de, ideogramlar ve Akadca kelimeler bir cümle içinde o kadar sık kullanılmıştır ki bütün cümlenin anlamının bu yazılışlardan çıkarılması gerekir. Kelimelerin anlamları ve gramer işlevleri bu yazılışların arasına konulmuş Hititçe elemanlardan anlaşılmaktadır. Bu tür bir örnek, dini bir bayram metninde görülmektedir:

2 DUMU É.GAL *A.NA* LUGAL SAL.LUGAL *ME.E QA.TI pí-e-da-an-zi* LUGAL SAL.LUGAL ŠU^{MEŠ}-*ŠU.NU ar-ra-an-zi.*

«Sarayın iki hizmetçisi kral (ve) kraliçeye elleri için su sunarlar, kral (ve) kraliçe ellerini yıkarlar».

Burada DUMU É.GAL «saray hizmetçisi», LUGAL «kral» ve SAL.LUGAL «kraliçe» ideogramları ve Akadca *ANA* «-e; -de (datif/lokatif hali bildiren bir prepozisyon)» ve *ME.E QA.TI* «eli için su» kelimeleri ve ayrıca ideogram-Akadca karışımı ŠU^{MEŠ}-*ŠU.NU* «on-

ların (Akadca -*ŠU.NU*) elleri (ŠU^{MEŠ})» yazılışları açıktır ve fonetik olarak yazılmış Hititçe *pedanzi* «sunarlar» ve *arranzi* «yıkarlar» fiillerinin yorumlanmasına yardım etmektedirler -her ikisi de -*anzi* eki ile yapılmış pres.pl. 3. zamanını göstermektedir.

Bir ideogram ve ona ilave edilmiş bir çekim ekiyle yapılmış yarı ideografik yazım yoluna gidilmesi, özellikle, hangi çekim ekinin bir isme veya bir fiile hangi işlevde ait olduğunu ortaya çıkarmak bakımından büyük bir olanak sağlamıştır. Örneğin, LUGAL-*uš* «kral», LUGAL-*un* «kralı», SAL.LUGAL-*ri* «kraliçenin» ve benzerlerindeki fonetik tamamlayıcılar, isim çekim ekleri alanına girmektedir; GUL-*un* (GUL-*aḫḫun*) «ben vurdum/çarptım», DÙ-*at* «o yaptı» ve benzerlerinde ise, fiil çekim eklerini göstermektedir. İdeografik yazılışlar özellikle Hitit yasalarında işlenmiştir. Bunlar, «eğer birisi falanca bir şey yaparsa, onun bedelini ödesin/öder» türünden küçük küçük maddelere ayrılmışlardır. Bu nedenle yorumlanmaları nispeten daha kolaydır. Ayrıca bol miktarda ideogram kullanıldığı için içerikleri tam olarak anlaşılmıştır. Böylece Hrozný de, Hititçe sözcükler ve Hitit grameri hakkındaki ilk düşüncelerini tam tamına bu Hitit yasalarından çıkarmıştır. Her şeyden evvel şu olgudan bahsetmeden geçemeyiz: Eğer bu kadar sıkça kullanılan kelimelerin devamlı olarak ideografik bir şekilde gösterilmesi bize onların anlamlarını kolaylıkla öğrenme olanağı sağlıyorsa, o zaman, tesadüfi bir durum bize yardım etmediği sürece telaffuzlarını da bizden saklıyor demektir. Bugün da-

hi, hep ideogramlarla gösterildikleri için «oğul, erkek kardeş, kız kardeş, kadın, at, köpek» gibi, Hint-Avrupa karşılaştırmalı dilbilimi için önem taşıyan kelimelerin telaffuzlarını bilmiyoruz.

Böylece, nispeten kısa bir zamanda pek çok kelimenin anlamı ve «birleştirici yöntem», yani bir cümleyi meydana getiren elemanlar arasındaki bağların mantıksal olarak incelenmesi aracılığıyla en önemli gramer kuralları ortaya çıkarılmıştır. Yalnızca birleştirici yöntemi kullandığı dönemlerde Hrozný, tartışma götürmeyen değerli sonuçlar elde etmiştir. Ama daha sonra, kelimeler arasındaki ses benzerliklerine dayanarak yorumlar yapan «kökene indirgeme yöntemi» ile Akadca alanında elde edilmiş başarılardan cesaret almış ve anlamı bilinmeyen Hititçe kelimeleri yorumlamak için diğer Hint-Avrupa dillerindeki kelime okunuşlarını bir araç olarak Hititçede de kullanmaya kalkışmıştır. Bu yöntemi nasıl kolaylıkla kendi araştırmalarına uygulayabileceği aşağıdaki cümlelerle açıklık kazanmaktadır:

nu NINDA-*an e-iz-za-at-te-ni wa-a-tar-ma e-ku-ut-te-ni* «şimdi ekmeği yiyiniz, suyu ise içiniz».

Burada hiç şüpheye yer bırakmayacak şekilde NINDA «ekmek» ideogramı ifade edilmiştir ve «ekmek» tümleciyle ilgili bir fiil düşünüldüğünde de «yemek yemek» yorumu akla gelmektedir. Tabii bu arada Hint-Avrupa etimolojisi de bu yorum için Yeni Yüksek Almancada *essen*, Latincede *edere* v.b. gibi yardımlar sağlamıştır. Cümlenin *-ma* «ama, ise» partikeliyle başlayan ikinci

yarısı için Hrozný, Eski Doğu dillerinin bilinen *parallelismus membrorum*'unu[3] hatırlayarak, cümleyi «suyu ise içiniz» şeklinde çevirmiştir; *watar* «su» kelimesinin German dillerindeki örneğine denk düşmesi, bu kez de kesin bir etimoloji burada da kendini hisettirmektedir. Ama kurulu bir düzen olmaksızın bu tür kazanımlar üzerinde ısrar etmek, bazen, hatalı eşitlemelere yol açan büyük bir tehlikeyi de beraberinde getirmektedir. Bu durum Hrozný'nin de başına sıkça gelmiştir. Böylece, Latince *dare* «vermek» ile ses uygunluğuna bakarak *dă*-fiil kökünü «vermek» şeklinde yorumlamıştır, halbuki birleştirici yöntemle yapılan çalışmalar, anlamının tam da bunun karşıtı, yani «almak» fiili olduğunu belirlemiştir; *appa* «geri, geriye» kelimesini Grekçe *apó* ile karşılaştırarak yanlış bir şekilde, «öte, ötede» anlamıyla yorumlamıştır. Aynı şekilde, *piran* «önde, önünde» kelimesini Grekçe *perí* «içine, içinde», *arkuwar* «dua, rica» kelimesini Latince *arcere* «savunma», son olarak da *nă-wi* «henüz değil» kelimesini Latince *novum* «yeni» kelimesi ile karşılaştırarak hatalı anlamlara ulaşmıştır.

Böylece Hrozný'nin yürüttüğü çalışmalar, pek çok durumda oldukça iyi sonuçlara ulaşmış olsalar da, birtakım belirsizliklere yol açmıştır. Indogermanist F. Sommer, *Hethitisches* [*Hitit Dili*] (Leipzig, 1920; «Boghazköi-Studien», fasc. 4) başlıklı kısa yazısında enerjik bir şekilde bu tür tehlikelere karşı uyarılarda bulunmamış ve bu alanda yapılan araştırmaları oldukça sıkı bir şekilde uygulanan birleştirici yöntemin yoluna çekmemiş ol-

saydı, genç Hititoloji yanlış bir yol üzerinde yürütülecekti. Bu yeni bilimin birkaç yıl içinde sıkı ve ihtiyatlı bir filoloji seviyesine yükselmesi Sommer'in sayesinde olmuştur. Pek çok genç araştırmacı onun çizgisinden gitmiştir.

Anadolu'nun Hititlere komşu toplumlar tarafından konuşulan diğer dilleri hakkında henüz söylenebilecek pek fazla bir şey yoktur. Hint-Avrupalı olmayan ve Ḫatti ülkesinin ilk halklarının dili olan Protoḫattice —ki en belirgin özelliği, soneklerden değil de, öneklerden meydana gelmiş, oldukça zahmetli bir çekim yapısının olmasıdır— Sümercenin Babil'deki yerine benzer bir şekilde devletin en önemli koruyucu tanrılar kültünün dili olarak Hititler tarafından benimsenmiş ve bu nedenle de rahip okullarındaki eğitim yöntemlerine göre ölü bir dil olarak öğretilmiştir. Bu nedenle Hititler, Hititçe çevirilerinin de yer aldığı pek çok Protoḫattice metni korumuşlardır. Bu çiftdilli yazıtlar, modern araştırmalara da bir başka örneği bulunmayan bu dilin anlaşılmasında gelişme kaydetme olanağını vermektedirler, ama Protoḫattice gibi bir başka örneği bulunmayan bir dilde yazılmış olan metinler bizler için şimdilik anlaşılmaz bir niteliktedirler. Res. 34'te oldukça önemli bir Hititçe-Protoḫattice çiftdilli yazıttan bazı cümleler yer almaktadır. Krali saraya yeni bir kapının yerleştirilmesi için yapılan bir yemin merasiminden bahsetmektedir.

Bu cümleler üzerinde bizzat okuyucunun kendisi de

Protoḫattice (II 40): *wa-aš-ḫa-ab-ma eš-wu-ur aš-ka-aḫ-ḫi-šir šu-ù-wa* (41) ^{URU}*Ḫa-at-tu-uš ti-it-ta-aḫ-zi-la-at šu-ù-wa* (42) *Ta-ba-ar-na ka-a-at-ti ta-ni-wa-aš* = **Hititçesi** (43): $^{DINGIR^{MEŠ}}$ $^{KUR^{MEŠ}}$ ma-ni-ia-aḫ-ḫi-ir da-a-ir-ma-at ^{URU}Ḫa-at-tu-ši (44) šal-li ^{GIŠ}ŠÚ.A da-a-ir-ma-at nu-za La-ba-ar-na-aš LUGAL-u[š e-eš-zi]

" Tanrılar ülkeleri yok ettiler; ama onlar, Ḫattuša için büyük bir taht aldılar, onu ise aldılar ve Labarna kral[dır]."

Protoḫattice (III 19): *a-an-tu-uḫ li-e-zu-u-uḫ li-eš-te-ra-aḫ ba-la l[i-e-še-ip-še-ip]* (20) *ba-la an-ne-eš ka-a-ḫa-an-wa-šu-id-du-ú-un* = **Hititçesi** (21): da-a-aš-ma-aš-za $^{TUG^{ḪI.A}}$ ^{KUŠ}GAR.TÁG$^{III.A}$ ^{KUŠ}E.SIR$^{ḪI.A}$-ia (22) na-aš-ša-an da-a-iš ^{GIŠ}DAG-ti

Protoḫattice (23): *[a-an-tu-uḫ ?] li?-e?-ú-da-ta-nu pa-la li-e-iz-zi-bi-ir* (24) *pa-la [an-ne]-eš ka-a-ḫa-an-wa-šu-id-du-u-un* = **Hititçesi** (25): [da]-a-aš?-[ma-z]a GA?.KIN.AG? *IM?.ZU?*-ia na-at-ša-an da-a-iš ^{GIŠ}DAG-ti

" Ama onlar giysileri örtüleri (?) ve [ayak]kabıları aldılar ve onları tahta koydular. O gene peynirden (?) ve mayadan (?) aldı ve bunları tahtın üzerine koydu."

Protoḫattice (40): *a-aš-aḫ ta-aš-te-nu-ú-wa bi-e-wi-il* (41) *iš-ga-a-ru ta-aš-te-e-ta-nu-ú-wa* = **Hititçesi** (42): nu-wa-kán i-da-lu-uš an-da? li-e ú-iz-zi (43) i-da-lu-uš-wa-kán UKÙ-aš É-ri an-da li-e ú-iz-zi

" Ve kötülük girmesin, kötü bir adam eve girmesin. "

Protoḫattice (51): *ma-al-ḫi-ib-ḫu? te-e-ta-aḫ-šu-ú-ul a-šu-aḫ-bi* (52) *ta-aš-tu-u-ta šu-u-la* ^{D}*Šu-li-in-kat-ti ka-at-ti* (53) ta-ni-wa-aš ú-un-ḫu-bi = **Hititçesi** (54): na-aš-ta a-aš-šu an-da tar-ni-eš-ki-id-du (55) i-da-lu-ma-kán an-da li-e tar-na-a-i (56) ^{D}Šu-li-in-kat-ti-iš-ša-an LUGAL-uš an-da e-eš-zi

" O nedenle iyiliği devamlı olarak içeri soksun, kötülüğü ise içeri sokturmasın; orada Kral Šulinkatti içeridedir. "

Res. 34. *Keilschrifturkunden aus Boghazköi*, cilt II, sayı 2, kolon II, satır 40-44; kolon III, satır 19-25, 40-44, 51-56'dan alınmış Hititçe-Protoḫattice çiftdilli yazıt.

kapasitesini deneyebilir. Aşağıdaki satırlarda, en azından en önemli Protoḫattice ifadeler Hititçe çevirileriyle birlikte verilmiştir:

waššab-ma = Hititçesi DINGIR^{MEŠ} «tanrılar»

ešwur = Hit. KUR^{MEŠ} «ülkeler»

aškaḫḫir = Hit. *maniiaḫḫir* «böldüler, parçalara ayırdılar»

šuwa, görünüş olarak = Hit. *däir-ma-at* «onu ise verdiler», ama belki de farklı bir şekilde yorumlanması gerekir.

titaḫzilat = Hit. *šalli* ^{GIŠ}ŠÚ.A «büyük taht»

katti (*katte*) = Hit. LUGAL-*uš* «kral»

taniwaš = Hit. *ešzi* «olur, bulunur, -dır/-dir»

antuḫ = Hit. *daš-ma-aš-za* «onları (*-aš*) ise (*-ma*) kendine (*-za*) aldı»

lē-zuḫ = Hit. TÚG$^{ḪI.A}$ «giysiler»

lē-šteraḫ = Hit. ^{KUŠ}GAR.TÁG$^{ḪI.A}$ «perdeler (?)»

bala (*pala*) = Hit. *-ia* ve *nu* «ve»

lē-šepšep = Hit. ^{KUŠ}E.SIR$^{ḪI.A}$ «ayakkabılar»

anneš = Hit. *däiš* « o koydu »

kā-ḫanwašuiddun = Hit. ^{GIŠ}DAG-*ti* «tahtın üzerine»

lē-udatanu = Hit. GA.KIN.AG «peynir»

a-šaḫ = Hit. *idāluš* «kötü»

taš-te-nuwa (*taš-te-ta-nuwa*) = Hit. *anda lē uizzi* «içeri girmesin»

be-ḫil = Hit. É-*ri* «eve»

iš-garu = Hit. *idaluš* UKÙ-*aš* «kötü bir adam, günahkâr»

malḫib = Hit. *aššu* «iyi, iyilik»

te-taḫ-šul = Hit. *anda tarneškiddu* «o devamlı olarak girsin»

a-šaḫ-bi = Hit. *idalu-ma* «kötülük ise»
taš-tuta šula = Hit. *anda lē tarnai* «içeri sokturmasın»
unḫubi = Hit. *anda* «içeride, içinde (?)».

Luwice ve Palaca da Hititçe gibi birer Hint-Avrupa dilidir ve bu durumda dahi, kökene indirgeme yöntemini uygularken dikkatli olmak gerekir. Bazı durumlarda, Luwice metinlerin Hititçe paralelleri bulunabilmiştir ve bu da Luwiceye birleştirici yöntemin uygulanmasıyla ilgili bazı olanaklar sağlamıştır. Res. 35'te bu türden oldukça önemli çiftdilli bir yazıttan bir pasaj yer almaktadır. Hititçe karşılıkları bulunmayan Luwice metinler bugün dahi oldukça güçlük çıkarmaktadır. Palacaya gelince, kökene indirgeme yöntemiyle yalnızca pek az sayıda metinde arzu edilen sonuca ulaşılabilmiştir.

Luwice (22): ^{D}*Ša-an-ta-aš* LUGAL-*uš* ^{D}*An-ia-ru-um-mi-en-zi* (23) *aš-ḫa-nu-wa-an-ta ku-in-zi wa-aš-ša-an-ta-ri* (24) ^{D}*Lu-u-la-ḫi-an-za-aš-tar ḫu-u-up-pa-ra-za ku-in-zi ḫi-iš-ḫi-ia-an-ti* = **Hititçesi** (I 36): e-ḫu ^{D}*MARDUK* kat-ti-ti-ma-at-ta ^{D}In-na-ra-u-wa-an-ta-aš (37): ú-wa-du e-eš-ḫa-nu-wa-an-ta ku-e-eš ú-e-eš-ša-an-ta (38) LÚ^{MEŠ} Lu-u-la-ḫi-ia-aš-ša-an ḫu-up-ru-uš ku-i-e-eš iš-ḫi-ia-an-ti-iš

(Hititçe kısmın çevirisi: " Gel Marduk (= Luwicesi « Kral Šantaš ») ve seninle birlikte gelsinler 'güçlü (?) (tanrılar)' ki kanla kirlenmiş (giysiler) giyinmişler, (ve) ...-yı kuşatan Lulaḫi'ler (Lulaḫi Tanrıları)."

Res. 35. *Keilschriftturkunden aus Boghazköi*, cilt IX, sayı 31, kolon II, satır 22-24 = kolon I, satır 36-38'den alınmış Hititçe-Luwice yarıçiftdilli (*quasibilinguis*) yazıtın transkripsiyon ve çevirisi.

l) Ḫurcanın yorumlanması

Şimdiye değin yalnızca, Babil çivi yazısıyla yazılmış tek dilli Ḫurca metinler ele geçmiştir. Yakın zamanlarda Fransızlar Ugarit'te (Ras Şamra) birkaç satırdan meydana gelen Akadca - Ḫurca çiftdilli bir yazıt bulmuşlardır: Yakın zamanda yayımlanacaktır, ama kısalığından dolayı çok büyük bir yardımda bulunmayacaktır. Hatta, Akadca kelime listelerinde tek tek dağınık halde bulunan Ḫurca kelimeler dahi büyük bir yarar sağlamamaktadır. Böylece çalışmalar yapı olarak, birleştirici yöntem aracılığıyla elde edilecek yorumlara kalmıştır. Ancak, Ḫurrilerin fonetik bir yazı kullanmaları ve çok nadir olarak ideogram tercih etmeleri nedeniyle, bu yöntem Hititçeye uygulanabildiğinden çok daha fazla zorluk çıkarmaktadır. Hititçede ideogramlar kelimenin telaffuzundan ziyade anlamını açığa çıkarırken, Ḫurca, bütün kelimeleri hemen hemen fonetik tarzlarıyla ama bunların anlamlarını etkileme olasılığını da dışlayarak ifade etmektedir.

Boğazköy Hitit arşivinde bulunmuş çok sayıdaki Ḫurca dini metinler ve Ugarit'te tapınak kütüphanesinde bulunmuş ve sesli harflerden yoksun Ugarit yazısında yazılmış olanlar, sözü edilen nedenlerden dolayı şimdilik anlaşılamaz olarak kabul edilmektedirler: Yalnızca birkaç kelimenin anlamı birleştirici yöntemle ortaya çıkarılabilmiştir.

1888'de Mısır'daki El Amarna arşivinde bulunmuş ve daha o tarihlerde tanınan Kral Tušratta'nın *Mitanni Mektubu* sayesinde işler daha iyi gitmektedir. Tušratta değişik dönemlerde Mısır'a pek çok mektup göndermiştir. Bunların hemen hepsi Akadcadır. Yalnızca bir tanesi Ḫurcadır ve 400 satırdan fazla bir uzunluğu vardır. Daha önce de gördüğümüz gibi, çivi yazılı bir metinde şahıs adları, tanrı adları, yer adları ve benzerleri, bilinmeyen bir dilde yazılmış olsalar da, determinatifler aracılığıyla kolaylıkla tanınabilmektedir. *Mitanni Mektubu*'nda yer alan isimler Tušratta'nın Akadca yazılmış mektuplarındaki isimlerle aynı olduğundan, şimdi burada, Ḫurca yazılmış mektuptaki konuların Akadca yazılmış olanlarla aynı şeylerden bahsetmiş olabileceklerinin ileri sürülmesi gerekir.

Bu tür bir yaklaşım noktasından yola çıkınca, diğer kelimeler de kolaylıkla anlaşılabilir bir nitelik kazanmaktadır. Bunlar özellikle şahıs adlarıyla ilgili oldukları zaman daha yararlı olmaktadır. Örneğin, ^{I}*Ni-im-mu-u-ri-i-aš* KUR *Mi-zi-ir-ri-e-we-ni-eš iw-ri-iš* «Nimmurya, Mısır'ın (KUR *Mizirri*) kralı (*iwriš*)» ve Tušratta'nın Akadca yazılmış mektuplarından da tanınan ^{I}*Ar-ta-ta-a-maš am-ma-ti-iw-wu-uš* «dedem Artatama» cümleleri gibi. Hem Akadca hem de Ḫurca olarak tekrarlanan birkaç kısa cümle örneği aşağıda sıralanmıştır: Ḫurca DINGIR^{MEŠ} *e-e-en-na-šu-uš na-ak-ki-te-en* = Akadca *ilāni*^{MEŠ} *li-me-eš-še-ru-šu* «düzeni tanrılar koyarlar»; Ḫurca *i-nu-ú-me-e-ni-i-in* ^{D}*Ši-mi-gi tar-šu-an-níš ta-a-ti-a*

= Akadca *ki-i-me-e a-mi-lu-ú-tum* ^{D}*Šamaš i-ra-'-a-am-šu* «insanlığın Güneş'i sevdiği gibi» (Ḫurca *imu* = Akadca *ki* (*-me*) «nasıl, nasıl ki; gibi»; Ḫurca *taršuanni* = Akadca *amīlūtum* «insan, insanlık»; Ḫurca *tat-* = Akadca *ra'āmu* «sevmek»). XIX. yüzyılın başlarında, bu tür olasılıklardan ve birleştirici yöntemden yararlanan Jensen, Messerschmidt ve diğer araştırmacılar, Ḫurca sözcük yapısının önemi bir kısmını oluşturabilmiş ve bu denli tuhaf bir dilin oldukça karmaşık gramer yapısını aydınlatabilmişlerdir. Elde edilen sonuçlarla en azından *Mitanni Mektubu*'nun bazı bölümlerini tercüme edebilmişlerdir. Şimdiye değin devamlı olarak incelenmeye alınmış bu metinde iyi veya kötü anlaşılabilir satırların dışında, zor ve hatta tercüme edilebilmesi için hiçbir şey yapılamayan uzun parçalar geriye kalmıştır. Goetze ve Laroche gibi çalışmaları başarıyla sonuçlanmış araştırmacılar arasında özellikle, *Introduction to Hurrian* [Hurcaya Giriş] («Annual of the American Schools of Oriental Research», XX, New Haven, 1941) kitabının yazarı E. A. Speiser'ı anmak gerekir.

m) Urartucanın yorumlanması

Ḫurrilerin komşuları Doğu Anadolu'nun eski halklarından Urartulardır. Bunlar M. Ö. IX. yüzyıldan VII. yüzyıla kadar varlıklarını sürdürmüşlerdir. Yeni Asur çivi yazısında ve büyük bir çoğunluğu bazı araştırmacılar tarafından «Kaldece» olarak adlandırılan Urartu dilinde değişik uzunluklarda 180 kadar yazıt bırakmış-

lardır. Bunların büyük bir çoğunluğu binalar, adak yapıları, savaş tasvirleri üzerinde yer alan yazıtlardan ve yıllık metinlerinden oluşmaktadır. Ḫurca ve Urartuca arasındaki akrabalık, kökene indirgeme yönteminin uygulanmasıyla iyi sonuçlar elde edilebilecek kadar sıkı değildir; aksine, Urartucanın birleştirici yöntemle yorumlanması gerekir. Burada da ilk yardımları bize, determinatiflerle tanımlanmış şahıs, tanrı ve yer adları ve ayrıca yazıtların büyük bir kısmının kısa ve açık yapısı, ideogramların da yeterince sık bir şekilde kullanılmış olması yapmaktadır. Yazıtlarda ideografik bir yazılıştan sonra onun fonetik okunuşunun da verilmiş olduğu sıkça görülmektedir. Böylece, Urartuca gibi bir dildeki yazıtlardan, yalnızca birleştirici yöntemle, değişik dilbilimsel olgular tanımlanabilmiştir. Keleşin ve Topzava stelleri gibi, Asurca ve Urartuca yazılmış çiftdilli yazıtlar da mevcuttur. Yalnızca Keleşin yazıtı tatmin edici bir şekilde yayımlanmıştır. Bazı eş sözcüklerin ve gramer kurallarının anlaşılmasını sağlamıştır. Okunması daha zor olan Topzava stelinin ise, şimdiye değin bilimsel açıdan mükemmel ve tam bir yayını henüz yapılmamıştır.

n) Eski Elamcanın yorumlanması

Yaklaşık olarak M.Ö. XIII - XII. yüzyıllar arasında hüküm süren eski Elam krallarının çivi yazılı belgeleri hakkında oldukça az şey söylenebilir. Bunların yapı olarak, diğer dillerin yardımı olmaksızın yorumlanma-

sı gerekir, çünkü bir tek yazıtın Akadcada kısa, paralel bir metni mevcuttur. Eski Elam çivi yazısında determinatifler vardır, ama ideogramların sayısı oldukça azdır. Ancak, pek çok Elamca kelimenin anlamını veren Akhaimenidler dönemi yazıtlarının Yeni Elamca versiyonunun çevirisiyle önemli bir katkı elde edilmiştir. Gene de bu katkılar Eski Elam dilinin daha zengin kelime yapısını ve pek çok noktada yeni dilden farklılıklar gösteren gramer yapısını bütünüyle aydınlatacak kadar çok değildir. Elamca, uzun yıllar çivi yazısı araştırmacıları için en sert kayalardan bir tanesi olmuştur. Yalnızca Hinz, birleştirici yöntemi uygulayarak Eski Elamca yazıtların yorumlanması için son yıllarda iyi bir başlangıç yapmıştır.

o) Ugarit dilinin çözümlenmesi

Eski Elam diliyle, Babil çivi yazısını kullanmış önemli diller serisi nihayet sona ermekte ve geriye yalnızca, M.Ö. XV - XIV. yüzyıllarda Kuzey Suriye kıyılarında varlığını sürdürmüş Ugarit alfabe yazısı hakkında söylenecek birtakım hususlar kalmaktadır. Bu yazı da kil tabletler üzerine yazılmıştır ve en azından dış görünüşü bakımından çivi şeklini taklit etmektedir. Bu yazı, Fransızların 1929'da Ras Şamra'daki kazıları neticesinde tanınmış ve oldukça iyi araştırılmış olan Suriye topraklarında yeni bir kültür etkeninin varlığını ortaya çıkardığı için de, büyük bir sansasyona yol açmıştır.

Bu yeni yazıyla, bilinen Babil çivi yazısı arasındaki

farklar hemen dikkat çekmiştir: Oldukça basit bir formu bulunan 30 kadar işaretten meydana geliyordu ve dilde herhangi bir determinatif türü mevcut değildi. Burada Babil çivi yazısına eş bir hece yazısının söz konusu olmadığı, aksine Pers yazısına benzer bir yazıyla karşı karşıya kalındığı kısa sürede anlaşılmıştır. Pek çok durumda aşikar olan dikey işareti aracılığıyla kelimelerin birer birer bölünmüş olması, çözümleme işlemlerinin daha kolay olabileceğini göstermiştir, ama öte yandan çiftdilli metinlerin yokluğu başka bir engel olarak kabul edilmiştir. Ama her şeye rağmen, bir alfabe yazısının çözümlenmesi her zaman daha olumlu beklentiler göstermektedir, çünkü bu kadar az sayıda işaretin yorumlanma olasılıkları, 100 veya daha fazla işaretten meydana gelen bir hece yazısının yorumlanma olasılıklarından çok daha fazladır.

Kelimeler arasında kullanılmış olan ayraç işaretleri vasıtasıyla dilin gramer yapısını ortaya çıkarmak mümkün olmuştur. Bu yapının herhangi bir Samî dilindeki yapıya benzer olduğu görülmüştür. 1930 Nisanı'nda Halleli Semitist Hans Bauer, deneme yanılma yoluyla okunamayan kelimelere Samî dillerindeki sessiz harf değerlerini vermeye kalkışmıştır. Samî dillerindeki sessiz harflerin yerleştirilmesiyle yapılan bu okuma girişimi, çeşitli olasılıklardan bir tanesi olmuştur: Gerçekte böylesine yeni bir yazı için diğer bütün dillerin de düşünülmüş olması gerekirdi. Ama Bauer şanslıydı: Bu dil gerçekten de Samî kökenliydi ve bu şekilde 17 işare-

tin ses değeri tam olarak saptanabilmişti. Bu arada Dhorme ve Virolleaud gibi Fransız araştırmacılar da bu soruna ilgi duymuşlardır. Daha keşfinden sonraki birkaç yıl içinde Ugarit alfabesi, herhangi bir çiftdilli yazıtın yardımı veya herhangi bir dış yanaşım noktası olmaksızın çözümlenebilmiş ve dilin Samî özelliği, hiçbir şüpheye yer bırakmaksızın tam olarak saptanabilmiştir. Gene burada, Bauer'in oluşturduğu çözümleme girişimleri için, birkaç bronz balta üzerinde yer alan yazıtların da ayrı bir önem taşıdığını belirtmek gerekir. Bu yazıtlardan bir tanesi oldukça kısaydı ve yalnızca altı işaretten meydana geliyordu. Bir diğerinde ise, gene birinci yazıttaki altı işaretin aynı ve buna ilaveten dört ayrı işaretin varlığı dikkat çekiyordu; Bauer bunlarda basit bir şekilde mülkiyet sahibinin ismini arıyordu. Bu dört işaret için Bauer, «balta» anlamında bir kelimenin varlığını düşünmüştür, ki İbrancada *ǧarzen* olarak okunmakta ve *ǧrzn* sessiz harflerinden oluşmaktadır; daha sonradan da anlaşıldığı gibi Ugarit dilinde de *ḫrṣn* olarak görünmektedir (bkz. lev. IV). Ugarit alfabesi 28. figürde görülebilir. Bauer, Dhorme ve Virolleaud tarafından ortaya konulmuş olan, konsonantlara dayalı okuma girişiminin daha kesin bir okuma girişimi olduğu, yapılan değişik yorumlarla da kısa sürede doğrulanabilmiştir. İlk olarak, kısa sürede yayına sunulmuş olan uzun metinlerden o döneme değin bilinmeyen ama diğer Samî dillerine tam bir akrabalığı bulunan Ugarit dilinde yazılmış, bazı ayrıntılarda hâlâ birtakım muğlaklıklar taşımakla birlikte oldukça anlamlı sayıla-

bilecek mitolojik temalar ortaya çıkarılmıştır. Bu okuma girişimi, ayrıca, daha önce metinlerde aranmamış birtakım Ḫurri tanrı adlarının da bilinmesine yardım etmiştir. Nihayet, Akadca ve Ugaritçe birtakım kent ve benzeri isim listeleri, konsonantlara dayalı okuma girişimlerinin doğruluğunu ortaya koymuştur. Bu listeler, çiftdilli metinlerden elde edilmemiş ve Akadca-Ugaritçe veya Ugaritçe-Akadca karşılıklarıyla düzenlenmemişlerdir. Oldukça karışık bir şekilde bazıları Babil çivi yazılı, diğer bir kısmı da Ugarit çivi yazılı belgelerde Ugarit ülkesi sınırları içersinde kalan merkezlerle ilgili referanslardan çıkarılmışlardır. Dolayısıyla, Akadca bir tablette belli bir bölgeyle ilgili olarak bir kent adı geçtiğinde, bu kentin Ugaritçe yazılmış tablet üzerinde karşılık gelen bölgede aranması beklenmemelidir. Bu tür tabletler, ilk çözümcüler için çözüme giden bir çıkış noktası olarak pek rağbet görmemiştir, ama bugün aşağıdaki karşılaştırma örnekleriyle bize yardım etmektedir: Babilce ^{alu}*Iz-pi* = Ugaritçe *Hzp*; Babilce ^{alu}*Ba-aq-at* = Ugaritçe *Bq't*; Babilce ^{alu}*Ja-ku*-SIG_5 = Ugaritçe *Jkn'm* ve benzeri eşitlemeler. Burada ayrıca Ugaritçenin fonetiğine bazı katkılar da yapıldığı görülmektedir (SIG_5 «iyi» kelimesi bir ideogramdır ve Ugaritçede *n'm* olarak okunmaktadır).

Okuyucularıma rakamların nasıl okunduğu ve yorumlandığının bir örneğini vermekten daha fazlasını yapamam. Sözü edilen listelerden bir tanesinde, birtakım merkezler ve bu merkezlere Ugaritçe fonetik olarak ya-

zılmış miktarlarda testi şarap dağıtımı sıralanmaktadır. Bu testilerin toplam miktarı 148 adet olarak geçmekte ve listenin sonunda tam bu miktara denk olarak Akadca 1 *me-at* 48 DUG GEŠTIN «148 testi şarap» ifadesi yer almaktadır. Bu nedenle, oldukça kısa sürede tamamlanmış olan Ugarit yazısının çözümlenmesine de tam bir güven duyabiliriz.

3. Hitit Hiyeroglif Yazısı

XIX. yüzyılın sonunda araştırma tarihi, Mısır hiyeroglifleri ve çivi yazısının dışında, üçüncü bir çözümleme sorununa daha tanıklık etmiştir. Bu sorun, Eski Doğu dünyasının değişik yazı sistemleri arasında yer alan Hitit hiyeroglif yazısıydı. Bugün sorunun tamamen farklı bir boyutu vardır. Anadolu ve Kuzey Suriye'deki diller ve halklar hakkında çok zengin malzemeler sağlamış sayısız Hitit çivi yazılı belgelerine kıyasla, Hitit hiyeroglif yazıtları oldukça sönük kalmaktadır. Sayıca azdırlar ve içerik bakımından da çok çok önemli şeyler söylememektedirler. Bu yazıtlar daha çok, Hitit uygarlığının geç dönemlerde filizlenmesi şeklinde değerlendirilmiştir. Her şeye rağmen, bu yazıtlar bize Hititçe, Luwice ve Palacanın yanı sıra bir başka Hint-Avrupa dilini daha tanıtmaktadır. Hitit hiyeroglif yazısının çözümlenmesi sorunu bugün dahi birtakım ayrıntılarda özel bir ilgi gerektirmektedir. 60 yıl boyunca süren yararsız çabalardan sonra, herhangi bir çiftdilli yazıtın katkısı olmaksızın birleştirici yöntemin kullanılmasıyla

çözümlemeye giden yol 1930'larda bulunmuş ve büyük bir çiftdilli yazıtın başarıyla bulunmasıyla birlikte bu yazıttan önce ulaşılmış olan sonuçlar doğrulanmış ve derinleştirilmiştir. Dolayısıyla, burada Hitit hiyeroglifleri için çözümcülerin kapasitesini kontrol etme olasılığı söz konusu olabilmektedir.

a) Genel bilgiler

Hitit hiyeroglif yazılı anıtlar, XIX. yüzyılın ortalarından itibaren bilim dünyasında tanınmaktadır. Bunlar özellikle Anadolu'da, eski Hitit İmparatorluğu'nun doğduğu bölgenin civarında ve Kuzey Suriye'de, başta Fırat nehri kıyısındaki Kargamış'ta yürütülen araştırmalarda bulunmuştur. Bu yazı özellikle anıtlar üzerinde kullanılmıştır, ama mühürler üzerinde de görülmektedir. M.Ö. 1400 - 1200 tarihleri arasında kalan Büyük Hitit İmparatorluk Dönemi'nden itibaren hem çivi yazısının hem de hiyeroglif yazısının kullanıldığı mühürler ve hiyeroglif yazılı anıtlar bilinmektedir. Oysa, Kuzey Suriye'de bulunmuş olan kitabelerin büyük bir kısmı çok daha yeni bir döneme, yani M.Ö. X. yüzyıldan VIII. yüzyıla kadar olan zaman dilimine aittir. M.Ö. 700 yıllarına doğru, Suriye'nin Asur İmparatorluğu'yla aşama aşama bütünleşmesi sonucu hiyeroglif yazısı gözden kaybolmuştur. Lev. II'de Kargamış'ta bulunmuş bir Hitit hiyeroglif yazıtı, lev. IX'da da, çivi yazısı ve hiyeroglif yazısıyla yazılmış birtakım mühürler yer almakta-

dır. Asur'da bulunmuş ve daha sonra olasılıkla oradan da diğer merkezlere taşınmış kurşun levhaların ayrı bir önemi vardır. Bunlar oldukça kursif olarak yazılmış bir hiyeroglif yazısıyla kaplanmışlardır. Modern araştırmalar, bu levhaların mektup olarak kullanılmış olduklarını kabul etmektedir; bir evin temelinde tomar halinde bulunmuşlardır. Bu durum belki de, evi inşa ettiren kimsenin bunların büyü değerine sahip olduklarını zannederek yanılgıya düşmüş olması ihtimaliyle açıklanabilir. Bu kursif yazı şekli, günlük yaşamı yansıtan bir içeriğe karşılık gelmektedir. Hitit hiyeroglif yazısının rölyef formlarının ise anıtlar üzerinde çok itinalı ve şık bir şekilde kullanılmış olduğu görülmektedir. Her şeye rağmen, kursif yazıya bazen anıtlar üzerinde de rastlanmaktadır. Aynı şekilde, Mısır dünyasında da hiyeroglif yazısı, hiyeratik ve demotik yazı ile birlikte yan yana bulunmaktadır.

«Hitit hiyeroglifleri» adı, 1870'lerde İngiliz Araştırmacı Sayce tarafından kullanılmıştır. O dönemlerde Eski Doğu ile ilgili araştırmalarda sadece, uygarlık ve yazıları diğerlerinden farklılık gösteren Mısır ve Asur-Babil tanınıyordu ve gene onların ürettikleri kadar özgün bir sanat ürünü olan anıtlar üzerindeki bu yeni yazıda ise, Eski Doğu'nun üçüncü bir uygar halkının mirası görünür gibiydi. Gerek Mısır, gerekse çivi yazılı kaynaklarda Kuzey Suriye'de bir Hatti ülkesi ve onun halkından söz ediliyor ve raslantı sonucu da olsa, Hititlerin adı *Tevrat*'ta dahi geçiyordu. Bu nedenle Sayce, bu anıtların

Hititlere ait olduğunu düşünmüş ve her şeyden önce bunların Samî kökenli bir halk olduklarını savunmuştur. Kökenleri ve kim olduklarıyla ilgili sorunlar, Boğazköy'de bir Hitit arşivinin bulunmasıyla çözümlenmiştir: Burada çivi yazısıyla yazılmış, Hint-Avrupa kökenli bir dil ortaya çıkarılmıştır. Ama bu sefer de, bugün dahi tamamıyla çözümlenmemiş bir sorun, yani Hitit çivi yazısıyla Hitit hiyeroglif yazısı arasındaki ilişkiler sorunu ortaya çıkmıştır. Hiç şüphesiz, bu iki dil arasında birtakım benzerlikler vardır, ama tamamen aynı sayılamazlar; Hitit hiyeroglif yazısında daha çok Luwice ile sıkı benzerlikler kendini göstermektedir. Ayrıca, hiyeroglif yazısıyla yazılmış bütün uzun kitabelerin bu yazının en son dönemlerine ait olduklarını ve Hitit İmparatorluğu ile Hitit çivi yazılı dönemlerinden şimdiye değin yalnızca, kısa ve dilbilimsel bakımdan pek katkısı olmayan, kopuk kopuk birkaç belgeye sahip olduğumuzu akılda bulundurmak gerekir[4].

b) Hitit hiyeroglif yazısının özellikleri

Bugün de bildiğimiz üzere, Hitit hiyeroglif yazısı sahip olduğu iç yapı itibarıyla, Mısır hiyeroglifleri ve Babil çivi yazısında olduğu gibi üç unsurdan, yani ideogramlar, fonetik işaretler ve bazen kelimenin önüne bazen de arkasına konulan determinatiflerden oluşmaktadır. Mısır yazısından farkı, çivi yazısında da olduğu gibi fonetik hece bileşkelerinden meydana gelmesidir. Kelimeler sıkça, ama ne yazık ki düzensiz olarak, **IC** «krampon»

işaretiyle bölünmüşlerdir. İdeogramlar, yapılışlarındaki şıklık ve zariflikten dolayı, seyrek olarak ve kelimenin başında kullanılmışlardır. Kursif ve yapılışı daha basit işaretlere genellikle bu tür ideogramlardan sonra, özellikle kelimelerin ikinci yarısında rastlanmaktadır: Bunlarda fonetik hece unsurları aranabilir. İdeografik işaretler görüntüleri dolayısıyla daha kolay anlaşıldıkları için, bunların arkasına konan işaretlerden kelimenin anlamı, verbal veya nominal çekim ekleri ve gramer işlevleri hakkında birtakım bilgiler vermeleri beklenebilir. Her şeye rağmen, Hitit hiyerogliflerinde olağanüstü bir stilleşme vardır. Bu özelliğinden dolayı, işaretlerin şekilleri çoğu kez anlaşılmaz bir nitelik kazanmıştır. Örneğin, res. 36'da gösterilmiş olan işaretlerde «ev», «güneş» ve «tanrı» kelimelerinin anlatılmak istendiğini kim görebilir?

Res. 36. «Ev», «güneş» ve «tanrı» ideogramları.

Görünüm bakımından bu denli belirsiz bir ideogramla gösterilmiş olan tanrı adları determinatifi, kullanım bakımından çivi yazısındakine eştir. Kargamış aile kabartmalarında on kişi, adlarıyla birlikte tasvir edilmişlerdir. Burada her ismin önünde, Babil çivi yazısında erkek şahıs adlarının önüne konulan dikey çivi işaretine benzeyen şahıs adları determinatifi dikey bir çubuk şeklinde bulunmaktadır ve bu işaretin Babil çivi yazısından kopya edilmiş olduğu sanılmaktadır.

Yazı yönünün iki şekilde olduğu görülmektedir: Birin-

Res. 37. Mısır ve Hitit hiyeroglif yazılarında «ben» şahıs zamirini gösteren ideogramlar.

cisinde kitabelerin başına konulmuş olan şahıs kendini gösterir ve «ben...-im» anlamına gelmektedir (res. 37). İkincisinde ise, birtakım kitabelerin sonunda yazısız olarak bırakılmış boşluktan anlaşılmaktadır. Ayrıca, Mısır yazısında olduğu gibi, bütün insan ve hayvan başlarının satır başına doğru baktığını, ellerin satır başına doğru gerilmiş olduğunu ve ayakların da o yöne doğru hareket ettiğini belirtmek gerekir. Buradan, yazı yönünün *bŭstrophēdŏn* şeklinde satırdan satıra değiştiği sonucuna varılmaktadır. *Bŭstrophēdŏn*, Grekçe bir kelimedir ve öküzlerin tarlada sürüm yaparken izlemiş oldukları yolu belirtmektedir.

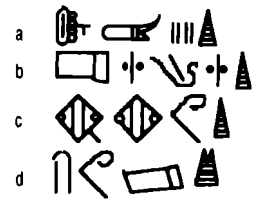
Hece işaretlerinin fonetik değerlerinin yorumlanması özel birtakım güçlükler çıkarmıştır. İlk araştırmacılar için bu tür değerlerin saptanmasına yarayacak çiftdilli yazıtlar mevcut değildi: Yalnızca Tarkummuwa ve Indilimma'nın hiyeroglif ve çivi yazılı iki mührü bulunuyordu (bkz. lev. IX a ve res. 38). Bunların çivi yazılı kısmında değişik belirsizlikler bulunması yüzünden, konuyu aydınlatacak yerde, daha fazla hata yapılmasına sebep olabilecek bir durum söz konusuydu. Bu nedenle araştırmacılar başka araştırma noktaları bulmak zorundaydılar.

Tarku-muva REX *Me-ra-á* REGIO
«Tarkummuwa, Mera ülkesi kralı»

Res. 38. Tarkummuwa mühür yazıtı.

Ama hiç şüphesiz, Eski Doğu'nun diğer yazıtlarında da olduğu gibi, kralların yazıtların başına adlarını ve unvanlarını yazdırmış olabilecekleri ve kendilerini o ülkenin veya o kentin kralı olarak niteleyebilecekleri olgusunu daha kesin bir başlangıç noktası olarak kabul etmek gerekiyordu. Sayce, Tarkummuwa'nın çiftdilli mühründen yola çıkarak «kral» ve «kent» ideogramlarını yorumlamıştır (bkz. res. 38). Bu çıkarımlar, diğer yazıtları çözümlemek için şu şekilde yardımcı olmuşlardı: « Ben X ülkesinin [ ] (veya kentinin [ ] kralı I'im (I: fonetik olarak yazılmış isim)». Örneğin, Kargamış'taki pek çok yazıtta ülke veya kent adının geçmesinin beklendiği yerlerde gerçekten de kent veya ülke adlarına rastlanmıştır (bkz. res. 39). Bu kent ve ülke adlarına ayrıca determinatifler de eklenmiştir. Dolayısıyla, buradaki işaret grupları arasında Kargamış yer adının da bulunduğu öne sürülebilirdi. Tyana (Hitit çivi yazısında *Tu-wa-nu-wa*), Maraş (Hitit çivi yazısında *Gur-guma*) ve Hamat'ta bulunmuş olan yazıtlarda, res. 39'da da gösterilmiş olan işaret gruplarının aynı yer almaktaydı. Burada durumu destekleyecek örnekleri seçtim: *Tuwanuwa*'da iki tane *wa*, *Gurguma*'da iki tane *gu* (ama bunlardan bir tanesi *r* ile), *Tu-wa-nu-wa* ve *A-ma-tu* kelimelerinde iki tane *tu* ve *A-ma-tu* ve *Gu-r-gu-ma* kelime-

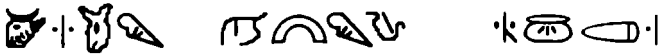
lerinde de iki tane *ma* hecesi yer almaktadır. Bu kapsamda, Champollion'un işine yaradığı türden herhangi bir çiftdilli yazıt ve Grotefend'in elinin altında bulunan türden bir krali soy ağacı olmaksızın, oldukça ikna edici kanıtlarla yer adları ve bunun sonucu olarak da hece işaretleri saptanabilmiştir.

a) *Karka-me*URBS
b) *Tu-wa-na-wa*URBS
c) *Ku+r(a)-ku-ma*URBS
d) *A-ma-tu*REGIO

Res. 39. Kargamış, Tuwanuwa, Gurguma kent adlarıyla Hamat ülkesinin Hitit hiyeroglif yazısında gösterilmesi.

Hitit hükümdar isimleri, Grotefend'in Persler için tespit etmiş olduğu kadar sık aralıklarla ortaya çıkmamaktadır. Ama Asur kralları, Kuzey Suriye ile yazışmalarında bu bölgenin krallarından bazılarının adlarını kayda geçirmişlerdir. Bu krallardan herhangi birinin yaşamış olduğu dönemin tespit edilmesiyle birlikte ve arkeolojinin de yardımıyla, bir hiyeroglif yazıtının o kentin tarihi içindeki zaman dilimi saptanabilir. Bu tür bir saptamayla belli durumlarda hiyeroglif ve çivi yazılı kral adlarının okunmasına ulaşabilme olasılığı da belirginlik kazanmış olabilir. Yazıtlarda, Gurgumalı *Mu-wa-ta-li*, Hamatlı *U-r-ḫi-li-mu* ve Tuwanuwalı *Wa-r-pa-la-wa* adları bu şekilde bulunmuştur.

a) *Mu-wa-ta-li* b) *U+r(a)-ḫi-li-na* c) *Wa+r(a)-pa-la-wa*

Res. 40. Kral Muwattalli, Urḫilina ve Warpalawa şahıs adlarının Hitit hiyeroglif yazısında gösterilmesi.

c) Çözümleme aşamaları

Daha birtakım çözümleme olasılıkları üzerinde dururken bizzat çözümleme işleminin kendisine giriş yaptım ve ister istemez araştırmaların ulaşmış oldukları sonuçların bir bölümüne iştirak ettim. Doğrusu bu tür sonuçlar o kadar da kolay elde edilmemişlerdir. Araştırmaların süreci oldukça karmaşık ve karşıt görüşlerle doludur ve özellikle ilk araştırmacılar gereken önseziyle hareket etmemişlerdir. Tabii ki, bugün olduğundan çok daha az sayıda yazıtla çalışmak zorunda kalmışlardır. Bu nedenle, bu yazıtların yorumlanması oldukça zahmetli çalışmaların ve bir sürü belirsizliğin arasında elde edilmiştir. Hatta 60 yıl boyunca, yani 1870'ten 1930'a kadar geçen zamanda her şeyin şüphe ve belirsizlikler içinde kalmış olduğu da söylenebilir. Ayaklarını sağlam topraklara koymuş olan bizler için bu umut ve hayal kırıklığı dolu olaylara geri dönmek pek doğru bir davranış sayılmaz. İkinci Dünya Savaşı'nın başlangıcından önce ortaya çıkan meseleleri bilmek isteyen kimseler, benim *Entzifferungsgeschichte der hethitischen Hieroglyphenschrift* [Hitit Hiyeroglif Yazısının Çözüm Aşamaları] (Stuttgart 1939; *Welt als Geschichte* dergisindeki ma-

kalemin ayrı basımından) başlıklı çalışmama başvurabilirler. Burada yalnızca en önemli sonuçlardan olumlu sayılabilecek bir bölümü ele alınacaktır.

İlk araştırmacı Sayce'e, «kral», «kent», «ülke» ve «tanrı» gibi ideogramların ve *s* nominatif ve *n* akuzatif eklerinin tanınmasını borçluyuz. Ayrıca doğru bir şekilde, «tanrı» kelimesini bildirmek için kullanılan işaretin aynı zamanda tanrı adlarının başına konulan determinatif olduğunu ortaya koymuştur; bununla, tanrılarla ilgili bütün yazılışların aynı işaretle başladıkları olgusu ortaya çıkmaktadır. Bu doğru yorumlar, düşsel ve hatalı okuma ve yorumlama denizinde batarak kaybolmuştur. Ménant da, yazıtların başında yer alan ve kendini gösteren şahıs tasvirinin «ben» anlamına geldiğini ve Mısır hiyerogliflerindeki tasvirle bir benzerliği bulunduğunu öne sürmüştür. Ayrıca yazıtların ilk satırlarında Eski Doğu dünyasının diğer pek çok yazıtında olduğu gibi, «ben I.I.'(yim)» ifadesinin yer aldığını tespit etmiştir.

Araştırmaların ilk döneminde en yaygın ama en fazla emek isteyen ve en fazla tartışma konusu olan yorumlama girişimi, 1894'te Jensen tarafından ortaya konulmuştur. Kargamış adını okuması doğruydu, ama bu okumadan yola çıkarak pek çok işaretin fonetik değerini saptaması oldukça keyfiydi ve bu yaklaşımı kendinden sonra çok az kişi tarafından izlenmiştir: Nedeni anlaşılmaz bir biçimde, bu fonetik değerleri kısmen tek tek konsonant ve vokal, kısmen belirgin ve bölünemez heceler, kısmen de daha karmaşık ses ve ideogram dizi-

leri olarak kabul etmiştir; bu arada da onun, hiyeroglif yazıtlarının dilinin Ermenice olduğu görüşünden söz etmemek daha iyi olacaktır. Bu ve benzer nedenlerle Jensen'in çalışmaları yalnızca çözümlemede karşılaşılan güvensizliklerin odak noktası olmaya yaramıştır. Çözümlemenin sağlam esaslara dayandığı bugünlerde onun 1894'teki girişimlerini ve yazıtların yalnızca ideogramlarla gösterilmiş kral unvanlarından oluştuğu görüşünü bir kenara koyabiliriz. Yalnızca tarihi verilerden yoksun oldukları için değil, şahıs ve yer adlarının okunuşlarını dahi doğru bir şekilde yansıtmadıkları için bu çalışmaları bir kenara bırakabiliriz. Jensen'in çözümleme girişimiyle büyük bir enerji birikimi ne yazık ki yararsız bir şekilde boşa harcanmıştır. Birinci Dünya Savaşı öncesi ve sonrasında yazıtları çözümlemeye kalkışan Thompson, Cowley ve Carl Frank dahi tatmin edici herhangi bir sonuca ulaşamamışlardır.

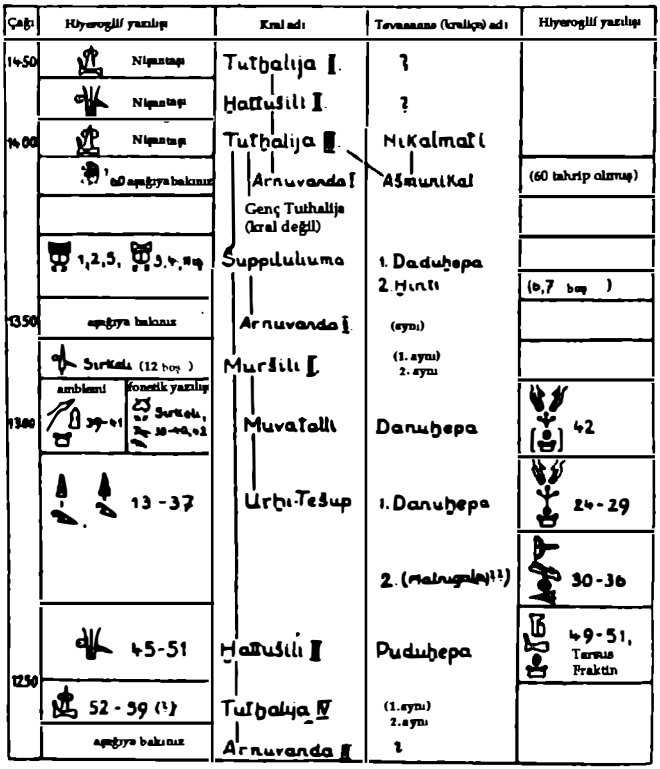
Daha iyi sonuçlara 1930'lara doğru Meriggi, Gelb, Forrer ve Bossert'in araştırmalarıyla ulaşılmıştır. İtalyan Meriggi, «oğul» anlamına gelen ideogramı ve dolayısıyla da, kral adlarının okunmasında çok fayda sağlayan soy ağacını saptamayı başarmıştır. Gelb, «yapmak» anlamına gelen fiili tespit etmiştir. Fiilin *aia-* şeklindeki tam okunuşu, bu hiyeroglif yazılı dilin Luwice ile sınıflandırılması bakımından büyük bir önem taşımaktadır. Forrer tarafından bir lanetleme formülünün tanınmış olması, dönemin oluşumunu çözümlemek bakımından esaslı olmuştur. Bossert ise, Kral *Warpalawa* ve Tanrıça *Kupapa* adlarını doğru bir şekilde okuma yöntemini bulmuştur. Burada adı geçmiş olan bütün araştırmacı-

lar, şahıs ve yer adlarından faydalanmışlardır. Ayrıca, Hitit çivi yazılı belgelerin çözümlenmesi sırasında ilk şanslı araştırmacı olarak tanıdığımız ve 1932'de de Hitit hiyeroglif yazısı incelemelerine girişmiş olan Hrozný'nin bağımsız olarak yapmış olduğu katkıları tanımlamak da yorucudur.

1933'ten 1937'ye kadar geçen zaman içinde, Boğazköy'de bulunmuş olan hiyeroglif ve çivi yazılı mühürler artış göstermiş ve araştırmacılar bunlardan Hitit büyük krallarının çoğunun adlarının Hitit hiyeroglifflerindeki yazılışlarını öğrenmeye çalışmışlardır (bkz. res. 41).

Doğrusu, bunlardan çok büyük bir kısmı ideografik olarak yazılmıştır. Yalnızca *Mu-ta-li* = *Mu(wa)ttalli* hece olarak yazılmıştır. Ama en azından, Kraliçe *Putuḫepa* ve *Tanuḫepa*'nın adları gene aynı şekilde hece olarak yazılmış ve bunlar diğer hece işaretlerinin de tanınmasına yardım etmişlerdir. Daha sonraki dönemlerde ise, Yazılıkaya'daki Hitit kaya mabedinin Baştanrıçası ^{D}*Ḫa-ba-tu* (= Hitit çivi yazısında ^{D}*Ḫé-bat*) adının okunmasına yardımcı olmuşlardır.

Böylece —konuyu kapatmak bakımından— İkinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesine kadar olan dönemde, hece işaretlerinin önemli bir bölümünün okunuşu belirsizdi veya en azından belli bir olasılık taşıyordu. Hiyeroglif yazılı Hititçenin çekim ekleri konusunda, daha yakın zamanlarda bulunmuş, uzun sayılabilecek

Res. 41. Yeni İmparatorluk Dönemi kral ve kraliçeleri. Hitit kral ve kraliçelerinin hiyeroglif yazısındaki yazılışları (Güterbock, *Siegel aus Boğazköy*, I, s. 61'den).

yazıtlar sayesinde yeterince açık bir fikir edinilebilmiştir. Sözlük yapısı hakkındaki incelemeler ise hâlâ birtakım belirsizliklerle doludur. Bunun da nedeni, Hitit hiyeroglif yazılı kitabi metinlerin sayıca çok fazla miktarlarda olmaması ve bunların konu bakımından farklılık göstermesidir. Bu nedenle Meriggi ve Hrozný'nin çevi-

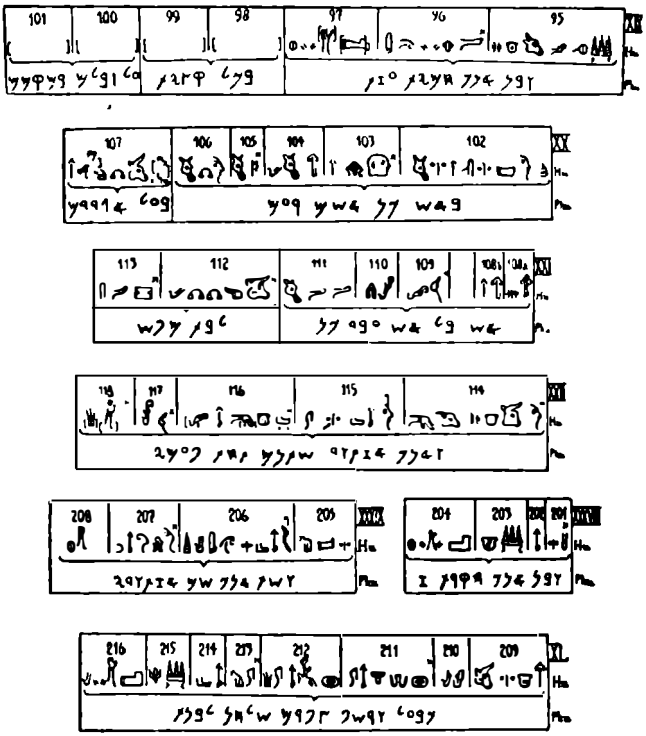
rileri doğal olarak ihtiyatla karşılanmış ve özellikle Hrozný'nin çevirileri konusunda sorgulanacak pek çok nokta ortaya çıkmıştır. Dilin Hint-Avrupa özelliği ise bu noktaya kadar yapılan çalışmalarla güç bela tanınabilmiştir.

Res. 42. Tanrıça Vebat adının Hitit hiyeroglif yazısındaki yazılışı.

1947 sonbaharında büyük ilgi uyandıran önemli bir gelişme olmuştur: Bossert, Doğu Kilikya'daki Karatepe'de (Kadirli, Adana; ç.n.), kısa zamanda çiftdilli oldukları anlaşılan, bir kısmı Fenike dilinde bir kısmı da Hitit hiyeroglif yazısında yazılmış ve M. Ö. VIII. yüzyılın sonuna tarihlenen, oldukça uzun metinler bulmuştur. Bu yazıtların hemen hemen tam olarak korunabilmiş yaklaşık 60 satır uzunluğundaki Fenikece kısmı daha o dönemlerde tam olarak yayımlanmıştır. Oldukça boşlukları bulunan Hitit hiyeroglif yazılı metin ise, kısmen ve parçalar halinde Bossert tarafından asıl redaksiyonuyla değil, şematize edilmiş kopyalarıyla yayımlanmıştır. Bu yayın yoluna gitmesi, işaretler dizisi hakkında birtakım belirsizliklerin doğmasına neden olmuştur ve hâlâ işaretler dizisiyle ilgili olarak tam bir yargıya varmak mümkün değildir. Her şeyden önce, bu yeni yazıtlarla birlikte çiftdilli yazıtların önemi artmıştır. 1930'dan 1940'a kadar olan sürede yukarıda adı verilmiş olan araştırmacılar tarafından tespit edilmiş gramer özelliklerinin ve okuma değerlerinin yapısal ola-

rak, birleştirici yöntem aracılığıyla kesin bir şekilde elde edildiğini ve Karatepe yazıtlarında okunabilen kelimelerin anlamlarının büyük bir kısmının da, bu yazıtların bulunmasından önce saptanmış olan anlamlara uygun düştüğünü büyük bir memnuniyetle görmekteyiz. Res. 43'te Karatepe çiftdilli yazıtının bir bölümü yer almaktadır. Böylece Hitit hiyeroglif yazısının çö-

Res. 43. Karatepe çiftdilli yazıtının XIX-XXII ve XXXVIII-XL. satırları (Bossert, *Archiv Orientální*, XVIII, 3, s. 24-25; ve Bossert, *Jahrbuch für kleinasiatische Forschung*, I, s. 272'den).

zümlenme aşamalarının başında çiftdilli bir yazıtın yer almadığı bir durumla karşılaşmaktayız. Elbette, sözü edilen durum, varılmış bir karara kabul onayı vermek gibidir. Dolayısıyla, bu amaca hizmet etmiş olan Rosetta taşıyla karşılaştırılamaz.

Haklı bir gerekçeyle yalnızca belli bir sonuçtan söz ettim. O kadar da basit gözükmeyen bu yazı için araştırmaların tam bir sonuca varması çok fazla zaman almayacaktır. Aslında, Hitit hiyeroglif yazısındaki hece işaretlerinin pek çok varyantla kullanılmış olduğunu yalnızca Karatepe yazıtlarında büyük bir açıklıkla görmekteyiz. Okuma girişimlerinin kesin sonuçlara ulaştıklarını söylemeden önce, bu hece işaretlerinin bire bir tespit edilmesi gerekir. Bu yazıda kullanılmış olan pek çok ideogramdan doğal olarak yalnızca küçük bir bölümü Karatepe yazıtlarında geçmektedir. Bunların da anlamları Fenikece çevirileri üzerinden açıklık kazanmıştır. Ayrıca, Hitit hiyeroglif diline ilişkin bir sözlük dahi, Karatepe yazıtlarının katkılarına rağmen, şimdiye değin gerektiği kadar genişlemiş değildir. Karşılaştırmalı filoloji bakımından da, hiyeroglif yazılı dilin Hint-Avrupa özellikleri taşımasının ve Luwice ile yakın bağları bulunmasının artık bilinebilir olması önemlidir. Böylece Karatepe yazıtları, İkinci Dünya Savaşı'ndan önce tamamlanmış olan araştırmalara kesinlik kazandırmakla kalmamış, bazı hususlarda, yazı ve dille ilgili sorunların kısa bir sürede çözüme kavuşabileceği ümidini veren yeni bir başlangıcı da beraberinde getirmiştir.

Hiyeroglif yazılı Hititçe metin

XIX. KALE$_{ha+r(a)-ná-si-pa-wá}$ IC BİLEK$_{li-mi-tá-a}$ İNŞA ETMEK? *tú-mi-ha* (gerisi kayıp) XX. İDEOGRAM *á-tu-wa-a+r(a)-i-wa-ta* IC BAŞ-*tí-i kwa?-ta-n(u)* IC *a-ta á-s.-ta* IC?-*u-s.-?-?-i* XXI. *kwa?-wa kwa?-i* IC AŞAĞI-*n(u) nu-ti tà?-tà?-ta* IC *mu-ka-s.-s.-n(u)* IC EV-*na-a* XXII. IC *á-mu-pa-wá-ma-tá a-sí-i-da-wa+ra-s.* IC AYAK-*pa-tá-i-n(u)* IC AŞAĞI-*n(u)* IC *tú-há*

XXXVIII. IC *á-wa i* KALE-*í* TAŞ? *tú-mi-ha* XXXIX. *wa-tu-ta a-sí-ida-wa-tà-a-n(u)* KENT IC *á-tí-ma-i-n(a) tú-ha* XL. *kwa?-pa-wa-mu* ALMAK-*n(u)* IC TANRI GÖK TANRISI-*hu-i-s.* TANRI GEYİK BAŞI-*i-ś.-ḫá* IC *s.-ta ī-da* KALE-*sa* TAŞ *tú-mi-n(u)*

Fenikece metin

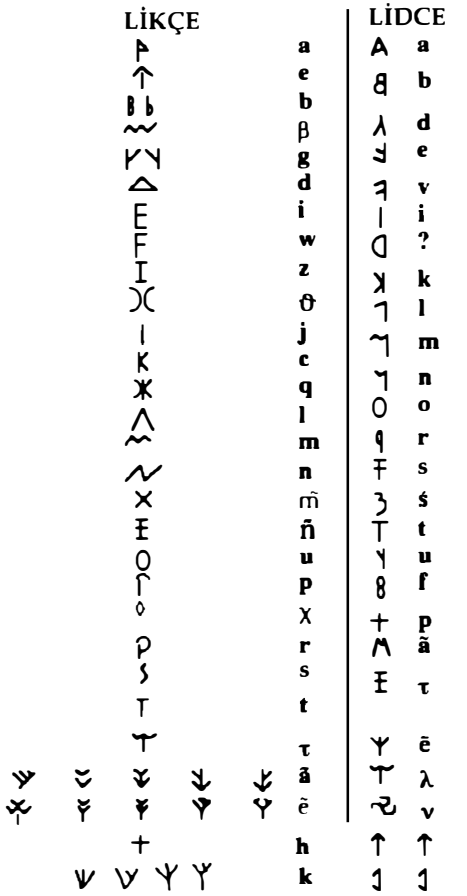
XIX. *w-bn'nk hmjt 'zt b-kl qsjt 'l gblm b-mqmm* XX. *b-'s kn 'sm r'm b'l 'gddm* XXI. *'s bl's 'bd kn l-bt mps* XXII. *w-'nk 'ztwd st-nm tht p'm-j* XXXVIII. *w-bn 'nk h-qrt z* XXXIX. *w-st 'nk sm 'ztwdj* XL. *k b'l w-rsp sprm slh-n l-bnt*

Fenikece metnin çevirisi

XIX. « Ve en uzak sınırlar ve yerlerde güçlü kaleleri ben kurdum. XX. Buralarda kötü insanlar ve soyguncular vardı. XXI. Bunların hiçbiri, Mpś evinin (Asītawadda Hanedanı'nın) uyruğu olmamıştı. XXII. Ama ben, Asītawadda, onları ayaklarımın altına aldım ».

XXXVIII. « Ve bu kenti ben kurdum. XXXIX. ve onlara Asītawaddija (?) adını ben verdim. XL. çünkü Baal (Hitit hiyeroglif yazısında « Gök Tanrısı ») ve Kuşların Reśef'i (Hitit hiyeroglif yazısında «Geyik Tanrısı (?)») onu kurmak için beni gönderdiler ».

II
ESKİ DOĞU DÜNYASINDA DİĞER ÇÖZÜMLEME VE YORUMLAMALAR

Res. 44. Likçe ve Lidce alfabeleri (Friedrich, *Kleinasiatische Sprachdenkmäler*, s. 157'den).

XIX ve XX. yüzyıllarda Mısır hiyeroglifleri, çivi yazısı ve Hitit hiyeroglifleri üzerine yapılan araştırmalar, üç büyük ve belli bir anlamda da klasik bir nitelik kazanmış çözümleme çalışmasını tamamlamış ve bu çalışmalardan, Eski Doğu dünyasının uygarlık ve diller tarihi için oldukça değerli sonuçlar elde etmiştir. Diğer yazı çözümlemeleri ve diğer dil yorumlamaları değer ve önem bakımından hiçbir şekilde bunlarla yarışamazlar. Tabii, bu diğer çözümleme ve yorumlama girişimleri de ilgi gerektiren bir şeyleri bünyelerinde barındırmaktadır. Doğal olarak, biraz kısa da olsa, en önemli olanlarının burada işlenmesi gerekir.

Sahip oldukları değişik özelliklerden dolayı, çözümleme ve yorumlama girişimlerinin üç ana gruba ayrıştırılması gerekir. Birinci grupta, hem yazı hem de dilin kendisi bilinmemektedir; dolayısıyla yazının çözümlenmesi, dilin de yorumlanması gerekmektedir. İkinci grupta, yalnızca, bilinmeyen bir yazı sisteminin çözümlenmesi söz konusudur. Burada söz konusu yazı sistemiyle korunmuş olan dilin bilindiği kabul edilmektedir. Son olarak da, üçüncü grupta, Hitit çivi yazısında olduğu gibi, bilinen bir yazı sistemine karşılık olarak, bilinmeyen bir dilin yorumlanması gerekmektedir. Her şeyden önce bu sınıflamanın bu üç grubun birincisi açısından tam tamına geçerli olmadığını belirtmek gerekir. Aslında, başta Likçe ve Lidce gibi dillerden oluşan bu grup, Grek alfabesiyle pek çok bağları bulunan açık alfabe yazılı dilleri bünyesinde barındırmaktadır (bkz. res. 44): O halde, bu diller için kısmi olarak yalnızca yazının çö-

zümlenmesi söz konusu olabilir. Hatta bu diller üzerine yapılmış araştırmaların tam tamına dilbilimsel olduğu da söylenebilir. Bu durumda da, üçüncü gruba dahil olabilirler. Bu iki çözümleme dizisi için, hemen hemen yalnızca, yazının çözümlenmesi bahis konusudur, çünkü dilin yorumlanmasının çok özel bir yanı yoktur. Bu durumda da, ikinci gruba katılabilirler.

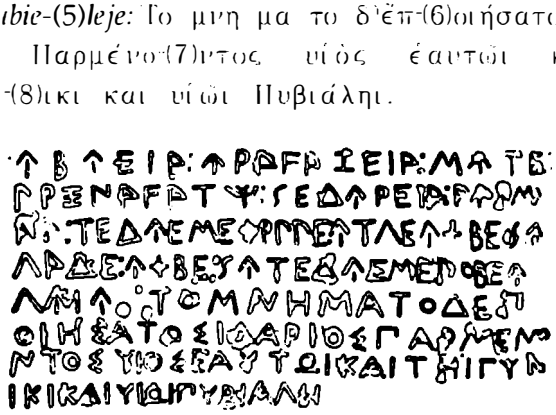
1. Bilinmeyen Diğer Dil ve Yazıların Çözümlenmesi

a) Likçenin yorumlanması

Anadolu'nun güneybatı kıyılarındaki Likya bölgesinin yerel dili Likçe, 150 kadar yazıtta ve dilin yorumlanması için katkısı olamayacak kadar kısa, kısmen de kısaltmalı olarak, pek çok sikke üzerinde kayda geçirilmiştir. Bazı yazıtlar daha XIX. yüzyılın başlarında ele geçmiştir. Ancak, bu dile ilişkin kaynakların büyük bir bölümü, Avusturyalıların 1884'ten 1889'a kadar yaptıkları keşif gezileri sonucunda tanınmıştır. Kalinka'nın Likya yazıtlarıyla ilgili örnek yayını olan *Tituli Lyciae lingua Lycia conscripti* (*Tituli Asiae Minoris*, vol. I, Viyana, 1901) [Likya'nın Likya Dilinde Yazılmış Yazıtları (Küçük Asya Yazıtları, c. I)] çalışması da Avusturyalılara aittir[5]. Dille ilgili belgelerin çok büyük bir bölümü, konu bakımından pek çeşitlilik göstermeyen, mezar yazıtlarından oluşmaktadır. Bunlar M.Ö. V - IV. yüzyıllar arasına tarihlenmektedir. Sadece Ksanthos steli içerik bakımından farklıdır. Tarihi olaylardan bahsetmektedir. Dilin

eski diyalektinde de yazılmış olduğu için, ayrı bir önemi vardır. Ne var ki bu alfabe yazılı dillerde, çivi yazılı dillerde olduğu gibi bir metnin anlaşılmasına yarayacak, yol gösterici determinatifler bulunmamaktadır. En kolay anlaşılabilenler mezar yazıtlarıdır. Bunların çok az bir kısmı, çiftdilli olarak kayda geçirilmişlerdir. Bu çiftdilli yazıtların ikinci dili Grekçedir. Ama, Grekçe metinlerde Likçe metnin anlamı oldukça serbest bir şekilde işlenmiştir. Burada Likçenin Latin harfleriyle yapılmış transkripsiyonunun yer aldığı çiftdilli yazıtlardan iki tanesini örnek olarak verebiliriz. Kalinka'nın yapmış olduğu kopyalar arasındaki 117 no.lu yazıtta Grekçe ve Likçe metinler kelimesi kelimesine benzerlik göstermektedir (bkz. res. 45):

(1) *ebeija:erawazija:me ti:* (2) *prīnawatê:siderija:parm[ên]-*(3)*[-alı]: tideimi [h]rppi:etli ehbi se* (4) *ladi:ehbi:se tideimi:pubie-*(5)*leje:* Το μνη μα το δ'ἐπ-(6)οιήσατο Σιδάριος Παρμένο-(7)ντος υἱὸς ἑαυτοῖ καὶ τῆι γυνᾶ-(8)ικι καὶ υἱῶι Πυβιάλει.

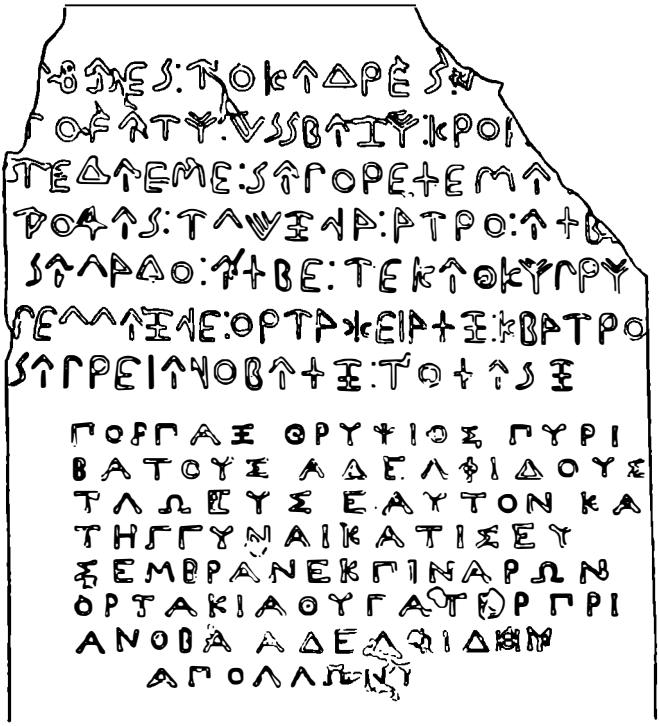
Res. 45. 117 no.lu Likçe-Grekçe çiftdilli yazıt (Kalinka, *Tituli Lyciae lingua Lycia conscripti*'den).

Grekçe metnin çevirisi şöyledir: «Bu anıtı Parmenon'un oğlu Sidarios kendisi, eşi ve oğlu Pybiales için yaptı». Likçe metnin bire bir çevirisi de şöyledir: «Bu anıtı, (onu) şimdi dikmiş olan kimse, Parmênta'nın oğlu Siderija('dır), kendi şahsı ve kendi eşi ve oğlu Pubiele için». Buradan aşağıdaki şu kelimelerin anlamları ortaya çıkmaktadır: *ebe-* «bu», *erawazija* «anıt (?)», *prῆnawatê* «inşa etti», *tideimi* «erkek çocuk, oğul», *hrppi* «için», *atla-* kelimesinin datif singuları *atli*'nin yerine *etli* «kendi, şahsı», *ehbi* «onun, kendinin», *se* «ve», *lada* «eş». Öngörülen tamamlama tümlecinden sonra cümlenin başlangıcında yer alan *me ti* ifadesi ise, belki «şimdi; bu/o zaman» anlamına gelen *me* partikeli ve «bu» veya «o, onu» işaret zamirinden ziyade «ki o; kim» rölatif zamirinin görülmesi gerektiği bir *ti* unsurundan oluşmaktadır. Grekçe metinde *me ti* (*mê ti*) ve varyantı *me ne* (*mê ne*) asla tercüme edilmemektedir.

Şimdi de 25 a yazıtına bakalım (res. 46):

(1) *ebeis:tucedris:m[...]* (2) *tuwetê:kssbezê:cruρ[sseh]* (3) *tideimi:sepurihime[teh]* (4) *tuhes:tlãῆna:atru:ehb[i]* (5) *seladu:ehbi:ticeucêprê:* (6) *pilleῆni:urtaqijahῆ:cbatru* (7) *seprijemubehῆ:tuhesῆ* (8) Πόρπαξ Θρύψιος Πυρι-(9)βάτους ἀδελφιδοῦς (10) Τλωεὺς ἑαυτὸ ν κα"ῖ γυναῖκα Τισευ-(12)σέμβραν ἐκ Πινάρων (13) Ὀρτακία θυγατέρα Πρι-(14)ανόβα ἀδελφιδῆν (15) Ἀπόλλωνι.

Grekçe metnin çevirisi şöyledir: «Thrypsis'in (oğlu), Pyribates'in torunu, Tloslu Porpaks, kendini ve eşi, Prianoba'nın torunu, Ortakia'nın kızı, Pinaralı Tiseusembra'yı

Res. 46. 25 a no.lu Likçe-Grekçe çiftdilli yazıt (Kalinka, *Tituli Lyciae lingua Lycia conscripti*'den).

Apollon için (heykel olarak dikti)». Likçe metnin çevirisi ise şöyledir: «Bu heykeller (?), onları dikmiş olan (?) [kimse], Purihimete'nin torunu ve Crupsse'nin oğlu Tloslu Kssbezê('dir), kendi şahsı ve Priyenube'nin torunu ve Urtaqiya'nın kızı, kendi eşi Pilleli (=Pinaralı) Ticeucêpre'yi».

Burada, daha önce ilk yazıtta anlamları bilinen kelime-

lere yalnızca *tuhes* «(erkek ve kız) torun» ve *cbatra* «kız evlat» eklenmektedir; akuzatif singular olan *atru, atlu* «kendi, kendine ait olan» kelimesinin fonetik bir varyantıdır. Daha bu iki yazıttan okuyucu, çiftdilli yazıtlardan elde edilebilen kelimelerin anlamlarının sayıca çok fazla olmadığını kolaylıkla anlayabilir ve ayrıca, özellikle ikinci yazıtta geçen şahıs adlarının farklı yazılışlarından, Likçe *Kssbezê* = Grekçe *Porpaks* örneklerinde olduğu gibi —gerçi her zaman bu kadar farklı örnekler de bulunmayabilir— Greklerin Likçe fonetiğini ve Likçenin egzotik seslerini yeterince iyi anlamamış olduklarına dikkat edebilir. Gene okuyucu Likçe incelemelerde sorunun gramer ve sözlükle ilgili olanlarının yanı sıra, fonetikle ilgili olanlarının da büyük bir yer tuttuğunu kolaylıkla kavrayabilir.

Bu dil hakkındaki araştırmalar, hemen hemen yüz yıldan fazla bir zamandan beridir sürmektedir, ama bütün bu zaman dilimi içinde çok önemli sayılabilecek sonuçlara ulaşılmamıştır. Bunun ilk dönemler için böyle olmasının nedeni, daha çok Hint-Avrupa dilleri için işlerlik kazanan kökene indirgeyici yöntemin daha az eleştirel kullanımına değil, dilbilimsel malzemenin olağanüstü düzeyde yetersiz kalmasına bağlı olmasıdır. Avusturyalılar tarafından yeni yazıtların bulunmasını takiben, 1880'den sonraki on yıl içinde Fransız Six ve Imbert ve İngiliz Arkwright'ın çabalarıyla tam ve sistematik bir inceleme dönemi başlamıştır. Her üçü de, dilin ses yapısı ve yazı sisteminde özel bir şekilde karşılaşılan güçlükleri ortadan kaldırmaya çalışmışlardır. Six,

özellikle, birtakım Grek ve Pers kökenli isimleri de içeren Likya sikkelerini incelemiştir. Arkwright ise, özel olarak Grekçe isimlerin Likçe yazıtlara ve Likçe isimlerin de Grekçe yazıtlara nasıl aktarıldığını araştırmıştır: yazı sistemi ve dilin telaffuzu hakkında her türlü sonucun ortaya çıkabileceği ciddi birtakım belirsizliklere rağmen.

Likçe incelemeleri, bu yüzyılın başında Bugge, Torp, Vilhelm Thomsen ve Holger Pedersen gibi İskandinav kökenli araştırmacıların eserleriyle ikinci bir yeşerme dönemi yaşamıştır. Özellikle, cümle başında yer alan *me ne* (*mê ne*) *ve me ti* (*mê ti*) gibi partikeller hakkında birleştirici yöntemle yapılmış sıkı bir inceleme olan, Thomsen'ın *Études Lyciennes* [Likçe İncelemeleri] (Kopenhag, 1899) çalışması büyük bir birikim sağlamıştır. 1900'den hemen sonra tam çiçek açmış durumdaki Likçe incelemelerinin gene bir duraklama dönemine girmesi, tamamen, yeni ve değişik dilbilimsel malzemenin bulunmamasına bağlıdır: Artık hep aynı tek düzen içindeki mezar yazıtlarından ortaya çıkarılabilecek yeni herhangi bir şey kalmamıştır.

Hititoloji'nin doğuşundan sonra, 1928'den itibaren Meriggi ve oldukça yaşlı ama hâlâ faal durumdaki Holger Pedersen tarafından yapılmış olan yeni katkılar dahi, uzun ömürlü bir başlangıç üretmemişlerdir. Ama en azından onlar, Likçenin belli bir dilbilimsel gruba ait oldukları sorununu kesin olarak çözümlemişlerdir. Gene bu yüzyıla kadar araştırmacılar tamamen aynı fikirde değillerdi: Bazıları, Likçenin oldukça değişime uğramış

bir Hint-Avrupa dili olduğunu savunurlarken, diğerleri de, olasılıkla Kafkas kökenli heterojen bir dil olduğunu öne sürmüşlerdir. Son yirmi yılda eğilim, Likçenin Hint-Avrupa özelliği lehine dönmüş ve Holger Pedersen, *Lykisch und Hethitisch* [Likçe ve Hititçe] (Det. Kgl. Danske Videnskabernes Selskab, hist.-filol. Meddelelser XXX 4, 1945) başlıklı çalışmasında Likçenin Eski Anadolu'nun Hint-Avrupa kökenli dilleriyle ve özellikle, daha iyi tanınan Hititçeyle yakın bağları bulunduğunu gösteren oldukça ikna edici kanıtlar ortaya koymuştur[6].

b) Lidcenin yorumlanması

Yüz yılı aşan bir zaman diliminde ancak belli bir sonuca ulaşmış olan Likçe incelemelerine karşılık, Lidce incelemeleri Birinci Dünya Savaşı'na yakın yıllarda hemen hemen zahmetsiz bir şekilde ve birdenbire ortaya çıkmıştır. P. Kretschmer'in *Einleitung in die Geschichte der griechischen Sprache* [Grek Dilinin Tarihine Giriş] (Göttingen, 1896; s. 384-391) kitabına bir göz atmak, XIX. yüzyılın bitişinde bu dil hakkında ne kadar az şey bilindiğini göstermek bakımından bir fikir verebilir. Doğrusu bu durumda bile, dilbilimsel anıtların tekdüze ve oldukça az miktarda olması, sözü edilmeye değecek sonuçlara ulaşılmasına engel oluşturmuştur. Anadolu'nun batı kıyıları üzerindeki Lidya bölgesinin dilinde de, yalnızca 50'den biraz fazla miktarda yazıt bulunmaktadır[7]. Bunların en önemlileri, 1910 - 1913 yılları arasında, Lidya'nın başkenti Sardis kentinde Amerikalılar tarafından yapılan kazılardan elde edilmiştir. Ne

yazık ki bu yazıtların da büyük çoğunluğu M.Ö. IV. yüzyıla ait mezar yazıtlarından oluşmaktadır. İçerik bakımından hemen hemen tekdüzedirler ve yalnızca az sayıdaki dinsel nitelikli yazıtlar ve diğer değişik konuda olanlar bu şemanın dışında kalmaktadır. Bu yazıtlar, Sardis buluntuları arasında (Sardis, c. VI, böl. II) yayımlanmıştır (Leiden, 1924).

Her şeyden önce, bilinmeyen Lidce ve Lidya yazısı hakkındaki bilgilerimiz çiftdilli yazıtların bulunmasıyla gelişme göstermiştir. Bunlardan ikisi Grekçe ve Lidce olarak yazılmıştır. İçerikleri çok kısadır (bkz. res. 47). Dilin anlaşılmasına katkıları ise azdır. Çiftdilli yazıtlardan üçüncüsü ise (bkz. lev. V), Lidce ve Aramca olarak yazılmış, oldukça iyi okunabilen sekizer satırdan oluşmaktadır. Çözümleme açısından en iyi sonuçlar bu yazıttan elde edilmiştir. Samî kökenli bir dil olan Aramca, Pers İmparatorluğu zamanında değişik halklar arasında ortak bir dil olarak kullanılıyordu ve dolayısıyla Lidya'da da biliniyordu.

Bundan sonra söyleyeceklerimi daha iyi ifade edebilmek için çiftdilli yazıtları metin olarak sunuyorum.

Res. 47. Grekçe-Lidce çiftdilli iki yazıt (*Sardis*, c. VI: *Lydian Inscriptions*, böl. II, n. 20 ve 40'tan).

Lidce ve Aramcanın okunuşu Latin harfleriyle yapılacaktır. Lidce-Grekçe çiftdilli kitabelerden bir tanesi (Sardis, N. 20) şöyledir: *nannas bakivalis artimuλ* Νάννας Διονυσικλέος Ἀρτέμιδι. Çevirisi: «Nannas, Dionysikles'in (oğlu, bu heykeli) Artemis'e (dikti)». Nannas adı her iki dilde de aynı şekilde okunmaktadır; Grekçe *Artemidi* datifine, Lidce *Artimuλ* (nominatifi *Artimus*) karşılık gelmektedir. Tanrı Dionysos adından türemiş olan Grekçe *Dionysikles* adına ise, gene aynı tanrının Lidce adı olan Bakkhos'tan yapılmış Lidce *Bakiva-* karşılık gelmektedir. Grekçe genetif ekinin yerine Lidce, «Bakivalı» anlamına gelen *Bakiva-li-* sıfatı gösterilmiştir.

Buradaki bu iki kısa yazıt birbirine kelimesi kelimesine benzerlik göstermektedir, ama ikinci yazıtta (*Sardis*, No. 40) Lidce, Grekçe kısmından daha uzundur:

(1) *esv tasēv asvil* (2) *bartaras* ↑*atit* (3) Παρτάρας (4) Ἀθηναίηι

Grekçe metnin çevirisi şöyledir: «Partaras (bu sütunu) Athena'ya (dikti)». Grekçe nominatif haldeki *Partaras* adı için Lidce kısımda, hemen hemen aynı şekilde okunan *Bartaraś* kelimesi ve datif haldeki Grekçe *Athēnáiēi* kelimesi için de *Artimuλ* 'daki *λ* = *-l* ile yapılmış Lidce *Asvil* bulunmaktadır. Üçüncü bir çiftdilli yazıtta da tanınmış olan *es-* «bu» işaret zamiriyle yapılmış olan *esv tasēv* ifadesi için, birleştirici yöntem aracılığıyla «bu sü-

tun (?)» anlamı verilebilir. İlk işareti iyice okunamayan ↑*atit*, olasılıkla «diker/dikti; adar/adadı)» veya ona benzer bir anlam taşıyan verbal bir form sunmaktadır. Şimdi bu sözünü ettiğimiz bağlamda Lidce metin olasılıkla şu anlama gelmektedir: «Bu sütunu (?) Bartaras, Athena'ya adar (adadı)».

Lidce-Aramca çiftdilli yazıt daha uzun ve çok daha önemlidir. Lidce metin şöyledir:

[(1*) *borlλ X artaksassaλ palmiuλ dāv*] (1) *[o]raλ islλ bakillλ est mrud essk [vānas]* (2) *laprisak pelak kudkit ist esλ vān[aλ]* (3) *bλtarvod akad manelid kumlilid silukalid akit n[āpis]* (4) *esλ mruλ buk esλ vānaλ buk esvav* (5) *lapirisan bukit kud ist esλ vānaλ bλtarvo[d]* (6) *aktin nāpis pelλk fēnsλifid fakmλ artimus* (7) *ibsimsis artimuk kulumsis aaraλ biraλk* (8) *kλidaλ kofuλk piraλ pelλk bilλ v↑bapēnt.*

« [(1*) ...Kral Artakserkses'in 10. yılında,] (1) ...ayında (?) ...beşinde (??) Bakillis. Bu stel ve bu [mezar odası] (2) ve duvar (??) ve arazi (?) ve bu mezar odası neredeyse (?), onlar Silukas oğlu Kumli'nin oğlu Mane'ye ait(tir). O zaman [her] kim (4) bu stele veya bu mezar odasına ve bu (5) duvara (??) veya bu mezar odasının bulunduğu alana, (6) o zaman her kim hangi zamanda olursa olsun, bir zarar verirse (?), Ephesos Artemis'i (7) ve Koloe Artemis'i onun avlusunu ve evini, (8) toprağını ve suyunu, mülkiyeti olan ekim alanlarını ve onun (olan) her şeyi darmadağın etsinler».

Aramca metin ise şöyledir:

(1) *b V l-mrḥšwn šnt X 'rtḥšśś mlk'* (2) *b-sprd bjrt' znh stwn' w-m'rt' rdḫt'* (3) *'trt' w-prbr zj 'l sprb znh prbrh 'ṯr* (4) *zj mnj br kmlj srwkj (?)' w-mn zj 'l stwn' znh 'w* (5) *m'rt' 'w l-rdḫt' l-qbl zj prbr l-m'rt'* (6) *znh 'ṯr mn zj jḫbl 'w jprk mnd'm 'ṯr* (7) *'rtmw zj klw w-'pšśj trbṣh bjth* (8) *qnjnh ṯjn w-mjn w-mnd'mth jbdrwnh w-jptlh.*

« (1) Marḥešwān (ayının) beşi, Kral Artakserkses'in onuncu yılı (2) Sardis kalesinde. Bu stel ve bu mezar odası, duvar (??), (3) arazi (?) ve bu mezar odasının(?) önündeki boş alan, o zaman (4) Silukas oğlu Kumli'nin oğlu, Mane'nin(dir). Ve her kim bu steli veya (5) mezar odasını veya duvarı (??), tüm boş alanı (6) bu oyukta, o zaman her kim hangi zamanda olursa olsun tahrip ederse veya parçalara ayırırsa, o zaman (7) Koloe Artemis'i ve Ephesos Artemis'i onun avlusunu, onun evini (8) onun mülkiyetindeki ekim alanlarını, toprak ve suyunu, ve onun (olan) her şeyi darmadağın etsin ve kırıp döksünler ».

Bu yazıtın Lidce bölümünün başlangıcı kırıktır, ama benzer içerikteki mezar yazıtlarıyla güvenli tamamlamalar yapılabilir. Aramca kısmında, Semitistler için bile yorumu zor birtakım kelimeler bulunmaktadır, ama metnin tamamı açık bir niteliktedir. Bu nedenle, Aramca metnin yardımıyla Lidce metnin yeterince sadık bir çevirisi de yapılabilmektedir. Lidce metnin yorumlanmasıyla, az veya çok benzer konulardan oluşan mezar

yazıtlarının okunması için değerli katkılar elde edilmiştir. Bu sayede, Lidce hakkında birtakım bilgilere ulaşılmıştır. Ne yazık ki burada ayrıntılar üzerinde uzun uzadıya durmamız mümkün değildir. Lidce-Aramca çiftdilli yazıtın yorumlanması çerçevesinde bir grup araştırmacı çaba harcamıştır: Semitist Kahle ile Indogermanist ve Hititolog Sommer'in adamış olduğu derin dikkatin başa konulması ve özel olarak methedilmesi gerekir.

Lidce harflerin okunması, Yunan alfabesindekilerle uyuşmadığı oranda, bir güçlük çıkarmıştır. Çiftdilli yazıtlarda geçen isimler bile, hâlâ hakkında tartışmalar yapılan işaretlerin okunmasını sağlamak için tamamen işe yaramış değildir ve bugün dahi birtakım işaretlerin okunması hususunda bir kesinlik elde edilememiştir. En ciddi belirsizliklerden bir tanesi, sıkça kullanılan 𐤟 ve 𐤕 işaretleri çerçevesinde ortaya çıkmaktadır. Bunlardan birincisi başlangıçta *h*, daha sonra da *p* (veya *q*) olarak okunmuştur. İkincisi ise bir dönem için **u**, daha sonra da *λ* olarak okunmuştur. Yazıtlarda 𐤟𐤕𐤌𐤕𐤀𐤟 (yazı sağdan sola doğru gitmektedir) olarak görünen ve Lidce «kral» anlamına gelen kelime, bu işaretlerin tam okunuşlarını saptamak bakımından büyük bir öneme sahiptir. Grek kökenli katipler bu kelimeyi *palmys* olarak kaydetmişlerdir. Bunun Lidcesini de *paλmλu* şeklinde okuyabiliriz. Buradaki Grekçe *λ* (*lambda*) harfi Lidceye özgü bir *l* sesini göstermek üzere kullanılmıştır. Bu örnekten de anlaşılacağı gibi, kelimenin Grekçe

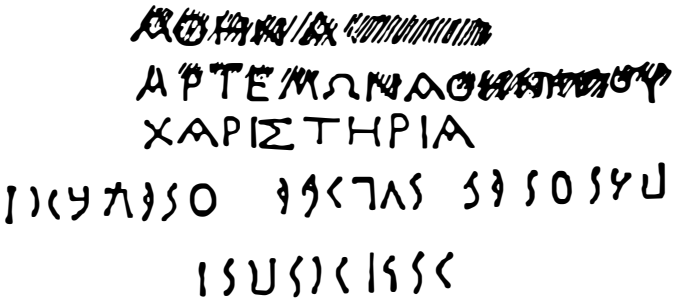
çevirisi Lidcedeki işaretin de okunmasına katkıda bulunmuştur.

Lidcenin diğer dillerle akrabalık ilişkileri sorunu henüz tamamen açıklık kazanmamıştır. Bir zamanlar Herbig, Herodotos'taki (I, 94) "Etrüsklerin İtalya'ya Lidya'dan göç etmiş oldukları" söylemini dikkate alarak Lidcenin Etrüsk diliyle çok yakın bağı bulunduğunu savunmuştur. Bugün Meriggi'nin görüşü daha fazla kabul görmektedir. Bu görüşe göre Lidce, bünyesine girmiş yabancı kelimelerin etkisiyle oldukça güçlü bir şekilde değişime uğramış, Likçe gibi, bir Hint-Avrupa dilidir. Bu saptama çekim eklerindeki, özellikle verbal çekim eklerindeki, *amu* «ben, bana», *pis* «kim», *pid* «ne» (krş. Osk dilindeki *pis, pid* = Latince *quis, quid*), *-ad* «onu, onları» (krş. Hititçe *-at* «onlar/ı, nom.,akk. nt.»), *kud* «nerede, nereye» gibi birtakım sözcüklerdeki ve *bira-* «ev» (krş. Hititçe *pir-* «ev») gibi bazı kelimelerdeki benzerliklerden kaynaklanmaktadır. Bu durumda bile dilbilimsel malzemenin oldukça az sayıda olması, bu konunun daha geniş bir tanımlamasının yapılmasına engel olmaktadır.

c) Side dilinin yorumlanması

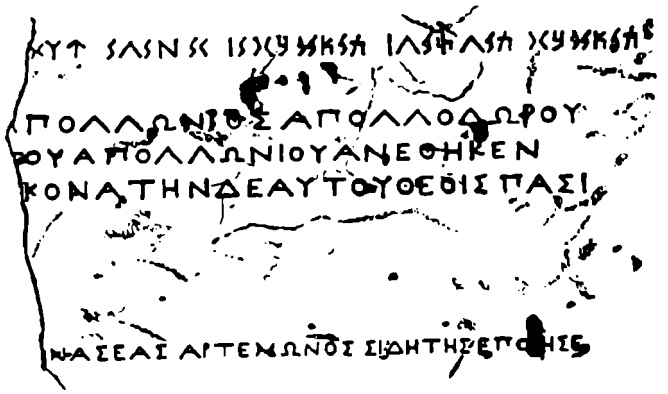
Anadolu'nun güney kıyılarındaki Pamfilya bölgesinin Side kentinde, Grek Tarihçi Arrianos'un tanıklığına göre (*Anabasis*, I 26, 4) Grek Çağı'nda özel bir dil konuşuluyordu. Daha XIX. yüzyılda, M. Ö. IV. ve III. yüzyıllara tarihlenen sikkeler üzerinde, okunamayan bir yazıy-

la görünen bu dile ilişkin birtakım çözümleme denemeleri yapılmıştı. Waddington (1861), Friedländer (1877 ve 1883) ve Six (1897), bütün zahmetli girişimlerine karşın, bu sikkeler üzerindeki yazıtların kısalığından dolayı dili çözmeyi başaramadılar.

Res. 48. Grek ve Side dillerinde yazılmış Artemon çiftdilli yazıtı (Bossert, *Belleten*, 14, res. 2'den).

1914'te Side'de yapılmış olan kazılar sırasında Grekçe ve Sidece olarak yazılmış kısa bir çiftdilli yazıt (res. 48) İtalyan Paribeni ve Romanelli tarafından bulunmuştur. Grekçe metnin okunmasında önemli sayılabilecek belirsizlikler bulunmamasına karşın, yazıtın kısalığı Sidece metnin çözümlenmesine engel olmuştur. 1949'da Side'deki kazılar esnasında Bosch, daha uzun ve daha iyi okunabilir düzeyde başka bir Grekçe-Sidece çiftdilli yazıt bulmuştur. Bu yazıt Side yazısının çözümlenmesinde birtakım gelişmeler elde edebilmek için Bossert'e olanak sağlamıştır (res. 49).

Res. 49. Grek ve Side dillerinde yazılmış Apollonios çiftdilli yazıtı (Bossert, *Belleten*, 14, res. 4'ten).

Burada ilk elde bu ikinci yazıtın Grekçe metnini veriyorum:

(1) Ἀπολλώνιος Ἀπολλοδώρου (2) τοῦ Ἀπολλωνίου ἀνέθηκεν (3) εἰκόνα τήνδ ἑαυτοῦ θεοῖς πᾶσι.

«Apollonios (oğlu) Apollodoros'un (oğlu) Apollonios, kendi heykelini bütün tanrılara adadı».

Burada adağı yapan Apollonios, dedesi ile aynı adı taşımaktadır ve babası Apollodoros'un adı da, Tanrı Apollon'un adından türetilmiştir. Bu şahıs adlarının Sidece kısımda da bulunması beklenir. Gerçekten de, konuları bakımından her iki kısmın birinci ve üçüncü kelimeleri, farklı çekim eklerine rağmen, benzerlik göstermektedir. İkinci kelimenin ise, en azından her iki metinde de hemen hemen benzer bir başlangıcı bulunmaktadır. Bossert, bu esaslar üzerine, Side dilindeki metnin aşağıdaki okunuşuna kalkışmıştır:

p-u-l-u-n-i?-o?? p-u-r-d-u-r-s?? p-u-l-u-n-i?-o-??-a-s??

m-a-ś?-a-r-a?-e?-o??-[.....] .

Ulaşılmış olan sonuçlar kendisini, daha eski tarihlerde bulunmuş olan yazıtı yeniden incelemesi için cesaretlendirmiş ve onu da şöyle okumuştur:

Ἀθηνᾶ ;; Ἀρτέμωι Ἀθηνίππου () χαριστήρια

?-i?a θ-a-n-ā? a-r-t-m-u-n θ-a-n-p-i?-o??-s??m-a-?-s??-o??-a?-a-s??

Grekçe kısmın çevirisi: « Athena .....Artemon, Athenippos'un (oğlu), şükran belirtisi olarak adak yapar (sunar)».

Burada ele alınmış olan yazıtlar, Bossert'in okuma sistemine dayanmaktadır. Aynı bilim adamı tarafından yürütülen incelemeler, *u* harfinin *o*; *o* harfinin de *u* olarak yorumlanması gerektiğini ortaya koymuştur.

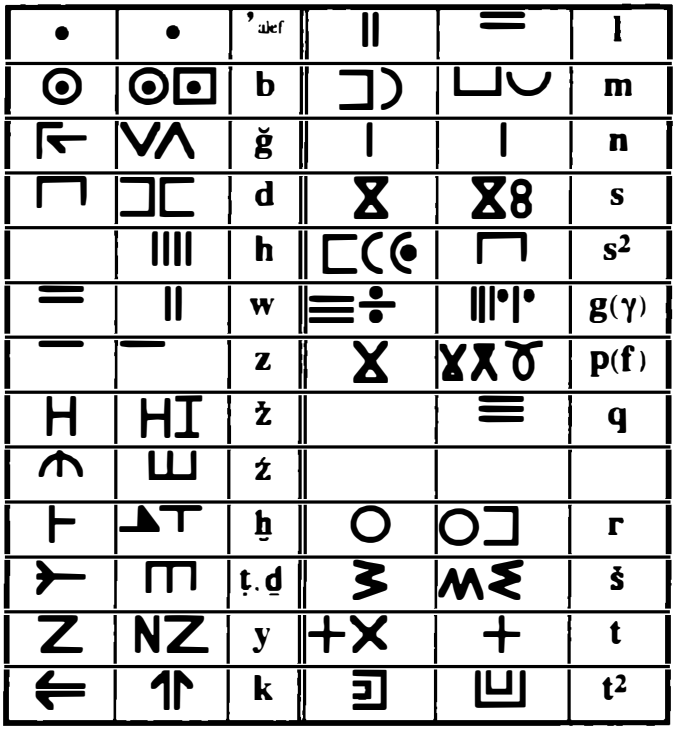
Belli bir miktarda harfin tanımlanmasıyla, Side dilinin çözümlenmesi için ne yapılması gerekiyorsa o noktaya ulaşılmıştır. Özellikle dilin gramer özellikleri ve dilbilimsel bağları konusunda yeni sonuçlar, yalnızca yeni yazıtların bulunmasıyla beklenebilir.

d) Numidya yazısının çözümlenmesi

Yorumlanması burada söz edilmeyi hak eden başka bir dil ve başka bir yazı da, eski dünyanın tamamen farklı bir bölgesinde ortaya çıkmaktadır: Bunlar, Kuzey Afrika'da bugünkü Cezayir ve Tunus toprakları üzerindeki

eski Numidya dili ve yazısıdır. Berberî kabilelerinden ve daha en başından itibaren Kartacalılara ekonomik, kültürel ve hatta politik yönden bağımlı olan Numidyalılar, İkinci Kartaca Savaşı'nda (M.Ö. 218-201) Romalıların desteğiyle politik bağımsızlık elde etmiş ve Masinissa'nın başkanlığında devlet birliği oluşturmuşlardır. M.S. II. yüzyılda Kuzey Afrika'da, Roma'nın egemenliği altına girinceye değin, her zaman daha da küçülen Kartaca'nın masrafları karşılamasıyla genişleyen güçlü bir devlet yaratmışlardır.

Numidyalıların ulaşmış oldukları politik ve kültürel bağımsızlık, kendi ifadesini özgün bir alfabe yazısı yaratmış olmalarında da bulmaktadır. Bu yazı tamamen sessiz harf niteliklidir ve anlaşılması nispeten daha kolaydır. Bu dile ilişkin binin üzerinde yazıt ele geçmiştir. Bunların büyük bir bölümü kısa, bazen de oldukça kısa mezar yazıtlarından oluşmaktadır. Numidya dilinde yazılmış birtakım resmi yazıtlar yalnızca Tunus'ta, bugün Dougga denen Thugga'daki yapılar üzerinde ele geçmiştir. Bu yazının bir türü, bugün dahi Tuareg kabileleri tarafından kullanılmaktadır. Ama Tuareg kabilelerinin kullandığı bu yazı o kadar değişim göstermiştir ki, eski Numidya yazısının okunmasına herhangi bir katkısı yoktur. Bereket versin ki Numidya yazısının çözümlenmesi için pek çok çiftdilli yazıt ele geçmiştir (bkz. res. 50). Numidyalılar, kendi dillerinin yanı sıra yazıtlarında Latince ve Pun (Kartaca) dilini de kullanmışlardır. 9 Punca-Numidce ve yaklaşık olarak 15 tane de Latince-Numidce mezar yazıtı ele geçmiştir. Gene

Res. 50. Numidya alfabesi (Jensen, *Die Schrift*, res. 102'den).

de bu yazıtlara çok fazla değer biçilemez, çünkü genel olarak bu metinlerde oldukça çok miktarda şahıs adı geçmekte ve diğer meselelerle bağlantı kurma eksikliği yaşanmaktadır. Yapı yazıtlarında, şu veya bu şekilde yapıma katılmış bütün zanaatçıların adları dahi özenle listeler halinde verilmiştir. Çiftdilli yazıtlarda geçen bu oldukça çok sayıdaki isim, en azından, tam bir kesinlikle Numidya alfabesinin saptanmasına yardım etmiştir.

Numidce-Punca çiftdilli yazıtların bir örneğini, res. 51'de gösteriyorum. Bu yazıt, 1904'te Masinissa Tapınağı'nda bulunmuştur. Bunun Latin harfleriyle yazılışını ve Punca kısmının çevirisini veriyorum.

Punca metin:

(1) *t mqdš z bn' b'l' Tbgg l-Msnsn h-mmlkt bn G'jj h-mmlkt bn Zllsn h-šṭ b-št 'sr š-[mlk]* (2) *Mkwsn b-št Šṭ h-mmlkt bn 'fšn h-mmlkt rbt m't Šnk bn Bnj w-Šft bn Ngm bn Tnkw* (3) *mṣṣkwj Mgn bn Jrštn bn Sdjln w-gzbj Mgn bn Šṭ rb m't bn 'bd' šmn h-m[ml]kt* (4) *gldgjml Zmr bn Msnf bn 'bd'šmn h-'d[r] ḥmšm h-'š Mql' bn 'šjn h-mmlkt bn mgn h-mml[kt]* (5) *ṭn'm 'l h-mlkt z 'šjn bn 'nkkn bn Pṭš w-'rš bn Šṭ bn Šnk*

Numidce metin:

(6) *sk[n] . Tbgg . bnjfš? . Msnsn . gldt . w-Gjj . gldt . w-Zllsn . šṭ* (7) *sbsndh. gldt . sjsh . gld . Mkwsn* (8) *Šṭ . gldt . w-Fšn. gldt . mwsnh. Šnk . w-Bnj . w-Šnk . d-Šṭ . w-M[gn?]* (9) *w-Tnkw . mṣṣkw . Mgn . w-Jrštn . w-Sdjln . gzb . Mgn . w-Šṭ . mw[snh]* (10) *w-Šmn . gldt . gldgmjl . Zmr . w-Msnf . w-Šmn . gldmṣk . M[ql'?]* (11) *w-Šjn . gldt . w-Mgn . gldt . tnjn . Šjn . w-Nkkn . w-Pṭš . d-R[š]* (12) *<w->Šṭ . w-Šnk (yeniden Punca) w-h-bn' m Ḥn' bn Jtnb'l bn Ḥnb'l w-Nftsn bn Šṭ*

Punca metnin çevirisi:

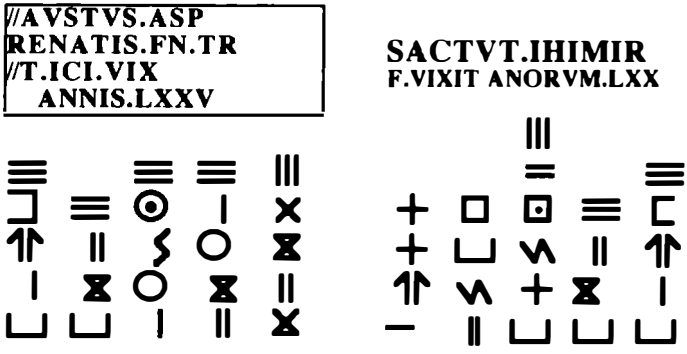
« (1) Bu tapınağı Thuggalı vatandaşlar, Zllsn oğlu Kral Gaja'nın oğlu Kral Masinissa için (2) Kral 'fšn'in oğlu Kral Šṭ'in yılında, Micipsa'nın hükümdarlığının onun-

Res. 51. Pun ve Numidya dillerinde yazılmış Masinissa çiftdilli yazıtı (Chabot, *Recueil des inscriptions libyques*, n. 2'den).

cu yılında, inşa ettiler. Yüzlerin komutanları Bnj'nin oğlu Śnk ve Tnkw'nin oğlu, Ngm'nin (Magon?) oğlu Śfṭ (idiler). (3) Sdjln'nin oğlu, Jrštn'nin oğlu Magon, *mṣṣkwj* [bir yönetici unvanı] (oldu). Ve kral 'Abdešmun'un oğlu, Yüzler'in komutanı, Śft'nin oğlu Magon, *gzbj* [unvan] (oldu). (4) 'Abdešmun'un oğlu, Msnf'nin oğlu Zmr, *gldgjml* [unvan] (oldu). Kral Magon'nun oğlu, Kral 'šjn'nin oğlu Mql', elli adamın başı (?) (oldu). (5) Bu eserde Pṭš'nin oğlu, 'nkkn'in oğlu 'šjn ve Śnk'ın oğlu, Śfṭ'ın oğlu Arīš yer al(dılar). ...(12) Ve mimarlar, Hannibal'in oğlu, Jatanbaal'in oğlu Hanno ve Śfṭ'in oğlu Nfṭsn oldular».

Daha uygun nitelikteki Latince-Numidce çiftdilli yazıtlardan ikisi res. 52'de mezar yazıtı olarak sunulmuştur. Bunlar, Numidya yazısının her zamanki yönünü göstermektedir. Satırlar yukarıdan aşağıya doğru gitmektedir; yalnızca Thugga yazıtlarında, yazı yönü sağdan sola doğru olan Pun yazısının yönünü uygulamak bakımından bu yazım şekli terk edilmiştir. Gözlemlenebileceği gibi, her iki çiftdilli yazıtın Latince kısmında, gömülmüş olan kimsenin nispeten, 70 ve 75 yılı kapsayan ömrü belirtilmişken, Numidce kısmında bu tarihlerin kapsam dışında tutulmuş olduğu anlaşılmaktadır. *msw* ve *mnkd* kelimeleri, Numidce unvanları içermektedir.

Numidya yazısının çözümü, çiftdilli yazıtlar aracılığıyla nispeten daha kolay bir gelişme göstermiştir. Ne ya-

Res. 52. Latin ve Numidya dillerinde yazılmış iki tane çiftdilli yazıt (Chabot, *Recueil des Inscriptions lybiques*, n. 85 ve 151'den).

zık ki yazıtların zengin bir içeriğe sahip olmamaları nedeniyle, Numidya dili yeterince anlaşılamamaktadır. Hatta anlaşılmış gözüken konular üzerinde dahi bazı belirsizlikler kalmaktadır. Çiftdilli yazıtlardan öğrenebildiğimiz kelime sayısı azdır. Masinissa yazıtı bize, Numidya dilinde «kral» anlamına gelen *gld* /*gldṯ* kelimesini tanıtmaktadır. Diğer yazıtlarda ise, babanın adının bildirildiği bölümlerde *w-* «oğul» kelimesi görülmektedir. Burada gösterilmemiş olan, oldukça hasar görmüş Numidce-Punca Thugga çiftdilli yazıtı ise bize birtakım meslekleri tanıtmaktadır: *nbb-n n šqr'* «tahta oymacı» (çoğul) ve *nbṯ-n n zl'* «demir dökümcü» (çoğul). Rössler, Masinissa yazıtının başlangıcındaki *ṣk*[*n*] ifadesinde *eṣkan* «inşa ettiler» verbal formunu tanımıştır. Bu oldukça az sayıdaki dilbilimsel malzemeden bile, Eskiçağ'daki Numidya dilinin bugün Kuzey Afrika'da Arapçanın yanı sıra konuşulan Berberî diline eş

olduğu sonucu çıkarılabilmektedir. En azından, dilin yazıya geçirilmiş sessiz harflere dayalı hareke sistemi eştir. Dolayısıyla, Berberî dilinin iki bin yıl boyunca herhangi bir değişikliğe uğramamış olduğunu söyleyebiliriz. Bu saptama dahi, yazıtlar aracılığıyla edinilen yetersiz dilbilimsel belgelere rağmen, ulaşılmış değerli bir sonuçtur.

2. Bilinmeyen Yazılarla İlgili Diğer Çözümlemeler

Ele alınmış olan son iki çözümleme için, dilin yorumlanmasının ikinci planda bir rolü vardı. Şimdi ise, konuyu bir sonuca getirmek için, çözümü basit yazı sistemleriyle ilgili üç durumun daha aydınlatılması gerekir. Bu durumların her birinde dilin kendisi temeldir ve biliniyormuş gibi kabul edilmiştir.

Ayrıca, gene bu bölümde ele alınabilecek, Sibirya ve Moğolistan'ın değişik bölgelerinde bulunan M.S. VIII. yüzyıla ait yazıtlar üzerinde Eski Türkçe için kullanılmış ve Vilhelm Thomsen tarafından çözümlenmiş «runik» harfler konusuna değinemeyeceğimi belirtmek isterim. Çünkü bu yazıtlar, kayda geçirilmiş oldukları gerek çağ gerekse buluntu yerleri bakımından Eski Önasya dünyası ile sınırlanmış bu kitap için belirlenen plana girmemektedir. Ayrıca, teknik bir görüş açısıyla bu türden yazıtların çözümlenmesi çok önemli bir yenilik sunmamaktadır. Bilinmeyen yazılarla ilgili bu çözümleme işleminin Ugarit yazısının çözümlenmesiyle pek

çok ortak özelliği bulunmaktadır. Burada çözümleyici başından itibaren yazıtlarda tanımlı bir dilin varlığını, herhangi bir çiftdilli yazıtın yardımı olmaksızın ama dilin yapısı hakkında sahip olduğu bilgiler sayesinde öne sürmüş ve modern yapay bir şifre yazısının durumunda olduğu gibi, bilinmeyen alfabe değerlerini, yakinen bilinen dillerin alfabelerine benzediği oranda saptayabilmiştir.

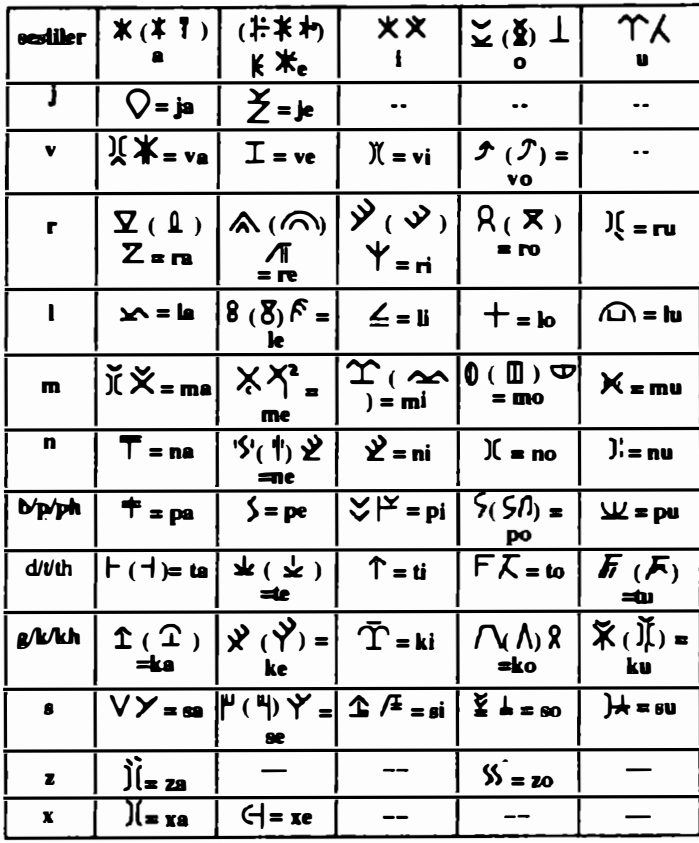
Aynı sebeplerden dolayı, sonuçlarının henüz tatmin edici bir seviyeye ulaşmamış olduğunu dikkate alarak, yakın zamanlarda Knorozov ve diğer Rus araştırmacıların çözümlemek için çaba gösterdikleri Orta Amerika'daki Maya yazısı da burada ele alınamayacaktır. İberya sikkeleri üzerindeki işaretlerin ses değerlerinin saptanması konusunda ise, bu saptamaların bu kitapta ele alınan çözümlemelerle kesinlikle aynı standartta tutulamayacağı söylenebilir.

a) Kıbrıs yazısının çözümlenmesi

M.Ö. II - I. binyıllar arasında Kıbrıs adasında koloniler kurmuş olan Grekler, tarihi çağlarda diğer bütün Grekler tarafından kullanılan yazı türünü değil, Grek diline oldukça uzak sayılabilecek bir yazı sistemini benimsemişlerdir. Bu yazı sistemi, hece niteliğindedir ve heceler yalnızca sessiz harf + sesli harf bileşkelerinden meydana gelmiştir. Yazım yönü sağdan sola doğru gitmektedir. Bu özelliğinden dolayı, adada bulunan Grekler, Anakara Yunanistanı'ndaki alfabetik yazının gelişme aşamalarındaki deneyimleri yaşamamış ve Kıbrıs'ta ta-

mamen farklı bir toplumun yazı sistemine bağlı kalmışlardır.

Kıbrıs'taki bu hece yazılı Grekçenin çok tuhaf birtakım yazım özellikleri vardır (bkz. res. 53). Kısık sesli harfler konusunda bu yazım sistemi *media* (yani *d*, *b* ve *g*) , *tenuis* (yani *t*, *p* ve *k*) ve *aspirata* (yani *thi*, *phi* ve *khi*) sesleri arasında herhangi bir ayrım gözetmemektedir. Bunlardan yalnızca *t*, *p* ve *k* sesli harflerini yazmakta, böylece *ta* hecesi, *da*, *ta*, ve *tha* hecelerine veya *pi* hecesi *bi*, *pi* ve *phi* hecelerine karşılık gelmektedir. Gene bu yazı, Grekçede *e* ve *o* seslerinde olduğu gibi kısa ve uzun sesli harf ayrımına da sahip değildir, örneğin Grekçe ὀνέθηκε[okunuşu *onéthēke*] (Attika diyalektinde ἀνέθηκε [ok. *anéthēke*]) «koydu, yerleştirdi» kelimesi, *o-ne-te-ke* olarak yazılmaktadır. Sesli harflerden önce gelen burun sesleri ise, gösterilmemiştir: *pa-ta* = πάντα [okunuşu *pánta*] «hepsi, tümü». Bir hecenin sonunda yer alan sessiz harfleri her zaman okunmayan sesli bir harf izlemektedir: *ka-re* = γάρ [ok. *gar*] «çünkü» ; *te-o-i-se* = θεοῖς [ok. *theoīs*] «tanrılara, tanrılar için» ; *to-ko-ro-ne* = τὸ(ν) χῶρον [ok. *to(n) khōron*] «yer; kara; ülke». Telaffuz edilmeyen bir sesli harfin eklenmesi aracılığıyla, bir kelimenin ortasında ve başında yer alan sessiz harf grupları da atılmakta ve tam olarak bir kelimenin başında yer alan ilk hece işareti, ikinci hece işaretinin sesli harfini almaktadır: *Sa-ta-si-ka-ra-te-se* = Στασικράτης [ok. *Stasikrátēs*] (şahıs adı); diğer bir grupta ise, kelimenin ilk sesli harfinden sonra gelen hece işareti, aynı şe-

Res. 53. Kıbrıs hece yazısı çizelgesi (Thumb, *Handbuch der griechischen Dialekte*, s. 7'den).

kilde ikinci sessiz harfin seslisini almaktadır: *A-po-ro-ti-ta-i* = Ἀφροδίται [ok. *Aphrodítāi*] «Aphrodite'ye» ; karşıt bir durumda ise, ilk hecenin sesli harfi kelimenin önünde duran ilk sesli harfi almaktadır: *a-ra-ku-ro* = ἀργύρω [ok. *argýrō*] «gümüşten». Kıbrıs diyalekti, Grek-

çeye nazaran dilbilimsel bakımdan da değişik özellikler sunduğu için, pek çok durumda kesin bir okunuşa tam olarak ulaşılamayacağı anlaşılmaktadır. Böylece, *a-to-ro-po-se* şeklinde yazılmış bir kelimeyi, ἄνθρωπος [ok. *ánthrōpos*] «insan; adam, erkek», ἄτροπος [ok. *átropos*] «değişmez; sabit», ἄτροφος [ok. *átrophos;*] «kötü beslenmiş; bakımsız» ve ἄδορπος [ok. *ádorpos*] «yemek yememiş kimse» olarak okumak mümkündür.

Bu yazıyla kaydedilmiş olan Kıbrıs sikke, madalya ve yazıtları, yaklaşık olarak 1850 yılından itibaren araştırma çevrelerince bilinmektedir. İlk dönemlerde bu eserlerde bilinmeyen bir yazıyla gösterilmiş bir Grek dilinin var olabileceği şüphesini kimse duyamazdı. Dilin anlaşılmasına yardımcı olacak çiftdilli yazıtlar da henüz yoktu. Böylece 1870'e kadar bu yeni araştırma alanı en ilginç görüşlere açık kalmıştır.

1872'de İngiliz R. H. Lang, Fenike ve Kıbrıs dillerinde yazılmış ilk çiftdilli yazıtı bilim alemine tanıtmıştır (bkz. res. 54). Yazıt, Semitistler tarafından *Corpus Inscriptionum Semiticarum* [Semitik Yazıtlar Korpusu] I 89'da; Hellenistler tarafından da, Collitz-Bechtel'in Schwyzer, *Dialectorum Graecarum exempla epigraphica potiora*'daki [Grek Diyalektlerinin Daha İyi Durumdaki Epigrafik Örnekleri] (Leipzig, 3. baskı, 1923, no. 680) *Sammlung der griechischen Dialekt-Inschriften* [Grek Diyalekt-Yazıtlarının Korpusu] (Göttingen, 1883-1915) başlıklı çalışmasında no. 59 olarak yayımlanmıştır. Yazıt, Kition ve Idalionlu Fenike Kralı Milkjaton'un hü-

kümdarlığının dördüncü senesinde, yani M.Ö. yaklaşık 388 yılında Baalrom adında Fenikeli bir asil tarafından Amyklai Apollonu'na adanmıştır. Fenike dilindeki bölüm oldukça hasara uğramış olmasına rağmen, gene aynı kral zamanında yazılmış benzer içerikteki yazıtlar aracılığıyla tamamlanabilmektedir. Böylece dilin çözümlenmesi konusundaki esaslar, yazıtlarda geçen isimlerden sağlanmış ve hece değerleri arasında yer alan "nokta" işaretiyle kelimelerin bölünmesi daha da kolaylaşmıştır. «Kral» kelimesi yazıtta iki kez geçtiği için Lang, belirli bir işaret grubunda Kral Milkjaton'un adının ve unvanının bulunduğunu öne sürmüştür.

Hemen hemen aynı dönemlerde George Smith, dilin çözümlenme sürecini daha ileriye taşıyabilmiştir. O da ilk olarak dikkatini *Milkjaton*, *Idalion* ve *Kition* isimlerine çevirmiştir. Yaklaşık 55 kadar yazım işareti, başından itibaren Smith'e Kıbrıs yazısının alfabetik değil, hece yazılı olduğunu düşündürmüştür. Bu varsayımını doğrulayan bir gelişmeyi, *Idalion* ve *Kition* yer adlarının yazılışlarından çıkarmıştır. Öncelikle bu iki yer adının aynı **-i** sesli harfiyle yazılmadıklarını fark etmiştir. Dolayısıyla da, farklı **-i** yazılışlarının ancak hece işaretleri arasında bulunabileceği olgusu onu bu varsayımında haklı çıkarmıştır (Kıbrıs yazısında sağdan sola soğru *Ke-ti* ve *E-da-li* olarak yazılmışlardır). Öte yandan, *Milkjaton* kelimesindeki *l*'yi, daha doğrusu, *Mi-li-ki-ja-to-ne* yazılışındaki *li* hecesini, *Idalion* kelimesinde de saptamıştır. Smith de, daha önce Lang'ın

öne sürmüş olduğu kelimenin «kral» anlamına gelebileceğini kabul etmiştir. Bu kelime iki yerde farklı çekim ekleriyle görünmektedir. Bir kez genetif, bir kez de — Smith'in iddia ettiği açıklamanın aksine— nominatif olarak görünmektedir. Kıbrıs dilinde olduğu gibi, hangi dilin «kral» kelimesinin çekim eklerinde en son sesi değişikliğe uğratmış olduğu arayışı Smith'i, Grekçe *basileús* «kral» (tekil genetifi *basiléös*) kelimesine götürmüştür. Böylece yeterince yüzeysel ama bugün de bildiğimiz gibi doğru bir şekilde, Kıbrıs yazıtlarında Grek dilinin kullanıldığı sonucuna varmıştır. Bu çıkarım, hiç şüphesiz, bir çözümleme çalışması için en uygun başlama noktasıdır.

Şahıs adlarının ve *basileus* kelimesinin yardımıyla Smith, birtakım olasılıklarla 18 hece işaretinin değerini saptayabilmiştir. Bunların yardımıyla madalyonlardaki kısa yazıtların eskizini çıkarmaya kalkışmıştır. Bu eskizler büyük bir olasılıkla, sadece şahıs adlarından ve tam olarak da, Smith'in öne sürdüğü gibi, Grek şahıs adlarından oluşuyordu. Bunlarda *Euagoras*, *Euelthon*, *Stasioikos*, *Pythagoras* (veya daha çok *Philokypros!*), *Stasiagoras* (veya daha çok *Stasikypros!*) ve benzeri erkek şahıs adlarının varlığını ispat edebilmiştir.

Smith'in oldukça iyi başlamış olduğu çözümleme çalışmalarını başladığı gibi devam ettirememesi muhtemelen, onun Grekçe konusundaki yetersiz bilgisinden kaynaklanıyordu. Kıbrıs dilinin kullanılmış olan yazı sistemine göre dilbilimsel bakımdan bir Samî veya Mı-

sır dili değil, fakat yalnızca, Grekçenin bir türü olduğunu göstermek gerekiyordu ve bu görev de, bir Mısırbilimci olan Birch tarafından gerçekleştirilmiştir. Birch'ün yazıtları okuyarak ortaya koyduğu gibi, bu tür bir Grekçe çok bozuk olarak görünüyordu. Bu durum, kısmen, birtakım hece işaretlerine ait ses değerlerinin yanlış bir şekilde okunması —hece yazısı, sahip olduğu çok sayıdaki değişik işaretler sebebiyle çözümcüyü alfabe yazısında olduğundan çok daha zor sorunların karşısında bırakmaktadır— kısmen de, Kıbrıs-Grek diyalektinin birtakım özellikleri hakkında bilgilerin bulunmaması ile açıklanabilirdi.

Fenikece (sağdan sola doğru yazılmıştır):

(1) [*b-jmm x l-jrḥ y*] *b-šnt 'rb' 4 l-mlk . Mlkjtn* [*mlk*]
(2) [*Ktj w-'djl sml*] *'z 'š jtn w-jtn' . 'dm . B'lr*[*m*]
(3) [*bn 'bdmlk l-'l*]*-j l-Ršp Mkl . k šm' ql-j brk*

« (1-2-3) [Kition ve Idalion'un kralı] Kral Milkjaton'un dördüncü 4 yılında [... ayının ... gününde]. Bu, ['Abdimilk'in oğlu] Efendimiz Ba'alrōm'un onun Mkl'lı [tanrısı] Rešef için verdiği ve diktiği [heykel](dir) onun adağını kabul etsin diye. O (onu) kutsasın/ (kutsadı?)».

Kıbrıs Grekçesi (sağdan sola doğru yazılmıştır):

a) Aslındaki hece yazısı ile.

(1) [*i to-i | te?-ta?-ra?-to?-i? | ve-te-i*] *| pa-si-le-vo-se | mi-li-ki-ja-to-no-se | ke-ti-o-ne | ka-te?-ta-li-o-ne | pa-si-le-u-*
(2) [*-o?-to?-se? | ta-ne e-pa-ko*]*-me-na-ne | to pe-pa-me-ro-ne | ne-vo-so-ta-ta-se | to-na-ti-ri-ja-ta-ne | to-te ka-te-se-*

ta-se | o va-na-xe |

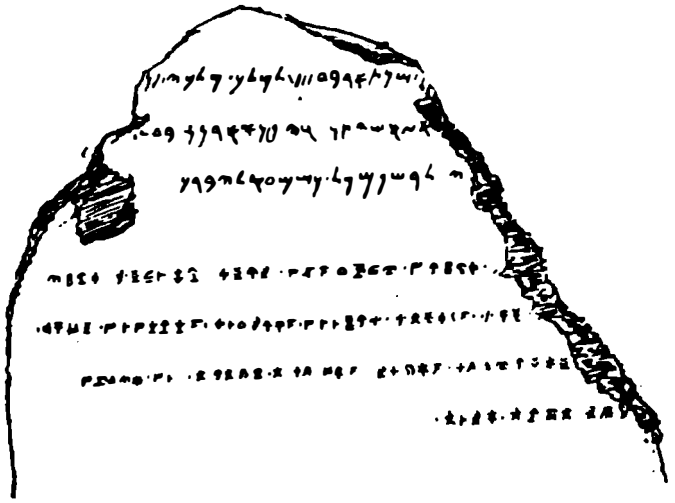
(3) *[Pa?-a?-la?-ro?-mo?-se? |] o A-pi-ti-mi-li-ko-ne | to A-po-lo-ni | to A-mu-ko?-lo-i | a-po-i vo-i | ta-se e-u-ko-la?-se* (4) *[e]-pe-tu-ke i tu-ka-i | a-za?-ta-i |*

b) Grekçe tercümesi:

(1) [ἰ(ν) τῶι | τετάρτωί | ϝέτει | βασιλε̄ϝος | Μιλκιjάθω̄νος | Κε̄τίοιν | κατ (ὶ) Ἐδαλίω̄ν | Βασιλεύ- (2) [ο(ν)τος́ | τᾶν ἐπαγο]μενᾶν τὸ π(μ)πα-μέρω̄ν | νεϝοστάτας | τὸν | ἀ(ν)δριjά(ν)ταν | τό(ν)δε κατέστασε | ὅ ϝαναξ |(3) | Βααλρω̄μος́ |] ὁ Ἀβδιμίλκω̄ν | τῶι Ἀπόλ(λ)ω̄νι | Ἀμυκλῶι | ἀφ ὅ'ϝοι | τᾶς εὐχολᾶς (4) [ἐ]πέτυχε· ἰ(ν) τύχαι | ἀζαθᾶι.

« (1-4) Kral Milkjaton'un Kition ve Edalion üzerinde hakimiyet sürdü[ğü dördüncü yılında], beş günlük artık gün döneminin son gününde bu heykeli, 'Abdimilk'in (oğlu) Prens [Ba'alrom], Amyklai Apollon'u için, amacına ulaştıktan sonra dikti; şansı açık olsun!»

«Ve» bağlacının saptanması ve bu saptamayla birlikte tek dilli yazıtların da daha iyi çözümlenebilme olasılığı, ne yazık ki oldukça erken bir yaşta aramızdan ayrılmış olan Alman Sikkebilimci Johannes Brandis'e aittir. Grekçede sıkça kullanılan *kai* «ve» bağlacını ifade etmek için Kıbrıslılar, Grek Sözlükçü Hesykhios'un anlattığına göre, *kas* diyorlardı ve Brandis bu *kas* okunuşunu yazıtlarda bulmuştur. Ayrıca, birtakım hece işaretlerinin fonetik değerlerini de saptamayı başarmıştır. Dilin

Res. 54. Fenike ve Kıbrıs dillerinde yazılmış Idalion çiftdilli yazıtı (O. Masson, *Inscriptions chypriotes syllabaires*, Paris, 1961, lev. XXXVII 2'den).

Grekçe özelliği kesinlik kazandıktan sonra, değişik cümle ve ifadelerde eksik bulunan hece işaretleri Grekçe bilgimiz aracılığıyla saptanabilmiştir.

Ayrıca, Jenalı Hellenist Moriz Schmidt'in 1874'te yayımlamış olduğu, bronzdan, tek dilli, uzun bir Idalion yazıtı da ayrı bir öneme sahiptir. Bu metnin yardımıyla Schmidt, birleştirici yöntemi kullanarak pek çok yeni hece değerini saptayabilmiş ve ayrıca Kıbrıs yazısının doğasına tam olarak açıklık getirebilmiştir: Bu doğa, yalnızca tek tek sesli harflerden veya sessiz harf + sesli harf bileşimlerinden meydana gelmiş hece işaretlerinden oluşmaktadır.

Çözümleme işlemleri, ana hatları itibarıyla Deecke ve Siegismund tarafından tamamlanmıştır. Onların, yazının okunmasında güçlük çıkaran *j* ve *w* sesli harfleriyle başlayan hece işaretlerini bulmuş olmaları tam anlamıyla sonuç getirmiştir. Bu çözümleme işlemleri hakkında yürütülmüş olan dilbilimsel araştırmalar, bizler için başka bir ilgi alanı sunmamaktadır.

George Smith'in Kıbrıs yazıtlarının dilinin Grekçe olduğu yolundaki biraz yüzeysel görüşü, Hans Bauer'in Ugaritçenin Batı Samî özelliği hakkında öne sürmüş olduğu görüşe benzer bir kabul görmüştür. Bununla birlikte, diğer araştırmacılar da haklı bir şekilde bu yazının Grekçeye uygun olmadığını, bölgedeki başka bir dilden türemiş olması gerektiğini öne sürmüşlerdir. 1910'dan itibaren, Kıbrıs'ta aynı yazıyla yazılmış ama Grekçe olmayan birkaç yazıt daha bulunmuştur. Bu yazıtlar, Kıbrıs'ta Hint-Avrupa kökenli olmayan ve henüz bilinemeyen ilkel bir toplumun dilinde yazılmıştır. Bunlardan bir tanesi de, çiftdillidir. Bir bölümü bu bilinmeyen dilde, bir bölümü de M. Ö. IV. yüzyıl Attika diyalektinde yazılmıştır. Bu yazıtın yorumlanması Bork'un girişimine rağmen, kısalığından, özellikle Grekçe bölümünün kısalığından dolayı şimdilik olanaksız görünmektedir. Ama birtakım uyumsuzluklar bulunmasına karşın, her iki dilde de şahıs adları bulunmaktadır ve bu bilinmeyen dile ait hece işareti değerlerinin Kıbrıs - Grek yazıtlarındakilere eş olduğu görülebilmektedir.

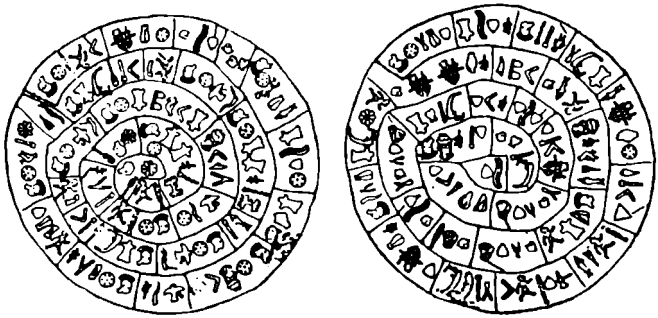
b) Girit Linear B yazısının çözümlenmesi

Elde edilen sonuçlar tamamen hatalı değilse, son yıllarda Girit yazısı alanında da önemli bir çözümleme gerçekleşmiş demektir. Girit'te yazının gelişmesi oldukça karmaşık bir görünüm sunmaktadır.

Girit'te daha M. Ö. 2000-1600 yılları arasında en ilkel formlardan en gelişmiş olanlarına kadar yaklaşık 140 işaretten meydana gelen ideografik bir yazı mühür şeklindeki taşlar üzerinde kullanılmıştır (bkz. res. 55). Bu yazıyı, mühürler ve kil tabletler üzerinde Linear A (M.Ö. 1600'den yaklaşık 1450'ye kadar) ve Linear B (M.Ö. 1450'den 1200'e kadar) tanımlarıyla iki ayrı yazı sistemi izlemektedir. Ayrıca, 1903'te Phaistos sarayında bulunan, kilden yapılmış, yuvarlak bir tabak şeklinde-

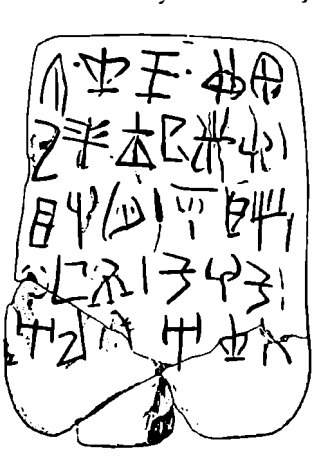
Res. 55. Girit ideografik yazısı (Jensen, *Die Schrift*, res. 75'ten).

Res. 56. Phaistos diski (Diringer, *The Alphabet*, res. 40'tan).

ki «Phaistos diski»nden de söz etmek gerekir (bkz. res. 56). Ne Girit'te ne de başka bir yerde benzeri görülen ideografik işaretlerle kaplanmıştır. Kelimeler arasında belirgin bir şekilde ayraç işaretleri bulunmaktadır. Sıkça geçen işaretlerden bir tanesi, tüylerle bezenmiş bir insan başıdır. Anadolu'da da bu tür yazım işaretleri bulunmaktadır ve dolayısıyla, başka bir örneği bulunmayan bu belgenin Güneybatı Anadolu'dan buraya getirilmiş olabileceği görüşünün oluşmasına neden olmaktadır.

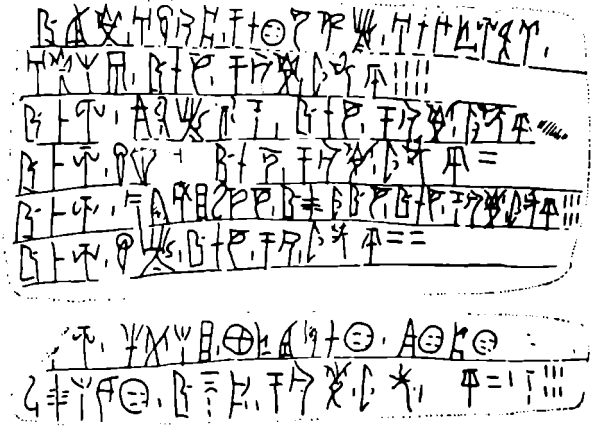
Bütün bu belgelerin çözümlenmesi için araştırmacılar ve ayrıca meraklılar çaba göstermiştir. Ama ikna edici herhangi bir sonuca ulaşamamışlardır. Bu bölümde bütün girişimleri sergilemenin herhangi bir anlamı yoktur. Ama önemli ve —bu kitabın yazarının görüşüne göre— olumlu bir sonuç, eleştirilerin dışında tutulamasa da, Linear B yazısının çözümlenmesidir. Dolayısıyla, burada daha ayrıntılı bir şekilde ele alınması gerekir.

Res. 57. Girit Linear A yazısı (P. Carratelli, *Le iscrizioni preelleniche di Haghia Triada*, in *Monum. Antichi dei Lincei*, XL, 1945, res. 27'den).

Her iki linear yazı türü de, kil tabletler üzerinde envanter amacıyla kullanılmıştır. 85 işaretten meydana gelen Linear A, tüm adada yaygın olan yazı türüdür (res. 57). 88 işaretten meydana gelen Linear B yazısı ise, adada yalnızca Knossos'ta ele geçmiştir, ama Anakara Yunanistanı'nda Pylos ve Mykenai kentlerinde de bulunmuştur (res. 58).

Özellikle Linear B yazısının çözümlenmesi için önemli yaklaşım noktaları vardır. Bu yazı türünde kelimeleri birbirinden ayırmak için dikey çizgiler kullanılmıştır. Ayrıca erkek veya kadın şahıs adlarının, hayvan, araçgereç ve benzeri tanımların karşısında bulunup bulunmadığımızı anlamamıza yardım eden «adam», «kadın», «at», «yük arabası» ve benzeri oldukça iyi tanınabilen birtakım ideogramlar yazıda yer almaktadır (res. 59).

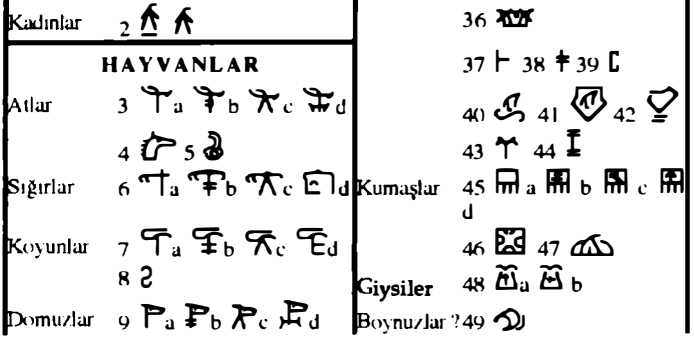
Res. 58. Pylos'tan, Linear B yazısıyla yazılmış iki Girit-Minos yazıtı (Peruzzi, *Aportaciones a la interpretacion de los textos minoicos*, s. 80'den).

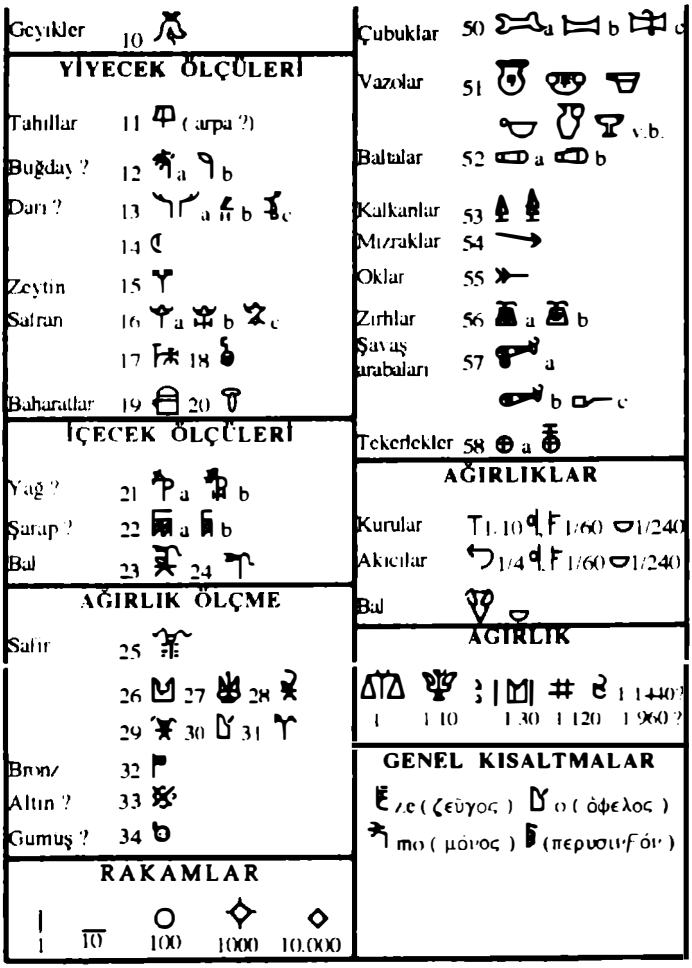

Res. 59. Linear B yazısındaki ideogramlardan bazıları (Chadwick, *Linear B*, res. 10'dan).

Bunlara, 1950'den itibaren, Amerikalı Bennet tarafından çözümlenmiş ölçü ve rakam sistemine ait işaretler de eklenmektedir (res. 60).

Bennet'ın yanı sıra, araştırmaların ilk öncülerinden, özellikle, yorulmak bilmez Finlandiyalı Johannes Sund-

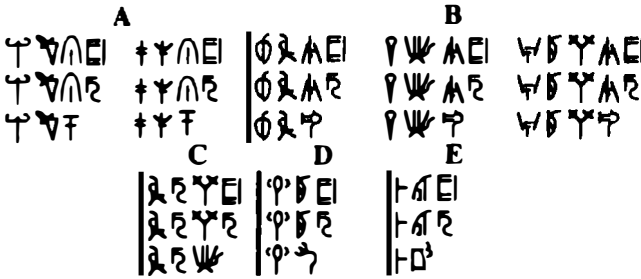

Res. 60. Minos ölçüm işaretleri ve rakamlar (Furumark, *Eranos* 51, s. 116, res. 5'ten).

wall, ne yazık ki erken bir yaşta aramızdan ayrılmış olan Amerikalı Alice Kober ve Alman Ernst Sittig'in adlarından söz etmek gerekir. Kober daha 1950 senesin-

den önce, kadın adlarının form olarak erkek adlarından farklılık gösterdiğini ve böylece dilde cins farkının açıkça bilindiğini ortaya koymuştur. Bu Amerikalı araştırmacı ayrıca, daha basit bir yazış şeklinin yanında ortaya çıkan bazı kelimelerin tür bakımından ikiye ayrıldığına (res. 61) ve bunlardan belirli sayıda kelimenin belli bir çekim işlemine tabi tutulduğunun tartışma konusu olabildiğine dikkat çekmiştir.

Bu noktada (1950) genç İngiliz Mimar Michael Ventris'in çalışmaları devreye girmektedir. Öncülerinin de yaptığı gibi, kelimelerin yazılış tarzından yola çıkmıştır. Bu iş için, politik içerikli gizli belgelerin çözümlenmesinde de kullanılan bir yöntemi benimsemiştir. Yazının hece niteliğine sahip olduğunu, yazım işaretlerinin miktarından ve Kıbrıs hece yazısıyla görünen benzerliğinden çıkarmıştır. Kober'in ortaya koyduğu çekim ekleri hakkındaki araştırmalara oldukça önem kazandırmıştır. Eğer Latinceyi hece yazısı sistemiyle yazmak ge-

Res. 61. Alice Kober'e göre varyantları bulunan kelimeler (Chadwick, *Linear B*, res. 8'den).

rekseydi, şu yazılışlar ortaya çıkardı:

do-mi-ni	ser-vi
do-mi-no	ser-vo
do-mi-na	ser-va

Şimdi burada farklı bir şekilde yazılmış olan çekim ekleri yukarıdan aşağıya doğru okunduğu zaman, aynı başlangıç sessiz harfine farklı bir sesli harfle ve soldan sağa doğru okunduğu zaman da aynı sesli harfe farklı bir başlangıç sessiz harfiyle cevap vereceklerdir. Girit yazısı çekim eklerine ait işaretler de benzer şekilde meydana getirilmiş olmalıdır, her ne kadar Ventris'in bir zamanlar öne sürdüğü gibi, metinlerde Hint-Avrupa kökenli olmayan ama Etrüskçeye akraba bir dil kaydedilmiş ise de. Ventris, «ızgara» veya «hece ızgarası» da denen, satranç tahtasına benzer bir tabloda bu çekim eklerini sınıflamıştır (res. 62). Bu tabloda hece işaretlerinin en olası yerlerinin saptanması en zor görevlerden bir tanesi olmuştur. Ses değerleriyle ilgili herhangi bir saptama yapmaksızın yürütülen bu çalışmanın araştırmaların bir sonuca ulaşması bakımından köklü bir önemi vardır. Ventris, kelimelerin ardında sıkça geçen bir işarette, Latince *-qıue* örneğinde olduğu gibi, enklitik «ve» bağlacının varlığını öne sürmüştür. Öte yandan, kelimelerin önünde sıkça geçen başka bir işarette de, bir prepozisyonun (edatın) söz konusu olduğu görüşüne varmıştır.

Şahıs adı oldukları varsayılan kelimelerin hemen yanında oldukça kurallı bir şekilde başka birtakım söz-

cükler de sıkça geçiyordu. Ventris, Kuzey Suriye'deki çağdaş Ugarit kentinin muhasebe sistemiyle benzerliğinden dolayı, bunlar arasında belirli kentlerden gelen eşyalarla ilgili bildirimler veya meslek tanımları ara-

LİNEAR B YAZISINA AİT HECE IZGARASI ÇALIŞMA YAZISI 15

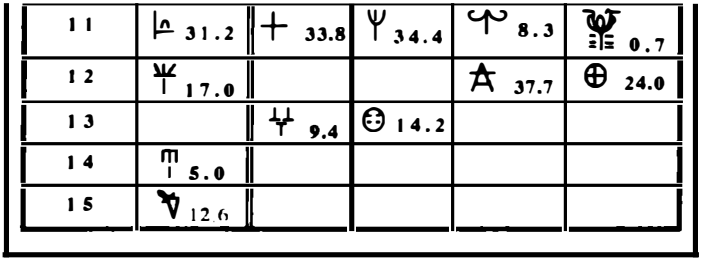
(İkinci düzenleme)

PYLOS METİNLERİNDEKİ ÇEKİMLİ KELİMELERİN VOKAL VE KONSONANT EŞİTLİKLERİ HAKKINDA İNCELEMELER. ATİNA. 28 EYLÜL 1951

BU 51 İŞARET PYLOS İŞARET GRUPLARININ ENDEKSİNDE MEVCUT BULUNAN BÜTÜN İŞARETLERİN % 90'INI OLUŞTURMAKTADIR. İLAVE EDİLMİŞ OLAN RAKKAMLAR İSE HER BİR İŞARETİN PYLOS ENDEKSİNDEKİ DEVAMLILIĞINI GÖSTERMEKTEDİR

Bozuk final sesi	Düzenli final sesi	Olasılıkla Akuzatif eklerini içeren	Kolon 1'deki nominatif formları daha nadir olarak içerenler
2c83'de 𐄁 ve 𐄂 işaretlerinin önündeki tıpık heceler	Kolon 1'deki formların tıpık nominatif ekleri	işaretler	
Bu işaretler, 𐄀 karşısında görünmezler	Bu işaretler, 𐄂 karşısında nadir olarak veya genel olarak görünmezler		
Erilden ziyade dişil mi?	Dişilden ziyade eril mi?		Erilden ziyade dişil mi?
Genellikle 𐄁 işaretinin ilavesiyle tekil genetif yapanlar		Genellikle 𐄀 işaretinin ilavesiyle tekil genetif yapanlar	

	Vokal 1	Vokal 2	Vokal 3	Vokal 4	Vokal 5
Düzenli vokaller?	30.3				37.2
Bir yarı vokal mi?				34.0	29.4
Konsonant 1	14.8	32.5	21.2	28.1	18.8
2	19.6	17.5			13.7
3		9.2		3.3	10.0
4	17.0	28.6			0.4
5	17.7	10.3		4.1	10.2
6	7.4	20.5		14.8	14.4
7	4.1	44.0			
8	6.1	6.1		13.5	15.2
9		33.1		32.3	2.4
10	22.2		32.2	3.5	2.2

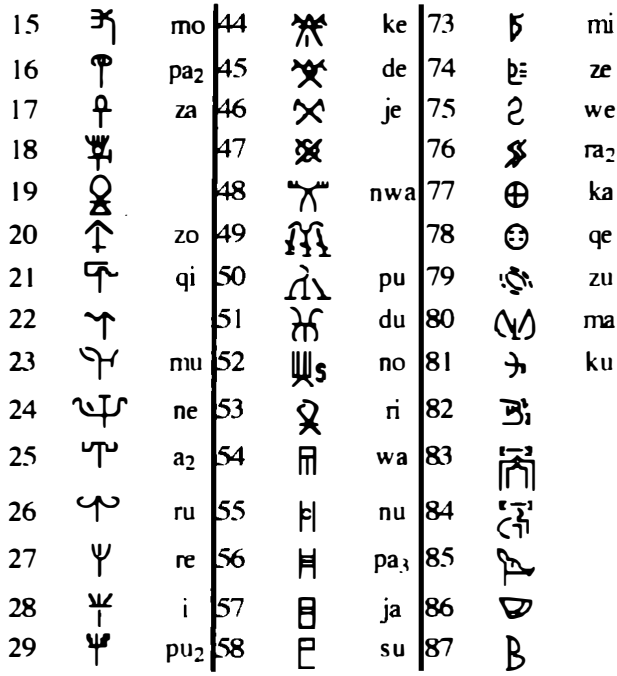

Res. 62. Ventris'in «hece ızgarası» (Chadwick, *Linear B*, res. 13'ten).

mıştır. O dönemlerde Grek Çağı'na ait Girit kökenli pek çok yer adı araştırma çevrelerince biliniyordu. Dolayısıyla, bu türden yer adları, hece miktarları denk gelecek şekilde henüz okunmamış olan kelimeler arasında aranabilir. Böylece Tylissos için üç heceli *tu-li-so*, Knossos için *ko-no-so* veya Amnisos için dört heceli *a-mi-ni-so* v.b. eşitlikler elde edilebilirdi. Hece değerlerinin saptanması için Ventris, Linear B yazısındaki işaretlerin bilinen Kıbrıs yazısındaki işaretlerle dış benzerliğini tamamen hesaba katmamıştır. Zahmetli girişimlerden sonra «ızgara» tablosu üzerinde durmakla Ventris, hece işaretlerinin res. 63'te görülen sınıflamasına ulaşmıştır. Girit yer adlarının yanı sıra, ayrıca, Grek kökenli şahıs ve yer adlarının, hatta birtakım kelimelerin ve çekim eklerinin Linear B yazısında görünmesi olgusu Ventris'i şaşırtan bir sonuç olmuştur, çünkü Ventris, metinlerde Etrüskçeye akraba bir dil aramıştı. Doğrusu Grek dili burada, Homerik metinlerin dilinden beş yüz yıl daha eskiydi ve çok ilkel bir görünüşü vardı. M.Ö. XV. yüzyılda Greklerin Girit'te koloniler kurmuş olduklarını öğrenmek yeni bir sürpriz olmuştur.

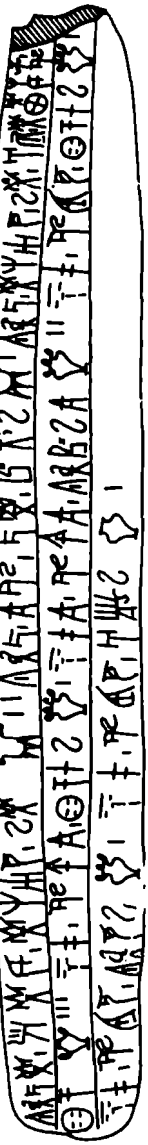
Linear B yazısının dilinin Grekçe ile özdeş olduğu, o sıralarda bulunmuş bir tablet (res. 64) aracılığıyla doğrulanmıştır. Burada satır 2'de « dört kulaklı (*qe-to-ro-we*, yani dört kulplu) büyük bir vazo (*di-pa-me-zo<-e>* = Grekçe *dépas meízon*), üç kulaklı (*ti-ri-o-we-e*) 2 büyük vazo (*di-pa-e*, 2 sayısı), dört kulaklı küçük bir vazo (*me-wi-jo* = Grekçe *meíon*), üç kulaklı küçük bir vazo, kulaksız küçük bir vazo (*an-o-we*)» ifadeleri yer almakta ve sözü edilen vazoların karşılık gelen kulp miktarlarıyla da çizilmiş olması, bizim okuyuşumuzu doğrulayan bir kanıt olmaktadır. Böylece bu tablet, yazının çözümlenmesiyle ilgili kesin bilgilerimiz hakkında her türlü şüpheyi ortadan kaldırmaktadır.

01		da	30		ni	59		ta
02		ro	31		sa	60		ra
03		pa	32		qo	61		o
04		te	33		ra_3	62		pte
05		to	34			63		
06		na	35			64		
07		di	36		jo	65		ju
08		a	37		ti	66		ta_2
09		se	38		e	67		ki
10		u	39		pi	68		ro_2
11		po	40		wi	69		tu
12		so	41		si	70		ko
13		me	42		wo	71		
14		do	43		ai	72		pe

Res. 63. Linear B'ye ait hece işaretleri (Chadwick, *Linear B*, res. 17'den).

Doğrusunu söylemek gerekirse, bu yazıyla ifade edilmiş olan Grekçe bozuk bir dildir. Her işaret yalnızca sessiz harf + sesli harf bileşkesinden meydana geldiği için, sessiz harfle biten kelime grupları, sadece yazıya geçirilmiş ama okunmayan sesli harf yazılışlarıyla son bulmaktadır: Böylece, Knossos yerine *ko-no-so*, Amnisos yerine *a-mi-ni-so* yazılmaktadır ya da bileşik iki sessiz harfle gösterilmesi gereken bir ses değerinden yal-

Res. 64. Pylos'ta bulunmuş vazo listeleri (Ventris, *Archaeology*, 7, s.18, res. 3'ten).

nızca bir tanesi yazılmaktadır: *pa-i-to* = *Phaistos*. *k* (*kappa*), *kh* (*khi*) ve *g* (*gamma*) sessiz harflerinin yerine, araştırmacılar tarafından transkripsiyonu *k* ile yapılan ses görünmektedir; aynı şekilde, *p* (*pi*), *ph* (*phi*) ve *b* (*beta*) sessiz harflerinin yerine yalnızca *p* (*pi*); *t* (*tau*) ve *th* (*theta*) sessiz harflerinin yerine de yalnızca *t* görünmektedir. *r* (*rho*) ve *l* (*lambda*) sesleri, tek sesle gösterilmiştir ve transkripsiyonu *r* olarak yapılmaktadır. Transkripsiyonda *q* ile, prehistorik bir çağdan kalma, Latincede korunmuş, Klasik Grekçede ise değişikliğe uğramış bir ses kastedilmektedir (Lat. *quis* «kim», Gr. *tis*). *u* ile yapılan diftong seslerde yalnızca *u* gösterilmiştir. *i* ile yapılanlarda ise, *i* eksiktir. Kelimenin veya hecenin sonundaki *l*, *m*, *n*, *r*, *s* sessiz harfleri yazılmamıştır. Aynı şekilde, sessiz harflerin önünde bulunan *s* sesi de yazılmamıştır. Böylece, *khalkós* «bronz» kelimesi için *ka-ko*, *khalkéus* «metal işleri yapan kimse» için *ka-ke-u*, *pater* «baba» için *pa-te*, *poimen* «çoban» için *po-me*, *kórwos* «erkek çocuk» (hatta akk. sing.'i *kórwon* ve nom. pl.'i *kórwoi*) için *ko-wo*, *khrysós* «altın» için *ku-ru-so*, *trípos* «üç ayaklı sehpa» için *ti-ri-po*, *phásgana* «kılıçlar» için *pa-ka-na*, *spérma* «tohumluk buğday» için *pe-ma*, *Aleksandra* için *a-re-ka-sa-da-ra* yazılmaktadır. Bu oldukça ilkel yazım sisteminin nedeni, hece yazısının Grek ses yapısına uygun olmamasıdır. Ayrıca, katiplerin beceriksizliği de ayrı bir rol oynamıştır. Tabletlerin yazımı esnasında bazı sesleri atlamış veya yazmamışlardır. Ventris (ve İngiliz Beattie, Alman Grumach ve Eilers gibi, adından söz

edilmesi gereken diğer birtakım araştırmacılar) tarafından uygulamaya konulan bu çözümleme sistemini hâlâ kabul etmeyen araştırmacılar vardır. Bunlar, bu yazı sistemindeki bozukluğu İngiliz araştırmacıya karşı avantaj sağlayan bir tartışma konusu olarak kabul etmektedirler.

Diğer birtakım araştırmacılar şimdilerde Linear A yazısının da tam olarak çözümlenmesi için çaba harcamaya başlamışlardır. Linear A ve B yazılarındaki işaretlerin büyük bir bölümü yazılış bakımından benzer bir görünüşe sahiptir. Bu nedenle, Linear B yazısındaki işaretlerle A yazısı da okunmaya çalışılmaktadır. Ama bu kitabın yazarı, bu yöntemi izleyenlerin, Rus yazısını Latin harflerini esas alarak okumaya çalışan bir kimsenin başarı olasılığı kadar şansı bulunduğunu savunmaktadır. Böylece bu yöntemi izleyenler, Rusça *H* harfini (okunuşu *n*) Latince *h*; veya *P* harfini (okunuşu *r*) Latince *p* olarak yorumlamak durumunda kalacaklardır. Ne olursa olsun, bu sistemle henüz geçerli herhangi bir sonuca ulaşılmamıştır ve Linear A'nın bir Anadolu dili, belki de Luwiceye akraba bir dil olabileceği görüşü ise, şimdilik tamamen temelsiz kalmaktadır. Ayrıca, ideografik nitelikli belgelerle ilgili bir çözümleme olasılığı hakkında şimdilik çok fazla söz sarfetmeye gerek yoktur. Aynı şey, «Phaistos diski»nin geçmişteki pek çok yorumlama girişimi hakkında da söylenebilir.

c) Biblos yazısının çözümlenmesi

Burada, Kuzey Fenike kıyıları üzerindeki Biblos (Byblos) kentinin antik yazıtlarının çözümlenmesinden de söz edilmesi gerekir. Ugarit dilinin çözümcülerinden Fransız Araştırmacı Dhorme 1946 yılında bu dille uğraşmıştır. Elde ettiği sonuçlar hâlâ tartışma konusudur. Biblos, Fenike kültürünün en eski merkezlerindendi ve daha M.Ö. III. binyılın başlangıcından itibaren Mısırla II. binyılda dahi devam etmiş yoğun ilişkilere sahipti. Biblos'un Fenike alfabe yazısındaki en eski yazıtları, M. Ö. 1000 yılları civarında kayda geçirilmişlerdir. Ama doğal olarak bunlardan bazıları daha önceki çağlarda da yazılmıştır. II. binyıla ait lahitlerden bazılarında Mısır dilinde kayda geçirilmiş yazıtlar bulunmaktadır. Mısır'daki El-Amarna arşivi de, Biblos'ta diğer ülkelerle siyasi ve ticari ilişkilerde kullanılmak üzere Babil çivi yazısıyla yazılmış Akadca metinler bulunduğunu doğrulamaktadır. Belki de tesadüfi olarak kullanılan bu yabancı yazıların yanında, bize çok iyi şartlar altında ulaşmış iki bronz tablet, hayli hasar görmüş taş bir levha ve dört adet bronz spatül ve başka bir taş levhaya ait üç fragman üzerinde görünen yazı yer almaktadır. Arkeologlara göre, bütün bu ele geçen parçalar, M.Ö. II. binyılın başlangıcına veya III. binyılın sonuna aittir: Bu nedenle, ben bunları «Protobiblos» olarak adlandırmak isterim. Bütün bu yazıtlar, M. Dunand tarafından, *Byblia Grammata* [Biblos Dili Grameri] (Beyrut, 1945) kitabının 71-135. sayfaları arasında yayımlanmıştır (bkz. res. 65 ve 66).

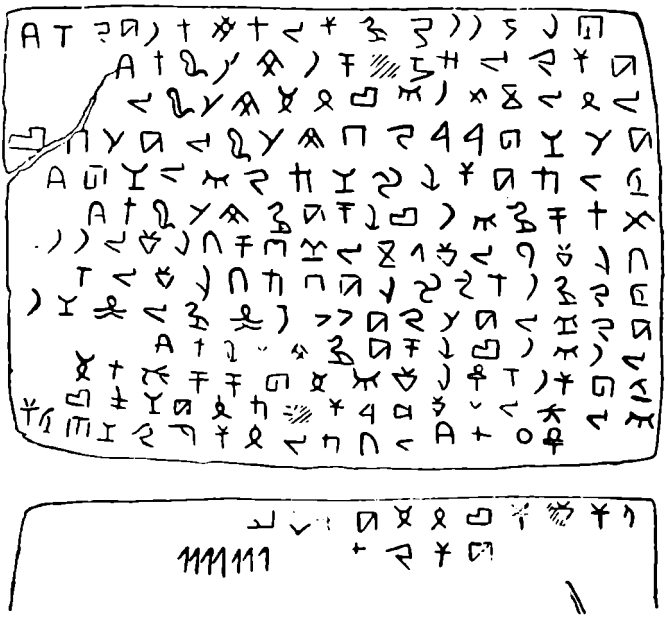
Bir çözümleme olasılığı ile ilgili beklentiler, özellikle şu sebeplerden dolayı uygun görünmemektedir: Bir kere, çiftdilli yazıtlar veya bu türden bir yaklaşım noktası bulunmamaktadır. Ele geçen metinlerin miktarı fazla değildir. Zarar görmemiş iki bronz tabletten yalnızca bir tanesinin 41 satır uzunluğunda bir metni vardır. Diğer tablette ise, yalnızca 15 satır hesaplanmaktadır. Spatüller üzerinde görünen yazı ise oldukça kısadır. Taş levhaların büyük bir kısmı zarar görmüştür ve bunların 10 satırı bulunmaktadır. Yalnızca 4 spatülden bir tanesinde kelimeleri bölmek için dikey hatlar kullanılmıştır. Diğer bütün yazıtlarda ise, kelimeler bitişik olarak yazılmıştır. Ayrıca işaretlerin miktarı gereğinden fazladır. Şimdiye değin 114 kadar işaret tespit edilebilmiştir. Bu

Res. 65. Taş üzerine yazılmış bir Biblos yazıtı (Dunand, *Byblia Grammata*, res. 26'dan).

işaretlerden çok kısa zamanda yazının hece karakterine sahip olduğu sonucuna varılmıştır. Birkaç kez belirtildiği gibi, hece yazısı çözümcüsüne büyük avantajlar sunuyorsa da, çıkarttığı güçlük alfabe yazısından çok daha fazladır.

Bütün bu sorunlara karşın Dhorme, *Byblia Grammata*'nın yayımlanmasından hemen sonra bu yazıyı güvenle çözümleyebilecek bir düzeye gelmiştir. Yazıtların Samî kökenli Fenike dilinde yazılmış olabilecekleri varsayımından yola çıkmıştır. Bu varsayımın iyi bilinen Biblos tarihi açısından önemi vardır. Çünkü Biblos tari-

Res. 66. Biblos'tan bronz c tableti (Dunand, *Byblia Grammata*, res. 28'den).

hinin hiçbir döneminde Samî kökenli olmayan unsurların varlığı saptanamamaktadır.

Tam bir çözüme ulaşabilmek için Dhorme, res. 66'da gösterilen tabletin son satırından yola çıkmış ve burada yedi kez tekrar edilmiş olan işaretin 7 rakamına karşılık geldiğini ve dolayısıyla burada bir tarihin söz konusu olabileceğini varsaymıştır. Deneme yanılma yoluyla satır 15'in tümünü *b-šnt 7* « yıl 7'de»/«yedinci yılda» şeklinde okumuştur. Dhorme bu okuma girişiminden sonra, Biblos yazısının sadece sessiz harflerle gösterilen bir niteliği olduğunu varsaymıştır. Bu görüşe dayanarak metinlerin transkripsiyonunu Fenike yazısının esaslarına göre sesli harfleri göstermeden yapmakla sıkı bir bilimsel yöntem izlemez. Yazım işaretlerinin sayıca bu kadar çok olmasını göz önünde bulundurarak bu yazının hece karakterine sahip olduğunu ve *ba, bi, bu, ša, ši, šu* heceleri için (doğal olarak *ab, ib, ub* v.b. için de) birtakım özel işaretler olabileceğini hesaba katması gerekirdi. Ama o daha başından itibaren, hiç şüphesiz, Samî kökenli dillerde her zaman yorumlama için esas kısmı teşkil eden sessiz harflere dayalı yapım gövdesini ortaya çıkarabileceğini ispat etmek istemiştir. Böylece, aynı sessiz harflerin yerine birkaç farklı işaret geldiğinde, bunların transkripsiyonunu, hemen daha ilerde *ma, mi, mu, na, ni, nu, an, in, un* ve benzeri hece değerlerine dönüştürebilme umuduyla m_1, m_2, m_3, n_1, n_2, n_3, n_4 v.b. şeklinde yapmıştır.

Varsayılan tarihten elde edilmiş olan *b*, *š*, *n*, *t* ses değerleriyle Dhorme, aynı yazıtın ilk satırında bir dizi *n.š* işaretleri bulmuş ve burada, metin bronz bir levha üzerine yazılmış olduğu için, *nḥš* «maden, bakır» kelimesini bulduğuna inanmıştır. *ḥ* harfinin tanınmasından sonra satır 6 ve 10'da *mzbḥ* «sunak taşı» kelimesini ve *m* harfinin tanınmasından sonra da, satır 14'te *b-tmz*$_1$ «Temmuz ayında» ibaresini keşfetmiştir. Ayın ve yılın bildirilmesinden önce, burada rakamlar aracılığıyla günün de belirtilmesi beklenebilirdi. *š.š* yazılışını *d* ile tamamlayarak *šdš* «altı, altıncı» kelimesini elde etmiş ve buna *jm-m* «günler» ifadesini ilave etmiştir. Böylece kesin tarih elde edilmiştir: *b-šdš jm-m b-tmz*$_1$ *b-šnt 7* «yedinci yılda Temmuz ayının altıncı gününde».

Devamlı bir çalışmayla ve sürekli değişiklikler arasında Dhorme, nihayet 2 Ağustos 1946'da Paris Akademisi'ne sunabileceği bir sonuca ulaşmıştı. Kendi ifadesine göre metinlerde ne Biblos adını, ne «tanrı» veya «kral» anlamına gelen kelimeleri, ne de bir zafer veya dini bir olaya ait hikayeleri aramıştı. Ulaşmış olduğu sonuç, bir oymacının arkadaşları ile birlikte tapınağı süslemek üzere yapmış oldukları girişimleri anlatıyordu. Uzun d tableti için de Dhorme, benzer bir sonuç elde etmiştir.

Böylece Dhorme, Biblos yazıtlarının çözümlenmesini bu yazının sessiz harflere dayalı özel yapısı içersinde sağlamıştır. Çözümleme işlemini sona erdirmek için eksik olan sesli harf değerlerinin de saptanması gerekiyordu. Bu çok zor bir konu sayılmazdı, çünkü Fenike

dili tarihi gelişimi iyi bir dildir. Bu açıdan son sessiz harfi *m* olarak biten bir ismin, nominatif singular halinde *mu*, genetif singular'da *mi* ve akuzatif singular'da *ma* olarak tamamlanması beklenebilir. Dhorme'un okuyuşunu sözü edilen hece değerleriyle hangi noktaya kadar desteklemenin mümkün olabileceğini açıkça kestiremiyorum ve bu nedenle de şimdilik kendimi onun çözümlemesindeki kesinlikle ilgili yargıdan da geri çekiyorum. Tabii Dhorme'un öne sürdüğü sözcük ayrışımındaki kesinlikle ilgili sorun da aynı şekilde belirsiz kalsın. Her şeye rağmen Dhorme kendini haklı gösterecek pek çok husus bulabilir. Gramer ile ilgili bazı eksiklikler bulunmasına karşın metinleri okuyarak bir anlam çıkarmıştır. Ayrıca çözümleme için başlangıç olarak ele aldığı **c** bronz tabletindeki tarih okuyuşunu kendi çözümleme girişimlerine bir kanıt olarak sunabilir. Ne olursa olsun, Dhorme'un ortaya koyduğu çözümlemenin, daha ilerde henüz çözümlenmemiş yazılar arasında ele alacağım Sina yazısının çözümlenmesi için Grimme'in gerçekleştirdiği girişimlerden çok daha fazla kabul görme olasılığı vardır.

3. Bilinmeyen Dillerle İlgili Diğer Yorumlamalar

Yer kaplama sebeplerinden dolayı bu bölümde sorunu aydınlatmaya yarayan tipik örneklerden yalnızca birkaç tanesi ele alınmıştır.

a) Etrüskçenin yorumlanması

Etrüskçenin burada incelenmiş olan pek çok dile oranla daha fazla ilgi konusu teşkil etmesi ve yorumlanması için daha fazla çaba harcanmış olması, kesinlikle, Avrupa'da eski bir uygarlık merkezi olan İtalya'daki coğrafi konumundan kaynaklanmaktadır. Avrupa uygarlığının oluşmasında bu ülkenin son derece belirleyici katkıları olmuştur. Bu ülke ise, eski çağlardaki gelişimini, dillerinin incelenmesi her dönemde büyük bir ilgi odağı olan Etrüsklere borçludur. Ama elde edilen sonuçlar, bu girişimin tam bir çıkış noktasına ulaşması için harcanmış çabalara tam karşılık gelmemektedir. Etrüskçenin yorumlanmasıyla ilgili olarak yayımlanmış sayısız makale ve kitaba rağmen, bugün hâlâ bu dilin yorumlanmasının kesin bir sonuca ulaşmış veya ulaşmamış olduğunu söylemek zordur. Konunun daha fazla yer kapsayacak olması nedeniyle, Etrüskçenin yorumlanmasıyla ilgili bütün girişimler üzerinde durmak kesinlikle mümkün değildir ve burada sadece kayda değer araştırmalardan bazıları sergilenebilir. Ayrıca, Etrüskler bu yayın dizisindeki başka bir kitabın konusunu oluşturacağından, bizim burada sunacağımız kısa taslak da yeterli olacaktır. Bu yeni çalışmada hiç şüphesiz, Etrüsklerin dillerinin yorumlanmasından da söz edilecektir.

Etrüskçe yazıtların miktarı 8000'den fazladır. Bunların en eskileri M. Ö. 600'den daha önceki dönemlere kadar

tarihlenmektedir. Yazıtların büyük bir kısmı genellikle yalnızca gömülmüş olanın adının, bazen de onun yaşamı veya gerçekleştirmiş olduğu işlerle ilgili kısa bilgilerin yer aldığı, fragmanter nitelikte, oldukça kısa metinlerden; daha önemli bir kısmı ise mezar yazıtlarından oluşmaktadır. Yalnızca Pulena ve Alethna'nın lahitleri gibi az sayıdaki lahdin üzerinde içeriği daha uzun yazıtlar bulunmaktadır. Daha geniş içeriği olan yazıtların sayısı ise oldukça azdır. Bunlar arasında özellikle, M.Ö. V. yüzyıla ait, 300 kelimelik Santa Maria Capua Vetere ve daha geç bir döneme ait, yaklaşık 120 kelimelik *Cippus Perusinus* kil tabletleri dikkat çekmektedir. Mezar yazıtlarından olmayan ve bunlardan sayıca çok daha az olan metinlerin ayrı bir önemi vardır. Bu grup metinlerden, bir tür lanetleme formülleri içeren, Volterra ve Campiglia Marittima'da bulunmuş iki kurşun tableti, kehanet amacıyla kullanılmış Piacenza bronz ciğerini ve birden altıya kadar harf harf yazılmış iki zarı belirtmek gerekir. 1892'de Agram Müzesi'ndeki bir Mısır mumyasına sarılı olarak bulunmuş ve o zamandan şimdiye değin araştırmacılarca «Agram mumyası sargıları» olarak tanınmış bez sargılar dini bir içeriğe sahiptir. Bu sargılar kitabi anıtlar kapsamına dahil edilmemektedir. Bunlar, 1500'den fazla kelime içermektedir. Bilinen en uzun Etrüskçe kaynaktır. Belli bir uzunluğa sahip ve dilbilimsel bakış açısıyla daha üretken metinlerin sayıca azlığı, Etrüskçenin şimdiye kadar bu denli yetersiz sonuçlarla yorumlanmış olmasının nedenlerinden bir tanesidir.

Dilin yorumlanması için Etrüskçe metinlerden çok fazla dayanak noktası elde edilememiştir. Latince-Etrüskçe olarak bulunmuş çiftdilli yazıtlar oldukça kısa ve verimsizdir. Örneğin, *Corpus Inscriptionum Latinarum*'un XI 1855. yazıtına karşılık gelen *Corpus Inscriptionum Etruscarum*'un 378. yazıtında Etrüskçe *V. Cazi C. clan* ve Latince *C. Cassius C. f. Saturninus* «G(aius) Cassius, G(aius'un) o(ğlu), Saturninus» ifadeleri yer almaktadır. Burada, Latince kısmında görünen Saturninus soyadı Etrüskçe kısmında eksik olmakla beraber, diğer yazıtlarda da rastlanan *clan* «oğul» kelimesi tanınabilmektedir. Latince edebi eserlerde de kullanılmış olan *aisar* «tanrı» gibi birtakım Etrüskçe kelimelerin dilin yorumlanması için getirdikleri katkı oldukça azdır.

Grek mitolojisine ait pek çok tanrı ve şahıs adı Etrüskçede de tanınmıştır. Bunlar arasında *Apulu* «Apollo», *Neθuns* «Neptunus», *Hercle* «Hercules», *Aχmemrun* «Agamemnon», *Alcsentre* «Alexander», *Pecse* «Pegasus», *Φersipnei* «Persephone» v.b. birtakım Grekçe isimler Etrüskçeleştirilmiş, diğer yandan da «Zeus, Juppiter» = *Tinia* (*Tinś*), «Venus» = *Turan*, «Dionysos» = *Fufluns*, «Mercurius» = *Turms* olarak Etrüskçeye tercüme edilmiştir. Bu iki gruptan özellikle birincisi Etrüsk fonetiği hakkında bilgi edinmek için birtakım yardımlarda bulunabilir, ama dilin bir bütün olarak anlaşılması için her iki grup da yeterince yardımcı olmamaktadır. Bu nedenle, sonuçta tek çözüm yolu olarak geriye, yazıt-

ların yorumlanmasından başka bir şey kalmamaktadır. Bu yorumlama olmaksızın dışardan yardım alma olasılığı da bulunmayacaktır. Etrüskçe için, diğer dillerin yorumlanmasından daha fazla olarak, şu iki yöntemin göz önüne alınması gerekir: Gene bizzat metinlerde bulunabilecek yaklaşım noktalarından hareket ederek bunların anlamlarına nüfuz etmeyi arayan «birleştirici yöntem» ve çözümlenecek dille, bilinen bir dil arasındaki fonetik akrabalıkları göz önünde bulundurarak dilin yarısına ulaşmayı amaçlayan «kökene indirgeyici yöntem». Şimdilik, birleştirici yöntemle Etrüskçeyi yorumlama olasılıkları gerçekten de çok zayıftır. Dolayısıyla, kökene indirgeyici yöntemin Etrüskçe ile bağ kurabileceği yeni diller bulmuş olması anlaşılabilecek bir tutumdur. Bu açıdan Etrüsk dili değişik Hint-Avrupa dilleriyle karşılaştırılmış ve Baskça, Kafkas dilleri ve hatta Sümerce gibi çok farklı dillerde rastlanabilecek fonetik benzerlikler aracılığıyla yorumlanmak istenmiştir. Bazı araştırmacılar ise, Etrüskçenin Latinceye ve Osk-Umbria diline çok yakın, İtalik bir dil olduğunu savunmuşlardır. Bunlar, İtalik dillerden türemiş olduğu hiç şüphe götürmeyen bazı kelimelerin varlığını Etrüskçede de saptamış olmaktan cesaret alarak dili yorumlamayı amaçlamışlardır. Ses benzerliklerini dikkate alarak yapılan bütün bu yorumlama girişimleri tamamen geçersizdir ve yalnızca, diğer dillerle ilgili geçerli yorumlara da inanmayan kimseleri şüpheci kılmaya yaramaktadır.

Etrüskçenin yorumlanmasıyla ilgili olasılıkların yetersiz olması nedeniyle, birleştirici yöntemin işi çok zordur ve çok sınırlı ve yavaş bir şekilde gelişme gösterebilir. Bu yöntem aracılığıyla örneğin, Piacenza bronz ciğeri, Hititler ve Babillilerde kehanet amacıyla kullanılmış benzer kil ciğerlerle karşılaştırılabilir ve böylece aralarında *usil* «Güneş» ve *tiv* «Ay» gibi bazı tanrı ve tanrıça adları Etrüsk ciğerinde de saptanabilir. Bu tür saptamalar bize değişik konularda da yardım edebilir. Mezar yazıtlarının üzerinde ölenin adından başka yaşı da şifre olarak sıkça ifade edilmektedir. Örneğin, *avils x tivrs y* ifadesiyle karşılaştığımızda, *tiv* kelimesinin «Ay» anlamından başka «yılın on iki ayından bir tanesi» anlamına da gelebileceğini ve gene aynı şekilde, *avil* kelimesinin de, «yıl» anlamına sahip olabileceğini varsayabiliriz.

mi Θancvilus Fulnial türünden, *mi* ile başlayan ve daha sonra bir şahıs adının geldiği araç gereçler üzerindeki yazıtlardan *mi* kelimesinin «bu» (bazen de «ben») anlamına gelebileceği düşünülebilir. Araç gereçler üzerindeki diğer İtalik yazıtlarda da benzer bir durum görülmektedir. Dolayısıyla, ifadenin tümü «Bu, Tanaquil Fulnia('nındır) —veya ben— Tanaquil Fulnia('nınım) (genetif)» şeklinde tercüme edilebilir. Mezar yazıtlarında erkek adının yanında (daha sıkça) *puia* ilavesiyle başka bir isim geçmektedir. Bu ismin çözümlenmesi *puia* «kadın, eş» kelimesine bakılarak açıklanabilir. Böylece, *Vel Seθre puia-c* ve *Θanχil Ruvfi puia Arnθal Aleθnas*

cümleleri, «Vel Śethre ve (-c) eşi » ve «Tanaquil Rufia, Arnth Alethna'nın eşi» şeklinde tercüme edilebilmektedir. Gömülmüş olanın yaşıyla ilgili tarihlerin bildirildiği bölümlerde geçen *lupuce* veya *svalce* gibi kelimelerden «yaşadı» veya « öldü » gibi anlamlar çıkarılabilir. Böylece *avils* LX *lupuce* cümlesi «60 yıl yaşadı» veya «60 yaşında öldü», gene aynı şekilde, *svalce avil* LXVI cümlesi de «66 yıl yaşadı» veya «66 yaşında öldü» şeklinde çevrilebilir. Bu tür çevirilerden *-ce* takısının bir çekim eki olduğu ve *amce* kelimesinin de bir fiil olma olasılığı taşıdığı öne sürülebilir. Bu takdirde *amce* kelimesini «... oldu» şeklinde çevirebiliriz. Bu veriler ışığında *Ramθa Matulnei seχ Marces Matulnal puia-m amce Śeθres Ceisinies* tarzındaki bir cümle, «Ramtha Matulnei, Marcus Matulna'nın kızı (*seχ*) ve (*-m*) Śethre Ceisinie'nin eşi oldu (*amce*)» şeklinde yorumlanabilir. Bu örnekler, birleştirici yöntem aracılığıyla kelimelerin anlamlarının dışında birtakım gramer kavramlarının da yazıtlardan elde edilebildiği küçük çaplı denemelerden bazılarıdır.

Zarlar üzerine işaretlenmiş *θu, zal, ci, sa, maχ, huθ* okunuşlarındaki 6 rakam, hiçbir şüpheye yer bırakmaksızın birden altıya kadar sıralanmış şifreler içerdiğinden, bu konuda tam bir literatürün doğmasına yol açmıştır. Ama burada, bunların nasıl bir sıra takip edebilecekleriyle ilgili, bugün dahi hâlâ kesin olarak çözümlenmemiş güç bir sorun ortaya çıkmaktadır. Bunlar olasılıkla, Antikçağ'da kullanılan zarlara benzer bir şekilde, karşıt yüzlerinin toplamının her zaman 7 sonucunu verdiği

zarlar olarak kullanılmış olabilirler: O zaman seriyi hangi numarayla başlatmamız gerekiyor? Mezar yazıtlarının üzerinde de, gömülmüş olan kimsenin yaşını göstermek amacıyla bazen harflerle yazılmış rakamlar bulunmaktadır. Yukarıda sözü edilen rakamların yanı sıra yedi, sekiz ve dokuz anlamlarına gelebilecek *cezp*, *semΦ* ve *nurΦ* rakamları ve bunlarla yapılmış *zaθrum* (*zal* ile), *cialχ* (*ci* ile), *muvalχ* (*ma* ile?), *sealχ* (*śa* ile), *cezpalχ* (*cezp* ile), *semΦalχ* (*semΦ* ile) gibi onluk düzineye ait rakamlar bulunmaktadır. Onluk düzineye ait rakamların tekrarlarından bunların değerleri ortaya çıkarılabilir: Burada sıkça olarak altmış ve yetmiş, daha nadir olarak da, seksen ve belki de doksan rakamlarını bulmayı bekleyebiliriz. Ama, daha önce de söylendiği gibi, tek tek noktalar üzerindeki araştırmalar henüz bir görüş birliğine ulaşmadığı için, burada bu ilginç sorundan söz etmiş olmak kafi gelecektir.

Doğal olarak Etrüsk dilindeki en uzun dilbilimsel anıt niteliğini taşıyan «Agram mumyası sargıları» dilin yorumlanması için diğerlerinden çok daha fazla bir ilgi uyandırmıştır. 1932'de bu ilgi nedeniyle yapılan kızılötesi ışınları sayesinde o döneme değin okunamaz kabul edilen, tamamen silinmiş satırların dahi okunması mümkün kılınmıştır. Burada sıkça geçen tanrı adlarından dolayı bu metnin dinsel bir içeriğe sahip olduğu öne sürülebilir, ama kelime yapısı ve ifade şekli bakımından diğer yazıtlardan oldukça farklılık göstermekte ve birleştirici yöntemle yapılan araştırmaların önüne

hemen hemen aşılamaz engeller koymaktadır. 1934'ten 1936'ya kadar geçen yıllarda Olzscha, bu metnin incelenmesi alanında önemli gelişmeler kaydetmeyi başarmıştır. Bu sargılar, esasen, birkaç metre uzunluğunda tek bir parçadan meydana geliyordu ve metin de, bu parça üzerine sağdan sola doğru giden bir yazıyla kolonlar halinde yerleştirilmişti. Korunmuş olan metnin boşlukları, uzun pasajların pek çok kez kelimesi kelimesine tekrar edilmiş olması nedeniyle kısmi olarak tamamlanabilmektedir. Metnin bu yapısı, Olzscha'nın yapmış olduğu yorumlamalar için tam bir ön çalışma niteliği oluşturmuştur. Ayrıca, metnin bu paralel parçalarının her parçada düzenli olarak tekrar eden tek tek uyaklamalara bölünebileceğini ortaya koymuştur. Bu saptamayla büyük bir metnin tüm görünüşü elde edilebilmiştir. Her bir uyağın başına konmuş bir tanrı adı, bunların dualar olabileceğini düşündürebilir. Olzscha'nın burada geçen kelimelerden adaklar için yapılacak ritüel talimatları olabileceğini sandığı cümleler kısadır. Adak talimatlarının ve duaların benzer bir düzenle yapılması, Umbria dilinin en geniş edebi anıtı olan «Iguvium tabletleri»nde görülmektedir ve Cato'nun *De re rustica*'sının sonunda benzer Roma duaları yer almaktadır. Doğrusu, Umbria ve Roma duaları çiftdilli bir yazıt oluşturacak şekilde Etrüsk dualarıyla denkleştirilememektedir. Yalnızca bir tür paralel metin niteliği taşımaktadırlar ve dikkatli bir incelemeyle Etrüsk dilindeki sargıların yorumlanmasında kullanılabilirler. Sonuç ne olursa olsun, Olzscha, Etrüsk dilinin bu tek ede-

bi anıtının yeni ve tam bir yorumunu yapabilmek için bunlardan yararlanmaya çalışmıştır. Tabii ki, onun her özel durumu doğru bir şekilde görmüş olduğu beklenemez, ama onun çalışmalarıyla, şimdiye değin bu denli nüfuz edilemez olarak kabul edilmiş olan bu dilin yorumlanması için yeni bir yol açılmış görünmektedir.

Ümit edelim ki, gelecekte yapılacak araştırmalar, şimdiye kadar herhangi bir dil ailesi içersinde sınıflandırılmamış olan bu dilin diğer dillerle olan akrabalığı sorununu da çözebilsin. Herbig tarafından öne sürülen, Etrüskçenin Lidcenin dahil olduğu dil ailesine ait olabileceği tezi, yakın zamanlarda elde edilmiş bulgular ışığında artık geçerliliğini yitirmiştir, ama bu kitabın yazarı, Olzscha'nın Etrüskçe ile Urartuca arasında bir akrabalık bulunduğu yolundaki görüşünü de hatalı bulmaktadır.

b) Antik İtalya'nın diğer dillerinin yorumlanması

Etrüskçeyi izleyerek, antik İtalya'nın diğer dillerinin de yorumlanması hakkında birkaç söz sarfetmek tamamen gereksiz kaçmayacaktır. Antik İtalya'nın Latinceye en yakın Hint-Avrupa dili olan Osk-Umbria dili, esasen XIX. yüzyılda yürütülen dilbilimsel incelemeler sonucunda anlaşılmıştır. Şimdi, etimolojik yöntemin yalnızca olumlu sonuçlara ulaşmakla kalmayıp bunlara dikkat gösterilmesi fikrini savunduğu bir alanda hareket edelim. Bu yöntemi uygulamak mümkündür, çünkü Osk-Umbria dili, hemen hemen Hollandacanın Alman-

caya yakınlığı kadar Latinceye yakındır: Bu iki dil genel olarak pek çok ortak kelime ve gramer özellikleri paylaşmakla kalmayıp bu iki toplumun genel ve özel yaşamları arasında da benzerlikler bulunmakta ve yazıtların ifade edilişindeki tarz bile tamamen paralellik göstermektedir. Bu benzerlikler, Pompei'de bulunmuş, Osk dilindeki bir yazıt ile gösterilebilir. Bu dilin Latince ile olan benzerliğini daha iyi ortaya çıkarmak için bir de Latince çevirisini yapıyorum:

(1) *V. Aadiraus V. eítiuvam paam* (2) *vereiiaí Púmpaiianaí trístaa-* (3) *mentud deded eísak eítiuvad* (4) *V. Viínikiís Mr. kvaísstur Púmp-* (5) *aiians tríbúm ekak kúmben-* (6) *nieís tanginud úpsannam* (7) *deded ísídum prúfatted.*

(Latince çevirisi):
(1) V. Adiranus V. (filius) pecuniam quam (2) iuventuti Pompeianae testa- (3) mento dedit, ea pecunia (4) V. Vinicius Mr. (filius) quaestor Pom- (5) peianus domum hanc conven- (6) tus sententia faciendam (7) dedit, idem probavit.

«(1) V(ibius)'un (oğlu) V(ibius) Adiranus'un paraları ki(2) Pompei gençliğine vasiyet- (3) name gereği bırakmıştır, o paralarla (4) M(a)r(a)'nın (oğlu) V(ibius) Vinicius, Pompei quaestor'u[8], (5) bu evi toplantı (6) kararına göre inşa (7) ettirdi ve bizzat o (da bunu) uygun gördü».

Latin ve Osk-Umbria dilleri arasında sıkı bir dilbilimsel bağ ve bir kültür paylaşımı bulunurken, İtalya'nın kuzeydoğu bölgesindeki halklardan olan Venetlerin

(Veneti, ç.n.) dili konusunda meseleler oldukça farklı bir seyir göstermektedir. Bu dil, İtalik bir diyalekt değildir, ama İtalik, Kelt, German ve İllirya dilleriyle bağlantıları bulunan, Hint-Avrupa dil ailesinin olasılıkla kendine özgü bir dalıdır. Venetlerin tüm dilbilimsel mirasının basit ve tekdüze yazıtlardan meydana gelmesi nedeniyle, bu dil hakkında apaçık bilgiler edinmemiz oldukça güçtür. Yazıtların içeriği şu şekilde formüle edilebilir: «Ben (nesnenin adı) NN'nin...(yim)» veya «Beni X, Y'ye armağan etti».

Böylece, bu formüldeki bir Venet yazıtında karşılaştığımız *exo Voltixeneh vesos* cümlesi «Ben Voltixene'nin ...(-yim) » şeklinde tercüme edilebilir. Doğal olarak burada *exo* kelimesi, Latince *ego* «ben» kelimesiyle uyum içinde olduğu için etimolojik olarak tanımlanabilir. Burada yalnızca fonetik bir yakınlık değil, aynı zamanda İtalya'nın diğer kısımlarında ve antik dünyada ele geçen buluntular üzerindeki yazıtlarda aynı öznenin birinci tekil şahıs olarak kendini tanıtması yönünde bir benzerlik de bulunmaktadır. Aynı çıkarım, *mexo Vhuxiia zonasto Rehtiiali* şeklindeki diğer bir Venet yazıtı etimolojik olarak «Ben (mexo) Vhuxia'yı Rehtia'ya armağan ettim (zonasto)» şeklinde tercüme edildiği zaman da elde edilmektedir. Ayrıca, *exo* ve *mexo* arasında, Latince *ego* «ben» ve *me* «beni» zamirlerinden farklı olarak, Almanca *ich* «ben» ile *mich* «beni» arasında var olan ilişkinin aynı bulunmaktadır. *zonasto* ise, *zona-* (= latince *dona-re*) şeklindeki verbal bir gövdeden Grek modeline göre

oluşturulmuş sigmatik bir aorist zamanı göstermektedir[9]. Her zaman bu tür durumlarda yalnızca tam bir ses uyumuna güven duyulamaz, ama birleştirici yöntemi esas almış ve objektif düşüncelerle bütünleşmiş olarak etimolojik bir yöntemin uygulanması gerekir.

Buraya değin yapılan etimolojik yorumlar, yeterince güvenilir esaslara dayanmaktadır, ama şimdi sunulacak olan bir örnekle tamamen varsayımlar alanına girilmektedir. İtalya'nın güneydoğu uç kısmında yer alan eski Kalabriya bölgesinde (Brindisi ile Taranto arasında kalmakta ve Sicilya'nın karşısındaki, bugünkü Kalabriya'ya karşılık gelmemektedir) Messapiler (Messapii, ç.n.) halkı ikamet etmiştir. Olasılıkla İllirya diline akraba özel bir Hint-Avrupa dili konuşuyorlardı. Bu dilde birkaç kısa ve iki tane de uzun yazıt bırakmışlardır. Uzun yazıtlardan bir tanesi Basta kentinde bulunmuş ve Krahe tarafından şu şekilde yorumlanmıştır: *Votoria marta pido vastei basta veinan aran* «Tutoria Marta (bir kadın adı) kendi (*veinam*) arazisini (*aran*) Basta kentine (*vastei*) bıraktı (= sattı ? : *pido*)». Burada *vastei*'de köken olarak Grekçe *ásty* «kent» kelimesine akraba bir kelimenin datif singular hali; *pido*'da Hint-Avrupa **dō-* kökünden türemiş, Grekçede de *dí-dō-mi* «veriyorum» şeklinde görünen aorist zamanında **(e)pi-do-t* gövdesi üzerinden çekimlenmiş verbal bir form; *ara-* «tarla, arazi» kelimesinde Latince *arare* «tarla sürmek» (Letonya dilinde de *ara*, «tarla, arazi» anlamına gelmektedir) fiiliyle iliş-

kili bir isim; *veina-*'da ise, Hint-Avrupa **sṷeino-* kökenine kadar giden ve Gotça *seina-*, Almanca *sein* ile eşitlenen ve «onun» anlamına gelen bir mülkiyet zamiri görülmüştür. Bu noktada tarafsız bir kimse, yeterli ve etkili yaklaşım noktaları bulunmaksızın, kelimelerin tam olarak birbirine benzer olmasının yorumlamayı yönlendirdiğini ve bu yorumlamanın da doğru ama gerektiği kadar doğru bir yorum olmadığı izlenimini edinecektir. Sorun halindeki cümle, kelimeleri kısmen farklı bir şekilde bölümlenmiş olarak, bir de von Blumenthal tarafından şu şekilde ele alınmıştır: *Votoria marta pidova steibasta veinan aran* «Ölmüş olan (*marta*= morta) Tutoria vasiyetname ile (**(e)pi-dovā* «bırakma,terketme» isminin instrumental hali *pidova*'dır) kendi tarlasını birleştirdi (*steibasta*, sigmatik bir aorist zamanı olabilir; krş. Latince *stipulari* «bir hizmet vaat ettirmek»). Bu iki yorumdan yola çıkarak, kökene indirgeme yönteminin farklı sonuçlara ulaşabileceği anlaşılmaktadır. Her iki yorum da kendini temellendirmek için haklı nedenler bulabilir. Ama en iyi durumda, bu tür sonuçlardan yalnızca bir tanesi gerçekten doğru olabilir veya belki de hiçbir tanesi doğru olmayabilir. Bu güven eksikliği, Krahe'nin Messapi dili ile German dilleri arasında karşılaştırmalı filoloji açısından önem taşıyan sonuçlara ulaşmış olması kadar sıkıntı vericidir. Bu kitabın yazarının bu tür etimolojik yorumlara karşı duyduğu şüpheleri saklayamaması da doğaldır.

c) Frigcenin yorumlanması

İtalya'nın küçük küçük dil gruplarına bölünmüş olması, her zaman sağlam bir dil bütünlüğü gösteren Yunanistan ile zıtlık oluşturmaktadır. İtalya'da Hint-Avrupa kökenli olmayan Etrüskçenin dışında, bazıları kendi aralarında oldukça yakın, bazıları da uzak bağlar gösteren pek çok Hint-Avrupa kökenli dil yer almaktadır. Yunanistan'da ise, kendi aralarında çeşitli gruplara ayrılan ama her zaman bir tek dilin diyalektleri niteliğini taşıyan bir dil bütünlüğü vardır. Özellikle Grek dil dünyasında, Latince ile Osk-Umbria dili arasındaki ilişkiye benzer bir durumla karşılaşılmamaktadır. Gene de, bir grup araştırmacı tarafından Grekçeye çok yakın görülmüş ve kısmen de etimolojik olarak Grekçenin yardımıyla yorumlanmış bir dil bulunmaktadır: Bu dil, Anadolu'nun iç kısımlarında ikamet eden Friglerin dilidir. Frig diline ait belgeler iki ayrı dönemden gelmektedir. M.Ö. VII - VI. yüzyıllara ait yaklaşık 25 yazıt dilin eski evresine, yani Eski Frigceye aittir[10] ve bunlar Grek alfabesinden farklı bir alfabe ile yazılmışlardır. Roma İmparatorluk Dönemi'ne ait 100 kadar yazıt ise Grek alfabesiyle yazılmıştır ve dilin yeni evresine, yani Yeni Frigceye aittir. Ama bunlardan çok az sayıda bir yazıt grubu bir bütün olarak Yeni Frig dilinde yazılmıştır, çünkü genellikle burada Grekçe yazılmış bir yazıta Yeni Frig dilinde bir lanetleme formülü ilave edilmiştir.

Bu lanetleme formülü, Frig dilinde en kesin olarak an-

laşılabilen tek ögedir. Bu durumla ilgili olarak çiftdilli bir yazıttan da söz edilebilir. Bu yazıtta *ios ni semoun knoumanei kakoun addaket etittetikmenos eitou* şeklindeki Yeni Frigce lanetleme formülü, Grekçe τίς δὲ ταύτηι θαλάμειν κακὸν ποσποιήσει κατηραμένος ἤτω «kim bu mezar odasına zarar verirse, lanetlensin» formülüne karşılık gelmektedir. Bu eşitlikten yola çıkarak Frigce kelimeler şu şekilde yorumlanabilir: *ios*, rölatif zamiri (Hint-Avrupa **io-s*, Grekçe *hos*); *ni*, bu zamirin güçlendirici partikeli; *semou-(n)* «bu» işaret zamirinin eril ve neutrum cinslerinin tekil datif hali (Hint-Avrupa **ki-* ve **ko-*, Slavca *si-*, bunun eril ve neutrum cinslerinin tekil datif hali *semu* v.b.); *knouman-* «mezar» veya «mezar anıtı»; *kakoun* «kötü/fena bir şey (Grekçe *kakós* «kötü» sıfatından türemiştir veya diğer Hint-Avrupa dillerinde bilinmeyen ve Grekçedekine oldukça yakın bir kelime); *ad-daket* «neden olmak», prezens, 3. tekil şahıs (*ad-* = Latince *ad* «-de/-da; -ye/-ya»; *daket* «koymak», prezens, 3. tekil şahıs = Grekçe *tí-thē-mi*, aorist *é-thē-ka*); *eti-ttetikmenos* «lanetli» (Grekçede olduğu gibi *-menos* ile tamamlanmış pasif perfekt zamanının partisipi: Bu durumda da, Grekçe ile olan ilişkisinin bir türeme mi yoksa kökensel bir bağ mı olduğu kesin olarak bilinememektedir); *eitou* «olsun» emir kipi, 3. tekil şahıs (Grekçe *éstō*) veya «gitsin» (Grekçe *ítō*)?

Lanetleme formülünün yorumlanması, herhangi bir etimolojik yöntem kullanmaksızın da mümkündür. Açık bir şekilde yazılmış ve kelime aralarında ayraç işa-

retleri kullanılmış Eski Frig dilindeki bir yazıtın yorumlanmasında da metnin içeriği bir bakıma kolaylık sağlamaktadır: *ates* | *arkiaevais* | *akenanolavos* | *midai* | *lavaltaei* | *vanaktei* | *edaes* «Ates, Arkiaevis'in (?) (oğlu?), ...-yı prens Midas Lavaltas için koydu», ama *vanaktei* «prens» (= Grekçe (*w*)*anax* «efendi, prens») kelimesinin ve *edaes* «koydu» (**dhē-* gövdesi üzerinden yapılmış aorist zamanı, Grekçede *tí-thē-mi* «koyuyorum», Hititçe'de *dāiš* «koydu») verbal formunun yorumlanması için etimolojik yöntem tamamen dışlanmış değildir.

Hem Eski hem de Yeni Frig dilindeki daha uzun yazıtların okunmasında ulaşılan sonuçlara bakarak, tek başına uygulanan birleştirici yöntemin yetersiz kaldığını belirtmek gerekir. Özellikle Yeni Frigcede düzenli, Eski Frigcede ise kısmen kullanılmış olan kelime ayraçlarının bulunmadığı durumlarda bu yetersizlik hissedilmiştir. Dolayısıyla, diğer Hint-Avrupa dillerindeki kelimelerle gösterdiği şekilsel ve fonetik benzerliklere göre yapılan etimolojik yorumlar, artık sabit bir kural haline gelmiştir. Böylece araştırmacılar, etimolojik yorumlar için Sanskritçeye akraba Eski Pers diline veya Osk-Umbria dilindeki yazıtlara başvurabilmişlerdir. Doğrusu, ayrıntılar konusunda, Messapi dilinin yorumlanmasında karşılaşılan duruma benzer bir görüş uyumsuzluğu bulunmaktadır. Örneğin, Yeni Frigce *etittetikmenos attiadeitou* cümlesinde görünen *attiadeitou* ifadesi, bazıları tarafından *Atti ad-eitou* «lanetli (birisi olarak) (Tanrı) Attis'e yönelsin» (*ad-eitou* = Latince *ad-ito* «gitsin, başvur-

sun, dönsün»), bazıları tarafından da, *at Tiad eitou* «lanetli (birisi olarak) Zeus'un yanına gitsin» (*at*= Latince *ad* «-ya/-ye; -da/-de»; **Tian-de* yerine *Tiad* «Zeus'un yanına») olarak yorumlanmıştır. Veya, diğer bir örnekte, Eski Frigce bir yazıtta geçen *otuvoivetei* ifadesi, kelime ayraçları kullanılmadığı için, R. Meister tarafından *otu-voi vetei* olarak ayrıştırılmış ve «sekizinci yılda» şeklinde tercüme edilmiştir. Burada *vetei*, Grekçe *(w)étos* «yıl»; *otuvoi* da, Latince *octo*> İtalyanca *otto* örneğinde olduğu gibi *-kt-* 'nin *-t(t)-*'e asimile olması dikkate alınarak Latince *octavus* «sekizinci» kelimesine eşitlenmiştir. Ama O. Haas, aynı kelime grubunu *Otu voi vetei* «müritlerinin Otys'ü» (Grekçe *étēs*) şeklinde ayırmaktadır.

Özellikle R. Meister, Grekçe aracılığıyla Frigcenin yorumlanmasını oldukça uç noktalara doğru taşımıştır. Frigceyi oldukça değişime uğramış bir Grek diyalekti olarak kabul etmiştir. Arezastis'in mezarının üzerine konulmuş Eski Frigce bir yazıttan iki cümle örnek olarak alınabilir: *zostututa?i?* | *a?e?mnoz?* | *akenanolavos* «Akenanolas'ın kanından soy alan»: *zos*, rölatif zamiri (= Grekçe *hos*); **tétuktai* yerine *tututai* (?), Grekçe *teukhō* «üretiyorum, yaratıyorum» verbal formundan; *aemnoz* (?) ablatif singular yerine genetif, Grekçe *haĭma* «kan» kelimesinden. Ve kapanış olarak bir sanatçı yazıtı (?): *ataniz en* | *kurzanezon* | *tane lertoz* «Atanis bunu Gordionluların (toprağında) kazıdı»: *lertōz* «kazıdı», hemen hemen Grekçe **(e)lértōse* ile aynı; *tane* « bu, bunlar» (Grekçe *tá-de*); *Kurzanēzōn* Gordion kentinin etniği, ge-

netif plural hali.

Burada sözü edilen konuların dışında, şimdiye değin diğer araştırmacılar dahi, Frigce yazıtları açık ve ikna edici bir şekilde yorumlamayı başaramamışlardır. Doğrusu, O. Haas Grekçeden yola çıkarak tek yönlü bir yorumlamaya yapışıp kalmamaktadır, ama onun uyguladığı, kelimeleri bölme ve etimolojik bakımdan yorumlama girişimleri oldukça kişiseldir ve pek çok durumda yorumlarını desteklemek için hiçbir kanıt ortaya koymamaktadır: Örneğin, *diounsin* kelimesi, nedeni belirtilmeksizin, «yaşayan kimse/ hayatta kalan kimse» anlamında yorumlanmakta ve Hint-Avrupa **gᵘi-i̯ont-si-n* kökenine kadar indirgenmektedir, ama aynı zamanda *augoi* kelimesi de «yaşayan/hayatta olan» anlamıyla ve **āi̯ugoi* kökünden (Eski Hintçe *áyu-* «yaşam» kelimesinden) türemiş olabileceği olgusuyla açıklanmaktadır. Ayrıca burada *argouai* kelimesi, Grekçe *árkhousi* «arkhön'lar»dan ve *isgeiket* kelimesi de Grekçe «sağladı/ elde etti» anlamına gelen *eískhéke* fiilinden ödünç alınmış olarak gösterilmiştir; her iki durumda da bu tür kesin söylemlerle ilgili herhangi bir objektif kanıt gösterilmeksizin.

Frigcenin yorumlanmasının hâlâ başlangıç yıllarında olduğunu anlaşılır kılmak için burada söylenmiş olanlar yeterlidir; bu nedenle, araştırmaların durumu hakkında iyice bilgilenmemiş bir kimseye bu yoruma gereğinden fazla güven duymamasını tavsiye etmek gerekir.

III
KAYIP YAZI VE DİLLERİN ÇÖZÜMLENMESİYLE İLGİLİ YÖNTEMSEL GÖZLEMLER

Pek çok çözümleme türüyle ilgili bilgiler verdikten sonra, bilinmeyen yazı ve dillerin çözümlenmesine getirecekleri katkı bakımından bu girişimlerden elde edilen geçerli bazı ana hususları ortaya koyabiliriz. Bu konu kitabın başlangıcına da konulabilirdi, ama orada konuyu bilmeyenler için belki biraz kuru ve soyut kaçardı. Oysa şimdi deneyimleri somut bir şekilde özetlemekte ve gelecekte yapılacak çözümleme girişimleri için de yol gösterici bir nitelik kazanmaktadır.

Konunun en başında, bilinmeyen her yazı ve dilin çözümlenmesi için herhangi bir yaklaşım noktasının bulunmasının gerekli olduğunu bir kez daha belirtmek gerekir: *Bu tür bir destek olmaksızın, herhangi bir çözümlemeye ulaşılamaz.* Bir metinle her türlü ilişki olasılığının eksik olduğu yerde uzman olmayan bir kimse tabii ki, kendi fantezilerini dilediği gibi kullanabilecektir, ama olumlu sayılabilecek herhangi bir sonuç elde edemeyecektir.

Bundan başka, üç ayrı çözümleme türünün ve aynı zamanda üç ayrı zorluk derecesinin ayrıştırılması gerekir. İlkinde, çivi yazılı Hititçenin veya Etrüskçenin durumunda olduğu gibi, *bilinen bir yazıyla bilinmeyen bir dilin*; ikincisinde ise, Kıbrıs Grekçesinin durumunda ol-

duğu gibi, *bilinmeyen bir yazıyla bilinen bir dilin* yorumlanması söz konusu olabilir. Sonuncusunda da, *hem dil hem de yazı bilinemeyebilir*. Bu sonuncusu, doğal olarak daha fazla zorluk çıkaranıdır. Bundan dolayı, çivi yazılı Hititçenin çözümlenmesi örneği, hiçbir şekilde Mısır hiyerogliflerinin veya çivi yazısının çözümlenmesiyle aynı düzeye konulamaz.

Bilinmeyen bir yazının çözümlenmesi gerekiyorsa, daha çalışmaya başlamadan önce, oldukça önemli birtakım başlangıç sorularına açıklık kazandırılabilir. Yazıtın sonundaki tamamlanmamış olan satıra bakarak pek çok durumda *yazının yönü* çıkarılabilir: örneğin, lev. II'de gösterilmiş olan Hitit hiyeroglif yazıtı ve res. 54'teki Kıbrıs Grekçesi-Fenikece çiftdilli yazıt. Ayrıca, kelimelerin yazıtta *düzenli birtakım dikey çizgiler, noktalar, çift noktalar* v.b. ile ayrıştırılıp ayrıştırılmadığı ortaya konulabilir ve bundan çözümleme ile ilgili zorluklar hakkında sonuç çıkarılabilir.

Her şeye rağmen, bir alfabe yazısıyla veya Kıbrıs Grekçesinde olduğu gibi saf bir hece yazısıyla ya da Hitit çivi yazısı ve Hitit hiyeroglif yazısında olduğu gibi ideografik ve hece dönüşümlü bir yazıyla karşı karşıya kalıp kalmadığımızı saptamamıza, kullanılan *yazım işaretlerinin miktarı* izin vermektedir. 30'dan daha az işareti içeren bir yazı, olasılıkla bir alfabe yazısı olacaktır: Çözümleme olasılıkları, bu durumda, daha karmaşık bir yazıya göre çok daha fazla olacaktır. 50, 100 veya birkaç yüz işaretten oluşan yazılar ise, karmaşık ve ideogram-

larla iç içe geçmiş hece yazıları olarak kabul edilebilir. Bu türden yazıların çözümlenmesi, doğal olarak, çok daha fazla zorluk çıkarmaktadır. Daha çivi yazısında bir tek işaretin bile okunmadığı bir dönemde, kullanılan yazım işaretlerinin miktarına bakarak Pers krali yazıtlarının üç dili de yeterince iyi bir şekilde birbirinden ayrıştırılmıştı, böylece yazıtların ilk bölümünün (Perscenin) alfabe yazısından, ikincisinin (Elamcanın) hece yazısından, üçüncüsünün (Akadcanın) ise, olasılıkla ideografik bir yazıdan oluştuğu saptanabilmiştir.

Çözümlemenin gerçekleşmesini sağlayan en büyük yardım, bilinen bir dil veya bilinen bir yazının çevirisi eşliğinde çözümlenecek dil veya yazıda kaydedilmiş *çiftdilli bir yazıttan* gelmektedir. Daha önce ele aldığımız çözümleme girişimlerine bakarak, bu tür bir çiftdilli yazıtın, hatta *üçdilli bir yazıtın*, pek çok durumda araştırmaların seyrini nasıl değiştirdiği anlaşılabilir. Herhangi bir çiftdilli yazıtın yardımı olmaksızın ne Mısır hiyerogliflerini ne de Babil çivi yazısını çözümlemek mümkün olabilirdi. Hitit hiyeroglif yazısı bu açıdan tek istisnadır. Burada hem yazı sistemi hem de kullanılan dil herhangi bir çiftdilli yazıtın yardımı olmaksızın çözümlenmiştir ve ulaşılan çözümlemenin kabulü de, yalnızca, bir çiftdilli yazıtın bulunmasıyla geçerlilik kazanmıştır.

Böylece, bu üç çözümleme türünden hangisinin söz konusu olduğunu saptamak için çözümcü ilk olarak, çiftdilli yazıtın bilinen kısmında yer alan kent, ülke, şahıs

v.b. *özel adlara* dikkatini çevirecek ve çiftdilli yazıtın bilinmeyen kısmında da bunlarla karşılaşmaya çalışacaktır. Bunun için, her iki kısımda da isimlerin, pek çok kez rastlandığı gibi, eş veya benzer sese sahip olması gereklidir. Hırvat *Dubrovnik* kent adının İtalyancada *Ragusa* olarak anılması durumunda olduğu gibi, tamamen farklı isimlere rastlanması hali, Eski Doğu dünyasında da belgelenmiştir. Örneğin, Urartu kenti *Ardini*'ye, Akadcada *Muṣaṣir* olarak rastlanmaktadır. Çözümcü, okuma girişimindeki kesinliği destekleyecek noktayı, özel olarak aynı yazım işaretinin devamlı olarak aynı isimde veya farklı iki isimde tekrar etmesi halinde bulabilir: Okuyucuya Hitit hiyerogliflerindeki *Tuwanuwa, Gurguma, Amatu* isimlerini hatırlatırım. Şahıs adları, bilinmeyen bir dili okumaya başlamak için en önemli araçtır ve çoğu zaman tek araçtır; ayrıca tek tek sözcüklerin yorumlanmasına ve bunların gramer işlevlerinin saptanmasına getirdikleri katkı bakımından da önemlidirler. Unvanlar ise, isimler kadar önemli değildir.

Çokdilli bir metnin bulunmaması halinde çözümcüler, yardımcı olabilecek başka çıkış noktaları aramaya yönelmektedirler. Bu konu hakkında daha fazlası, Grotefend'in çözümleme girişimlerini anlattığımız bölümde söylenmiştir. Grotefend, Herodotos'ta geçen Pers kral adlarını esas alarak bu hanedanlara ait yazıtları yorumlamayı başarmıştır. Bu aşamada Dareios'un babası Hystaspes'in bir kral olmamasının çözümleme için ne kadar büyük bir önem taşıdığı anlaşılmıştır. Asur kralların yapmış oldukları savaşlarda Kuzey Suriye kent-

lerinin ve bunların hanedanlarının adlarının verilmiş olması olgusu, Hitit hiyeroglif yazıtlarının okunması için yapılan ilk belirsiz girişimlere büyük bir yardım sağlamıştır. Etrüskçenin yorumlanmasında olduğu gibi, Ugarit yazısının çözümlenmesi için de, araç gereçlerin üzerindeki yazıtlarda «...('in baltası)» veya «bu...'in aletidir» türünden varsayımsal çözümlemeler çok yararlı olmuştur. Bilinmeyen dillerin ve yazıların çözümlenmesi için yaklaşım noktaları oldukça çeşitlidir ve sınırları sabit kurallar halinde çizilemez. Özellikle, bu olasılıkları yeniden yakalamak ve bunlardan yararlanmak konusunda çözümcülerin deneyimi burada kendini göstermektedir ve çözümcülerin her biri, birtakım yenilikler ortaya koyabilir. Her şeye rağmen, çözümün herhangi bir garanti olasılığı sunmaması ve araştırmacının bütün çabalarının boşa gitmesi de mümkündür.

Yaklaşık yüz yıllık bir zamandan beridir okunabilir nitelikte olan çivi yazısında yazılmış bilinmeyen bir dilin yorumlanması söz konusu olduğunda araştırmacı kendini oldukça uygun şartlar karşısında bulacaktır. Çünkü çivi yazısı, ideogramlar, hece işaretleri ve determinatifler vasıtasıyla bir metnin anlaşılması için gereken zemini kendiliğinden hazırlamaktadır. Yalnızca Akadcadan anlayan bir Asiriyolog Hititçe veya Urartuca bir metinle karşılaştığı zaman, bunlarda özellikle aralarında ideogram ve determinatiflerin bulunduğu bir dizi elemanı hemen tanıyacaktır. Determinatifler aracılığıyla, belli sayıdaki kelimede dili dahi tanımaksızın, erkek veya kadın şahıs adlarını, tanrı ve yer adlarını, meslek

gruplarını v.b.ni hemen tanıyacaktır; ideogramlar aracılığıyla ise, bunların anlamlarına göre, isimlerin veya fiillerin çekim eklerini tanıyacak ve bunlardan hem yazıtların yorumlanması, hem de genel gramer kurallarıyla ilgili sonuçlar çıkaracaktır. Çivi yazısındaki determinatif ve ideogramların sağlamış olduğu yardımların ne kadar kıymetli olduğunu yalnızca, önce çivi yazılı bir dili, sonra da örneğin Lidce ve Etrüskçe gibi oldukça farklı bir dili yorumlamaya çalışmış bir kimse söyleyebilir. Çivi yazılı bir belgede dilin anlaşılmasını sağlayacak bir dizi dilbilimsel kolaylık vardır. Lidce veya Etrüskçe bir metinde ise, bir şahıs adı veya herhangi bir sözcüğün okunması konusunda bile belirsizlik hüküm sürmektedir. Bu tür belirsizliklerden dolayı, Likya'daki Ksanthos stelinin içeriği anlaşılmamaktadır.

Her halü kârda, çivi yazılı olsun veya olmasın bilinmeyen bir dilin yorumlanmasına *birleştirici bir yöntemle*, yani etkili yaklaşım noktalarını kullanacak ve bu yaklaşım noktalarının yardımıyla objektif sonuçlar elde edecek şekilde kalkışılmalıdır. Doğal olarak, bu girişim, çivi yazılı olmayan dillerin yorumlanmasında, özellikle dilbilimsel anıtların sayıca az veya metinlerin özellikle içerik bakımından kısa ve verimsiz olduğu durumlarda zorluk çıkarmaktadır. Örneğin, Etrüskologların ses uyumuna çok fazla kulak vermiş ve bilinen bir dile ait kelimelerin ses benzerliğine göre etimolojik olarak bilinmeyen kelimeleri yorumlamaya kalkışmış olmaları olgusu, psikolojik bakış açısıyla oldukça iyi anlaşılabilir bir tavırdır, ama yöntem bakımından ithamlara maruz kalmaktadır. Yalnızca ses benzerliğini dikkate ala-

rak Latince *laus* «övgü» kelimesini, Almanca *Laus* «bit»; Orta Amerika'daki Mayaların dilinde «uçucu, kuş» anlamına gelen *catz* kelimesini Almanca *Katze* «kedi» veya Modern Grekçede «evet» anlamına gelen *né* kelimesini, Almancanın diyalektlerindeki *nē* «hayır» kelimesiyle eşitleyen bir kimse hatalıdır. Etrüskologlar da bu tür bir yöntemi izlemektedirler. Bu nedenle, getirdikleri çözümlemelere karşı yapılan eleştirilere asla gerektiği kadar direnememektedirler. Belli bir ölçüde, birbirine oldukça yakın diller söz konusu olduğunda, *etimolojik yöntemin* kullanımına izin verilebilir, ama bu durumda dahi dikkatli ve objektif olarak hareket etmek gerekir. Birbirine çok yakın diller arasında bile ses uyumu kötü şakalar yapabilir: Hollandaca *aandacht*, Almanca *Andacht* «dindarlık» kelimesine değil, aksine, *Aufmerksamkeit* «dikkat» kelimesine karşılık gelmektedir; gene aynı şekilde, İngilizce *to become* kelimesi, Almanca *bekommen* «almak, kabul etmek» kelimesine değil, aksine, *werden* «olmak» kelimesine eştir. Hiçbir durumda, bilinmeyen bir dili yorumlayan bir kimse basit bir şekilde, «*benzer veya eş bir sese sahip iki farklı dildeki kelimelerin aynı anlama da gelebileceklerini*» söyleme özgürlüğünü kendinde göremez, ama en azından, belki de kabul edilebilecek bir ses uyumunu objektif kanıtlarla işlemeye çalışması gerekir.

Doğal olarak, birtakım isimlerin geçtiği *herhangi bir çiftdilli yazıtın yardımı olmaksızın*, bilinmeyen bir dilin çözümlenmesi özellikle zor ve pek çok durumda da olanaksızdır. Çözümleme girişimlerindeki başarısızlıkları çiftdilli bir yazıtın veya bu türden başka kaynakların

yokluğuna bağlamak gerekir. Ama bir çözümleme girişiminin herhangi bir çiftdilli yazıtın yardımı olmaksızın bir sonuca ulaşabileceğini bize Hitit hiyeroglif yazısı örneği göstermektedir. Bu nedenle, bir çözümleme girişiminin başarıya ulaşamaması durumunda, araştırmaların henüz çözüme uygun bir çıkış noktası bulacak kadar şanslı olmadığını söylemek belki de daha doğru bir tavır olacaktır. Hitit hiyerogliflerinin ilk çözümleme aşamalarına bakarak böyle bir ders de çıkarılabilir.

Birleştirici yöntem yazının çözümlenmesi için de kullanılabilir, ama bu dahi her zaman hesaba katılmamıştır. Dilin yorumlanması için, konunun uzmanı olmayan bir kimsenin benzer veya eş bir sese sahip kelimelerin aynı anlama da gelebileceklerine inanmayı tercih etmesinde olduğu gibi, yazının çözümlenmesi durumunda da aynı yöntem hatasına dikkat edilmesi gerekir. Böylece Hrozny, hem Girit-Minos yazısını hem de Hint yazısını çözümleme girişimlerinde, yalnızca Hitit hiyeroglif yazısında değil, aynı zamanda Güney Arap yazılarında ve karışık bir halde diğer yazılarda benzer (ve bazen de, en azından benzer) görünen işaretleri, bilinmeyen yazım işaretlerinin okunmasına uygulamak gibi çok önemli bir hata işlemiştir. Bu, Doğu Almanya'da Rus yazısıyla karşılaşan pek bilgisiz bir kimsenin kullanabileceği türden, amatörce bir yöntemin ta kendisidir: Burada A, K, M, O v.b. Latince harflere tamamen eş, bir dizi, tanıyabileceği işaret bulacak ve bu nedenle, Rusça P "r" harfini Latince P, Rusça C "s" harfini Latince C,

Rusça H "n" harfini Latince H olarak okumak gibi bir hata işleyerek, bu yazıyı anlamaya yetkili olduğuna inanacaktır. Bu derece bilgisiz bir kimse için hoş görülebilecek bu davranıştan bir bilim adamının sakınması gerekirdi: Hrozny, Girit veya Hint yazılarının alfabe, hece veya ideografik olup olmadıklarını kendisine hiç sormadı. Gelecekteki çözümcülerin bu tür çok ağır hatalardan kesinlikle sakınmaları gerekir.

IV
ÇÖZÜMLENMEMİŞ DİĞER YAZI ÖRNEKLERİ

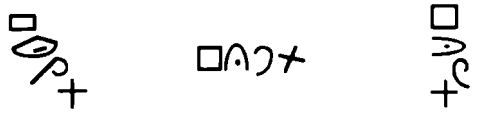
Bir çözümlemenin başarıya ulaşmamasının yalnızca, araştırmaların henüz işe yarayacak bir çıkış noktası bulmamış olmasına sıkıca bağlı olduğu önceki bölümde anlatıldı. Şimdi ise, konunun tümü hakkında bilgiler vermeyi amaçlamadan, çözümüne ulaşılmamış dillerden bazıları hakkında birkaç şey söylemek gerekir. Değişik yerlerde, hangi sebeplerden dolayı bir çözümleme olasılığının bulunmadığını açıklamak için birtakım tartışma konularından da bahsedilecektir.

1. Sina yazısı

Sonradan eleştirilmeyi de göze alarak, Sina yazısının da henüz çözülmemiş olduğunu belirtmek isterim. Bu yazıya, Arkeolog Flinders Petrie'nin 1904-1905 kışında Sina tepesinin oldukça eski bakır ve malakit (bakırtaşı, ç.n.) madenlerinde ve özellikle, Mısır Tanrıçası Hathor'a adanmış bir tapınağın harabelerinde bulmuş olduğu birtakım kısa yazıtlar üzerinde rastlanmaktadır. Arkeolojik incelemeler bazında bunlar M. Ö. yaklaşık 1500 yıllarına kadar çıkmaktadır. Oldukça dalgalı ve değişken formlarda görünen işaretler, dış görüşleri bakımından kısmen Mısır hiyeroglif işaretlerine benzemektedir. Yaklaşık 32 işaret tespit edilebilmiştir. Dolayısıyla, burada bir alfabe yazısının söz konusu olabilece-

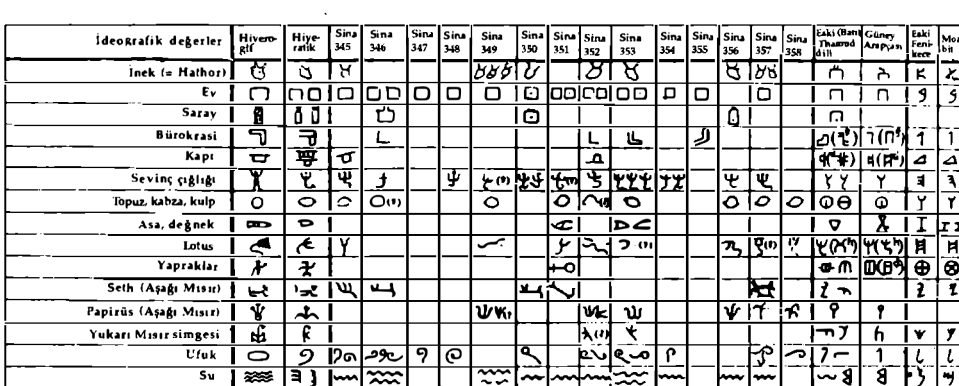
ği düşünülebilir. Ama bu işaretler arasında dış görünüş bakımından bir belirsizlik bulunmaktadır. Birbirine benzer gibi görünen iki işareti iki farklı işaret olarak mı yoksa bir işaretin iki farklı varyantı olarak mı kabul etmek gerektiği konusunda şüpheler vardır. Dış görünüşleri bakımından Mısır yazısına benzeyen başka bir alfabe yazısı da Meroe yazısıdır, ama bu yazı sadece Roma Çağı'nda kullanılmıştır.

Bu yazıtlarla Birinci Dünya Savaşı esnasında İngiliz Mısırbilimci Gardiner meşgul olmuştur. Gardiner, Mısır ideografik ve fonetik işaretleriyle herhangi bir okuma elde edemeyeceğini anladıktan sonra, dış görünüşleri bakımından bazı işaretlerin eski Samî kökenli yazılarda kullanılan harflere benzerlik göstermesini dikkate alarak burada, Samî alfabe yazısının ilk aşamasının ve daha kesin olarak Mısır hiyeroglifleriyle Samî alfabe yazısı arasında bir ara aşamanın söz konusu olabileceğini öne sürmüştür. Böylece Gardiner, önceki sayfalarda uyarmış olduğum hususlara zıt bir şekilde, dış görünüşlerdeki benzerlikleri izlemiş ve yazıtlar kötü durumda olmalarına rağmen, res. 67'de gösterilen işaret gruplarını «hanım, kadın» anlamına gelen Samî *b'lt* kelimesiyle okuyabileceğine ve bundan Mısır Hat-

Res. 67. Sina yazısında Ba'alat yazılışları (Jensen, *Die Schrift*, res. 183'ten).

hor'unun Samî kökenli olduğu tanımına ulaşabileceğine inanmıştır. Gardiner'a göre bu yazının yaratıcıları şöyle bir yol izlemiş olacaklardı: Bunlar öncelikle, Mısırcadan *pr* « ev » işaretini şekliyle yazılarına geçirmiş, sonra da, «ev» kelimesinin Samî dilindeki *bait* (*bēt*) okunuşundaki *b* harfinin (Semitik *bēt*) ses değerini bu işarete vermişlerdir. Aynı şekilde, Samî kökenli *'ajin* « göz » kelimesini ve bu kelimedeki «'» (Semitik *'ajin*) harfini elde etmek için Mısırca *jrt* «göz» işaretini kullanmışlardır. Gardiner'ın bu görüşü pek çok araştırmacı tarafından uygun bulunmuş ve uzunca bir süre, Mısır yazısıyla Samî kökenli yazı arasında bir nikah yüzüğünün arayışında geçirilmiştir. Bizim alfabe tarihimizi ele alan pek çok kaynakta dahi, aşırı düşüncesiz ve sorumsuz bir tutumla Sina yazısı, yazının ilk aşaması olarak en başa konulmuştur. Bununla birlikte, adı daha önce Ugaritçenin çözümlenmesi bahsinde geçmiş ve ayrıca Samî alfabe yazılarının oluşumu hakkında da oldukça çaba harcamış olan Hans Bauer gibi bazı tanınmış bilim adamları olumsuz bir tavır sergilemişlerdir. H. Grimme ise, oldukça kesin bir tavırla Gardiner'dan yana destek çıkmıştır. Bunlar, yakın zamanlarda bulunmuş tabletler ve daha önceden bilinen yazıtların daha iyi çekilmiş fotoğraflarını esas alarak, res. 68'de gösterilmiş olan işaretlerin tam bir çizelgesini hazırlamakla kalmamış, aynı zamanda ses değerlerini Samî dilinde gösterebileceklerine ve her şeyin ötesinde, kelime aralarında ayraç işaretlerinin bulunmadığı yazıtları tercüme edebileceklerine de inanmışlardır.

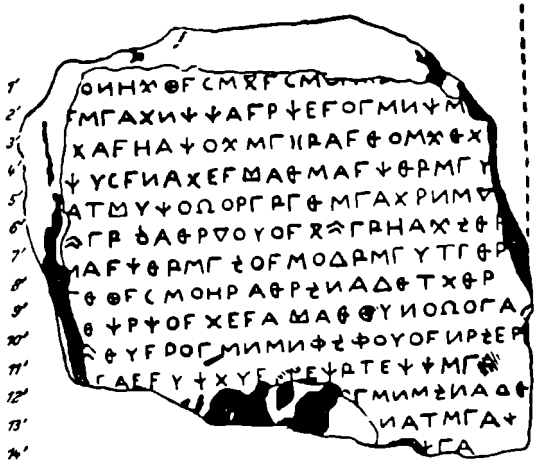

Res. 68. Sina yazısındaki işaretlerin çizelgesi (Jensen, *Die Schrift*, res. 187'den).

Bu kitabın yazarı, yapılan çevirilerin ve oluşturulan ses değerleri tablosunun tamamen temelden yoksun olduklarını savunmaktadır. Ne işaretlerin farklılığı veya benzerliği ve dolayısıyla bunların miktarı tamamen aydınlatılmış, ne de işaretlerin okunuşları şu veya bu şekilde kesin bir esasa dayandırılmıştır. Bir gün daha sağlam bir esasa ulaşılabileceği bir görüş meselesidir, ama şimdilik, hem bu türden bir çözümlemeye, hem de özellikle bu çözümlemenin yazı tarihi kapsamına bu denli geniş bir şekilde taşınmasına belli bir şüphecilik göstermek daha uygun görünmektedir.

2. Karya yazısı

Güneybatı Anadolu'da, Lidya ve Likya toprakları arasında kalan Karya bölgesinin dili ve yazısı ile ilgili araştırmalar da şimdilik herhangi bir dayanak noktasından yoksundur. Şimdiye değin tanınabilen Karca yazıtların miktarı 100 kadardır[11], ama bunların büyük bir kısmı oldukça küçük yazıtlardan oluşmaktadır. Uzunca bir süre, dilin ana toprağından çok az sayıda metin ele geçmiştir ve Karca dilbilimsel anıtların ana kümesi, Mısır'ın hizmetindeki Karyalı paralı askerlerin kısa, çoğu zaman da çok az belirgin (ve ayrıca her zaman mükemmel olarak yayımlanmamış) yazılarından oluşuyordu. Son yıllarda, Karya bölgesinden de artan miktarlarda yazıtlar ele geçmiştir. Hatta, diğerleri bir kenara bırakılırsa, çiftdilli oldukları ümit edilen Karca-Grekçe üç ya-

Res. 69. Kaunos'tan Karca yazıt (Bossert, *Jahrbuch für kleinasiatische Forschung*, I, s. 331'den).

zıt bulunmuştur. Ama oldukça dikkatli bir inceleme bu ümitleri ortadan kaldırmıştır: Bu yazıtlarda ya Karca ya da Grekçe veya her ikisi birden o kadar hasara uğramıştır ki, şimdiye değin Grekçe metinlerde okunabilen isimleri Karca metinlerde de bulmak imkansız hale gelmiştir. Bu nedenle, her üç yazıt da çiftdilli olmasına rağmen, şimdilik Karcanın çözümlenmesine bir fayda sağlamamaktadır (bkz. lev. VII). Çözümleme olasılıkları şimdilik başka bir sebepten dolayı da bulunmamaktadır. Kaunos'ta bulunmuş en uzun tek yazıtta dahi kelime aralarında sıkça olarak ayraçlar bulunmaması bu belirsizliği daha da artırmaktadır (res. 69). Karya yazısının niteliği de şimdiye değin açıklık kazanmamıştır. (Grek) alfabe yazısıyla (Kıbrıs?) hece yazısının bir karışımının söz konusu olabileceğini ilk olarak Bork düşün-

müştür, ama Bossert, yapısal olarak Lidya veya Likya yazılarından ziyade, Grek yazısından farklı olmayan, tamamen alfabetik bir yazı olasılığını düşünmektedir. Bossert'le hemfikir olarak, Rus Araştırmacı Shevoroshkin de, şimdilerde Karya yazısının alfabetik bir yazı olduğunu göstermeye çalışmaktadır. Her şeye rağmen, onun oldukça zorlayıcı bir acelecilikle devam eden araştırmaları henüz, uzman olmayan okurlar için anlatılabilecek kadar bir tutarlılığa ulaşmaktan oldukça uzaktır.

Böylece, bu denli zengin buluşların ve çözümleme için bu denli olumlu sonuçların elde edildiği Anadolu'da Karca gibi önemli bir dil henüz bilinemez kalmaktadır. Bunun her zaman böyle kalmayacağını ümit edelim[12].

3. Hint yazısı

Yukarı Hindistan'daki Pencap bölgesindeki Harappa ve özellikle, Indos (bugünkü Sind, ç.n.) deltasındaki Mohenco-Daro'da yakın zamanlarda ele geçen ince bakır levhalar ve mühürler üzerindeki yazıtlarda ortaya çıkan diğer bir yazı türü hakkında da tam bir belirsizlik hüküm sürmektedir. Bu Protohint veya Hint yazısı, birtakım izole parçalar halinde, belli ki ticari ilişkiler sonucu, Babil'e değin ulaşmıştır ve arkeoloji bu yazının tarihini yaklaşık olarak, M.Ö. III. binyılın ilk yarısına kadar götürebilmektedir.

Bu yazı da şimdilik her türlü çözümleme olasılığından yoksundur. Yazıtların büyük bir bölümünün aşırı kısalı-

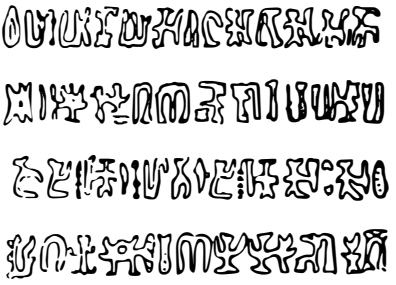
ğı diğer bir engeldir. Ayrıca bir de yönetim amaçları için kullanılmış baskılar (mühürler) üzerindeki kısa yazıtları düşününüz !... (lev. VIII). İşaretlerin miktarı dahi belli değildir: Araştırmacıların bir kısmı 400, bir kısmı da yalnızca 150 kadar işaret tespit etmektedirler. Az veya çok, bunların ideogramlar ve fonetik işaretler, yani olasılıkla hece işaretlerinden meydana gelmiş oldukları varsayılmaktadır.

Bu yazının çözümlenmesi için tek ciddi hazırlık çalışması, bunlara herhangi bir fonetik değer yüklemeksizin, temsil edilen nesnenin tanımı üzerinden varsayılan ideogramları yorumlamaya çalışan Meriggi tarafından gerçekleştirilmiştir. Daha pervasızı, Girit yazısında olduğu gibi Hint yazısını da yazım benzerliklerini hesaba katarak Hitit hiyeroglif yazısındaki işaretlerle okumaya çalışan Hrozný olmuştur. Bu yolu izleyerek görünüşte pek çok işaretin fonetik değerini saptamıştır, ama bu fonetik değerlerin tamamını onun hayal dünyasının meyveleri olarak kabul etmek gerekir, tıpkı, bu tür fonetik değerlerden Protohintçenin çok daha yakın zamanlarda ortaya çıkan hiyeroglif yazılı Hititçeyle akrabalığı üzerine çıkarmış olduğu sonuçları gibi.

Hevesy'nin birbirine benzerlikleri oldukça aşikar olan bir dizi işaretin dış görünüşlerini hesaba katarak bu en eski Hint yazısıyla, geçen yüzyıllarda (veya belki de bu yüzyılda) tanınan, Polinezya adalarının en doğusundaki Paskalya Adası yazısı arasındaki ilişkileri saptamak için yapmış olduğu girişimi de hayal dünyasının bir ürünü olarak kabul etmek gerekir.

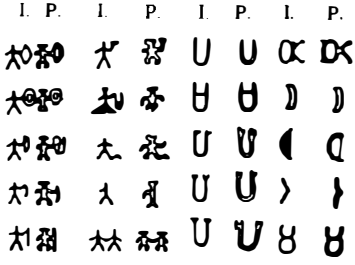
Paskalya Adası yazısı, 1870'lerden itibaren bu adada

bulunmuş belli miktardaki tahta tabletler üzerinde korunmuştur. Ne yazık ki, daha o çağda bile yerlilerden hiçbiri artık bu tabletleri okuyabilecek düzeyde değildi. «İdeografik» işaretlerin miktarı, 500 civarındadır. Bu işaretler, her satırın bir sonraki satıra geçmek için baş aşağı edildiği levhalar üzerinde düzenlenmiştir. Böylece, levhayı okumak için bu levhanın her satırdan sonra baş aşağı edilmesi gerekiyordu (res. 70). Gerçekte bu levhaların, yani bir anlamı veya sesler aracılığıyla bir ifadesi olan ve tarihi olaylardan yahut dini (ilahiler) ya da diğer konulardan oluşan bir metnin, «okunmasından» ne dereceye kadar söz edilebileceği çok şüphelidir. Levhaların, diğer ilkel toplumlarda da uygulanmış olduğunu bildiğimiz gibi, bir şarkıya, bir tılsıma ve benzerlerine ait bir cümlenin, bir şiirin veya bir nesrin her bir işaretle akılda tutulmasını sağlamak amacıyla geliştirilmiş bir anma tekniği aracı olarak kullanılmış olması mümkündür. Ne olursa olsun, Paskalya Adası levhalarının anlamlarına nüfuz etmek için çok az ümit bulunmaktadır. Yakın zamanlarda Th. Barthel, bu dilin çözümlenmesine büyük bir istekle atılmış, ama kesin ve emin sayılabilecek bir sonuç elde edememiştir.

Res. 70. Paskalya Adası yazısı (Jensen, *Die Schrift*, res. 275'ten).

Dolayısıyla, yakın zamanların bu denli az anlaşılabilen bir yazı sistemini hem yer, hem de özellikle zaman bakımından bu denli uzak Hint yazısıyla karşılaştırmayı istemek bence tamamen ihtiyatsızlıktır. Figürler arasındaki bu inkar edilemez dış benzerlik (res. 71) bize ne işaretlerin değerleri, ne bu işaretlerde yer alan dilin kendisi, ne de bu tür işaretlerle yazılmış metinlerin içeriği hakkında bir şey söylemektedir. Doğaüstü ilişkiler olasılığına inanmayan bir kimse, bu iki yazı arasındaki dış benzerliği bir rastlantı saymakla en iyisini yapacaktır.
Böylece görünüş bakımından bu inceleme, oldukça az tatmin edici bir noktada, yani hayal dünyasına ait bir dizi tez ve çözümlenmemiş sorunla sona ermektedir. Ama, çözümleme sanatının büyük kazanımları yanında, henüz çözümsüz sorunları da ortaya koymayı ihmal etmeme fırsatım oldu. Gerçekleştirilmesi olanaksız görünen işlerin yanında bilme sınırlarını da görmek her zaman yararlıdır ve her zaman geriye, bir gün bu sınırların da aşılacağı ve şimdilik çözümlenmesi olanaksız görünen sorunların da bir çözüme ulaştırılacağı ümidi kalmaktadır.

Res. 71. Protohint (I) ve Paskalya Adası (P) yazıları arasındaki şekilsel benzerlik (Jensen, *Die Schrift*, res. 277'den).

V
EBLA YAZISININ YORUMLANMASI

Paolo Matthiae tarafından Ebla'da (bugün Kuzey Suriye'deki Tell Mardiḫ) bulunmuş olan tabletler Eski Bronz Çağı'ndan kalmadır ve olasılıkla, M.Ö. 2400 - 2300 yılları arasına tarihlenmektedir. Bunlar, G Krallık Sarayı'nın değişik kısımlarında ve özellikle, yerel yöneticiye ait iki arşiv salonunda korunmuşlardır. Ebla tabletlerinin okunmasında da, bu kitapta ele alınmış pek çok çivi yazılı dilde olduğu gibi, yazı sisteminin çözümlenmesi sorunu değil, dilin yorumlanması süreci yaşanmıştır. Ebla'da kullanılan çivi yazısı, Mezopotamya'da Sargon öncesi dönemin Sümerce belgelerinde kullanılmış olan çivi yazısına karşılık geldiği için, ses değerlerinin saptanmasında güçlüklerle karşılaşılmamıştır.

Mezopotamya kültürünün Eblalı katipler üzerindeki etkisi, saray kütüphanesi olarak da kullanılmış olması gereken merkez arşivinde bulunmuş Sümer dilindeki değişik edebi metinlerin ve sözlük listelerinin varlığından da açıkça anlaşılmaktadır. Ayrıca, EN «bey», GURUŠ «köle», DU_{11}.GA «söylemek», ŠU BA_4.TI «aldım, kabul ettim»; Ì.NA.SUM «verdim» gibi birtakım Sümerce ifadeler de sıkça kullanılmıştır. Bu yaygın Sümerce kullanımına karşın, Ebla belgeleri farklı bir dilde okunmak üzere kayda geçirilmişlerdi. Bu durum, aynı tablette Sümerce yazılmış bir ifadenin yanında, farklı bir dile ait sözcük gruplarının kullanılmış olmasından da anlaşılmaktadır. Bu sözcük grupları arasında *an-da* «sen», *mi-at* «100», *ṷa* «ve», *ma-lik-tum* «kraliçe, melike», *má-ba-ḫu*

«kemer» ve benzeri bazı zamir, rakam, bağlaçlar; meslek, nesne ve şahıs adları, Samî kökenli dillerde bilinen sözcük gruplarıyla hemen karşılaştırılabilecek nitelikteydi ve bunların, örneğin şahıs adlarında da belgelenmiş olan *ip-ḫur* «o topladı» gibi gramer formları da, Samî dil sistemine aitti. Bu nedenle, sözü edilen hususlar dikkate alındığında, tabletlerin bir Samî dilinde kayda geçirildikleri ve Sümerce yazılışların da, logogram (veya bu kitapta Friedrich tarafından kullanılmış olan terminolojiye göre, ideogram) işlevine sahip oldukları öne sürülmüştür.

Tabletlerde, *ṷa* DU_{11}.GA EN «ve kral söyledi» örneğinde olduğu gibi, logografik ve fonetik yazılışlar yan yana kullanılmıştır. Okunma esnasında logogramlar doğal olarak bu Samî dilinde okunmuştur. Bu yazış tekniği nedeniyle pek çok kelimenin Ebla dilindeki okunuşu ve grameri hakkında bugün bilgi edinmemiz artık mümkün değildir. Sümerce logogramlar ve daha kolay yorumlanabilen birtakım Samî kökenli sözcükler aracılığıyla belgelerin büyük bir bölümünün özellikleri hakkında bilgiler edinilmiştir. Böylece, yönetimle ilgili metinlerin, mektupların, emirlerin ve diğer politik içerikli belgelerin tamamen bir Samî dilinde kayda geçirildikleri açıklık kazanmıştır. Bu Samî diline ait unsurlar arasında, *iš-má-da-mu* «[Tanrı] Damu duydu» gibi, pek çok şahıs adı ve A.ŠU.LUḪ «ellerini yıkayan su» = *ma-ṷu i-da-a* « [iki] elin suyu» gibi, iki dilde yazılmış sözcük listelerine ait kelimeler tespit edilmiştir.

İlk buluntu yıllarından itibaren bütün araştırmacılarca benimsenen bu ortak kanı, daha dilin yorumlanması sürecinin başı sayılırdı. Burada üzerinde durulması müm-

kün olmayan pek çok teknik sorun dışarda tutulursa, Eblalı katiplerin kullandığı dilin bütün belgelerde saptanan dille aynı olup olmadığı ilk etapta araştırılıyordu ve ana sorun bu belgelerde hangi Samî dilinin söz konusu olabileceğinin saptanmasıydı. Ebla arşivlerinin keşfinden önce, M.Ö. III. binyılda en yaygın şekilde belgelenmiş tek Samî dili, belgeleri değişik Mezopotamya kentlerinden gelen Akadcaydı. III. binyıl sonlarında ise, yalnızca Sümerce metinlerde geçen şahıs adlarından anlaşılabilen Amurru dili ortaya çıkmıştır. Karşılaştırmaya uygun olmayan birtakım gramer özelliklerinden dolayı Amurru dili dışarda tutulmak suretiyle, Ebla dilinin kökeni hakkında üç varsayım ortaya atılmıştır: Birinci varsayıma göre, Ebla tabletlerinin dili, M.Ö. I. binde Filistin'de konuşulan eski dillerden bir tanesi olabilir. İkincisine göre, Akadcanın eski veya yerel bir kullanımını yansıtabilir. Sonuncusuna göre de, sadece Ebla bölgesiyle sınırlanmış, o döneme değin bilinmeyen bir dil söz konusu olabilir.

Bu üç olasılıktan bir tanesini çalışma tezi olarak kabul etmek, belgelerin yorumlanmasından başka bir şey değildi. M.Ö. III. bindeki hece çivi yazısı, bugünkü araştırmacılara fonetik işaretlerin okunmasında geniş bir belirsizlik payı bırakmaktadır. Kökensel yöntemin, sınırlarını tam kestirmeden Samî kökenli belirli bir dil için kullanılması yanlış sonuçlar doğurabilirdi. Bu nedenle, aşama aşama ve dikkatle ilerlemek gerekiyordu. Başlangıç bakımından, Eblalı katiplerin tek tek hece işaretleri için yükledikleri fonetik değerlerin açıklık kazanması icap etmekteydi. Çivi yazısının belirgin özelliklerinden bir tanesi, işaretlerin çoksesli okunuşlara da sahip olması-

dır. Gerçekten de, ses değerleri her çağda ve her bölgede farklı farklı kullanılmıştır. Bu nedenle, yorumu daha kesin ve değişik Samî kökenli dillerde ortak anlamlı kelimeleri esas alarak, Ebla'da kullanımda olan ses değerlerinin saptanması, sonra da kökensel yöntemle birleştirici yöntemin kullanılmasından metinlerin aşamalı olarak yorumlanmasına geçilmesi gerekiyordu; sonuçta da, yorumlama bazında, cümle ögelerini ve gramer formlarını tanımak mümkün olabilirdi.

İlk tabletlerin bulunmasının üzerinden geçen on beş yıllık zaman diliminde kırtasiye metinlerinin, çiftdilli sözlük listelerindeki kelimelerin ve Ebla bölgesi şahıs adlarının dilbilimsel bakımdan özgün bir sistemi belgelemiş olduklarının açıklık kazandığı savunulabilir. Diğer Samî kökenli dillerle karşılaştırılmasına gelince, farklı unsurlar (özellikle fiil yapısı) Ebla dilinin M.Ö. I. binyılda Filistin'de kullanılmış olan dillere yakınlaştırılamayacağını göstermektedir. Diğer yandan, farklı çekim özellikleri ve cümle düzeni, Ebla dilinin Akadcanın bir diyalekti olarak görülmesine engel olmaktadır.

Sahip olduğumuz bilgiler çerçevesinde Ebla dili, Mezopotamya'da Akadca ile başlayan, M.Ö. II. binyılda Suriye kıyılarındaki Ugaritçede tanınabilen ve Güney Arabistan'ın eski diyalektlerinde yeniden ortaya çıkan, eski bir Samî dili olarak tanımlanabilir. Ayrıca, Eblacaya çok yakın bir dilin Mezopotamya'da hanedanlar öncesi çağda kullanılmış olması da mümkündür. Bu dile ait birtakım edebi metinler merkez arşivinde ele geçmiştir. Bunlar, Ebla dilinde yazılmış metinlerden farklı diyalekt özellikleri göstermektedir.

DİPNOTLAR

(Tüm dipnotlar çevirene aittir)

1 Örnekler Türkçeleştirilmiştir.

2 Tipografik bir terim olarak *antiqua*, gotik ve kursif yazıya karşılık olarak yuvarlak Latin harflerini göstermektedir.

3 Üyeler arasında benzeşme durumu.

4 Son yıllarda Hitit hiyeroglif yazılı kitabelerin sayı ve niteliğinde önemli artışlar olmuştur.

5 Friedrich'in bu çalışmasını hazırladığı yıllardan bugüne değin Likçe yazıtların miktarında artış görülmüştür. 30 kadar yazıt ve yazıt parçacığı, tanınmış Alman Bilim Adamı G. Neumann tarafından 1979'da *Neufunde lykischer Inschriften seit 1901* (*Ergänzungsbände zu den Tituli Asiae Minoris*, Nr. 7, Viyana) başlığı altında yayımlanmıştır. Bu yeni yazıt grubunun en önemlisi, Letoon'da bulunmuş, Likçe-Grekçe-Aramca üçdilli yazıttır. 41 satır uzunluğundaki bu metinden dil hakkında değerli yeni sonuçlar elde edilmiştir.

6 Özellikle, tanınmış Fransız Bilim Adamı E. Laroche'un 1957-8, 1960 ve 1967 yıllarında *Bulletin de la Société de Linguistique de Paris* dergisinde yayımlamış olduğu "Comparaison du Louvite et du Lycien" başlıklı çalışmalar Likçenin dilbilimsel bakımdan Luvice ile daha sıkı bağları bulunduğunu ortaya koymuştur. Bugün literatürde benimsenmiş olan görüş de budur.

7 Bugün Lidce yazıt ve graffiti'nin miktarı 100'ün üzerindedir. 1959-1971 yılları arasındaki yeni buluntular, tanınmış İtalyan Dilbilimci Prof. Dr. R. Gusmani tarafından, *Neue epichorische Schriftzeugnisse aus Sardis (1958-1971)* (Cambridge, Massachusetts, 1975) başlıklı çalışmada yayımlanmıştır. Gene aynı bilim adamı 1964 yılında (1980, 1982 ve 1986 yılllarındaki ilavelerle birlikte) *Lydisches Wörterbuch mit grammatischer Skizze und Inschriftensammlung* (Heidelberg 1964) başlıklı çalışmayla Lidcenin gramer, yazıt ve sözlük yapısını ayrıntılarıyla ortaya koymuştur.

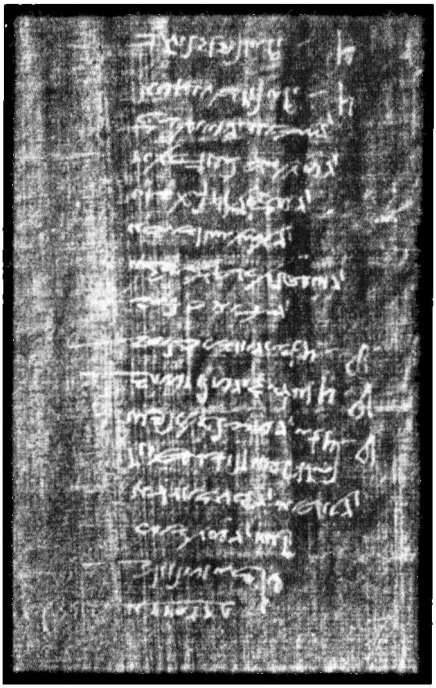
8 Maliye işleriyle ilgili yüksek düzeyde bir memur.

9 Grekçede ve diğer birtakım Hint-Avrupa dillerinde σ (*sigma*) /s harfinin ilavesiyle yapılmış ve bir eylemin anlık görünüşünü ifade eden zamandır.

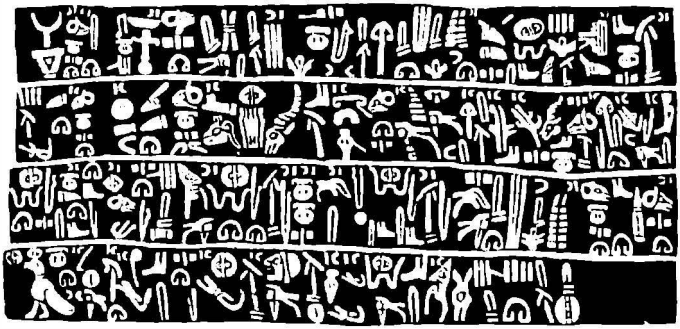
10 Dilin bu evresine ait belgelerin miktarı graffiti ile birlikte 100'ün üzerindedir. Bu belgeler için Cl. Brixhe'in *Les Inscriptions paléo-phrygiens* adlı eserine bakılabilir.

11 Bugün bilinen Karca yazıtların miktarı 250'nin üzerinde olup bunun 200 kadarı Mısır'da bulunmuştur.

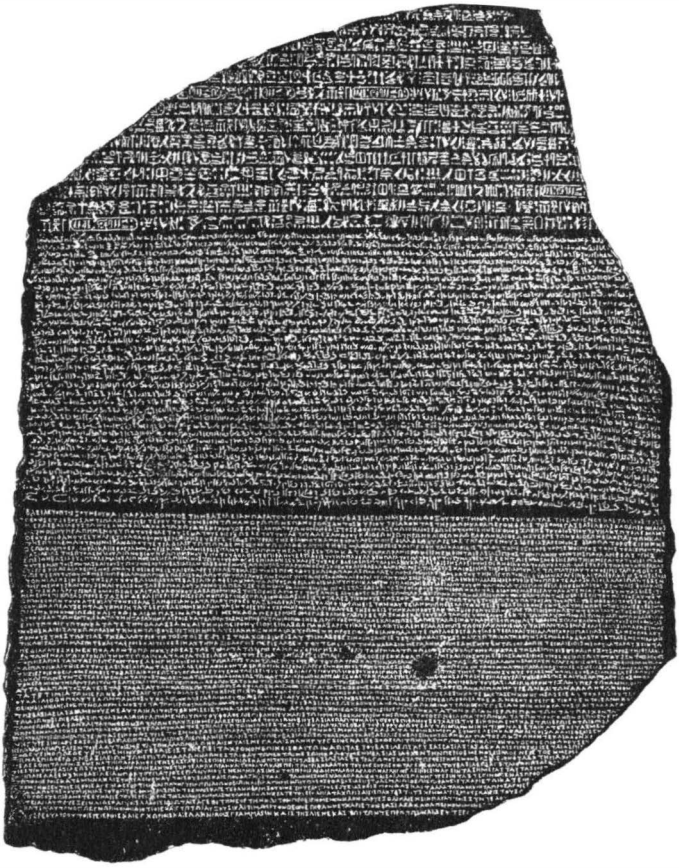
12 Özellikle son yıllarda Karcanın çözümlenmesi yolunda önemli gelişmeler kaydedilmiştir. Bu konuda bilgi edinmek isteyenlere, «Karca'nın Çözümlenmesi ve Kaunos Çiftdilli Yazıtı» (*Zafer Taşlıklıoğlu Armağanı. Anadolu ve Trakya Çalışmaları* c. I, yay. haz. N. Başgelen - G. Çelgin - A. Vedat Çelgin, İstanbul, 1999, s. 227-256, lev. 1-2) başlıklı makaleme başvurmalarını tavsiye ederim.

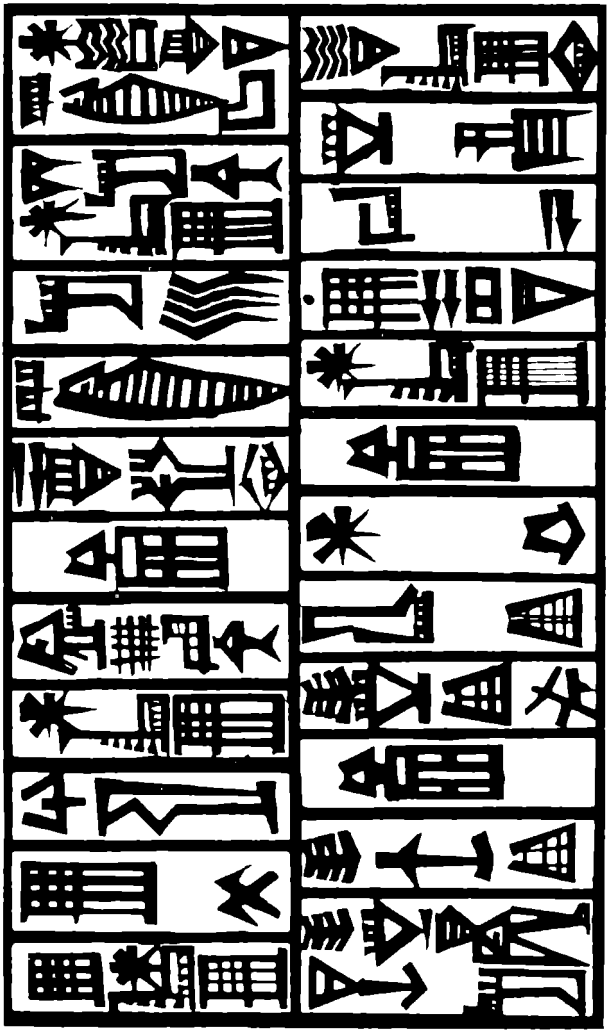
Lev. I: Demotik yazı (Jensen, *Die Schrift*'ten).

Lev. II: Kargamış'tan Hitit hiyeroglif yazıtı (Friedrich, *Entzifferungsgeschichte der hethitischen Hieroglyphenschrift*'ten).

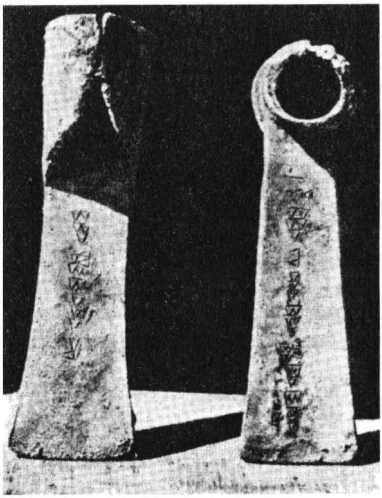
Lev. III: Rosetta taşı (Sethe, *Vom Bilde zum Buchstaben*'den).

Lev. IV: Babil çivi yazısının eski ve yeni biçimleri. Kral Sarganisaralim'in Eski Akadca yazıtı, Yeni Asur yazısına aktarılmış biçimiyle (krş. res. 19a). (Böhl, *Akkadian Chrestomathy*'den).

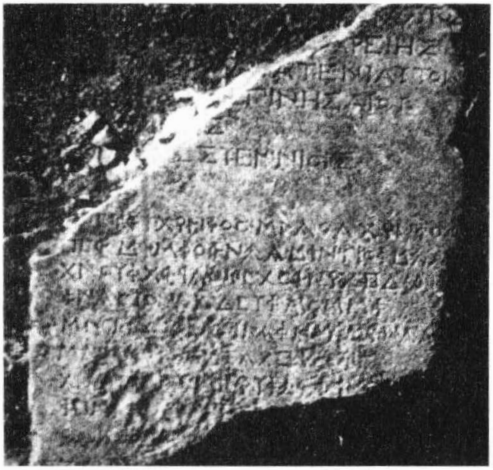

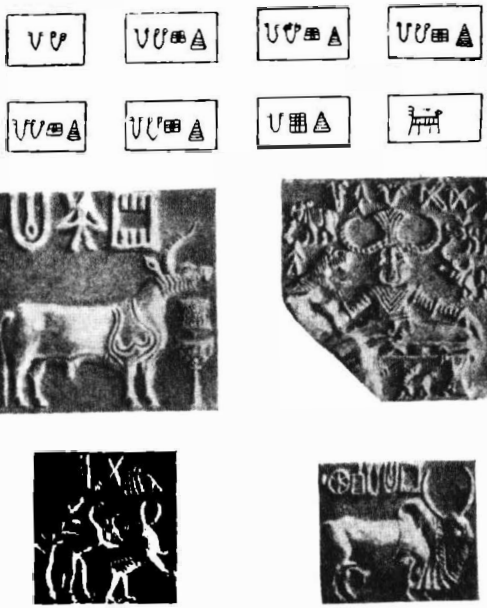
Lev. V: Lidce-Aramice yazıt (*Sardis*, c. VI: *Lydian Inscriptions*, böl. II, lev. I'den).

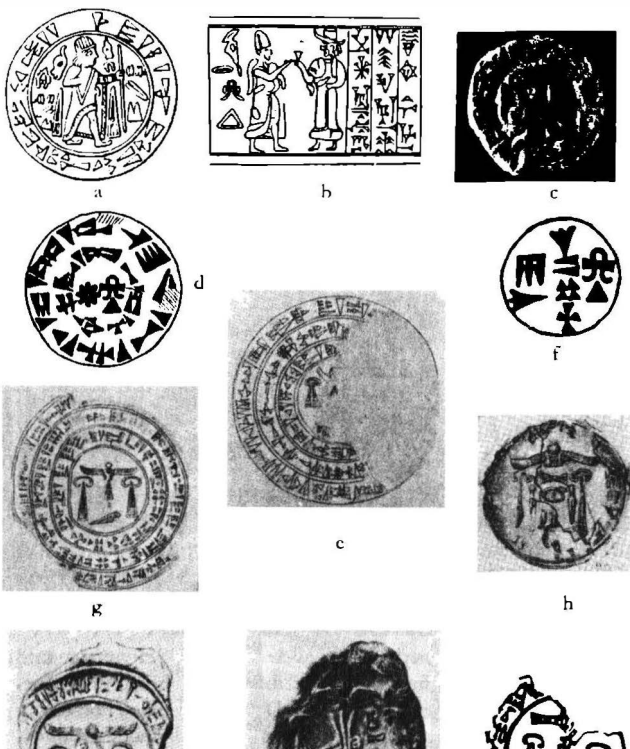
Lev. VI: Yazıtlı Ugarit baltaları (Friedrich, *Ras Schamra*'dan).

Lev. VII: Grekçe-Karca yazıt (Robert, *Hellenica*, VIII, lev. II'den).

Lev. VIII: Protohint (= Hint) yazılı mühürler (Diringer, *The Alphabet*, res. 41 ve 43'ten).

Lev. IX: Çivi ve hiyeroglif yazılı Hitit mühürleri a) Mir lı Tarkummuva. b) Indilimma. c) Kizzuwatnalı Isputahsu. d) Vattili Tabarna. e) Vattili Arnuwanda. f) Ziti-mührü denen mühür. g) Vattili Urvi Tesup. h) Vattili Suppiluliuma. i) Vattusili ve karısı Puduvepa. l) Vatti'nin Kraliçesi Puduvepa (Friedrich, *Entzifferungsgeschichte der hethitischen Hieroglyphenschrift*'ten).

Eskiçağ yazı ve dilleri alanının uluslararası üne sahip uzmanlarından Johannes Friedrich tarafından kaleme alınan ve yayımlanmasından bugüne kadar geçen süre içinde öneminden ve bilimsel değerinden hemen hemen hiçbir şey yitirmeyen "Kayıp Yazılar ve Diller", Mısır hiyeroglifleri ve çivi yazısı gibi, çözümlenme süreci tamamlanmış yazı sistemlerinden, Likçe, Karca, Frigce, Lidce, Sidece gibi, kısmen çözümlenmiş Eski Anadolu dillerine kadar, genel bir bakış niteliğindedir. Bu bağlamda, konusunda "ilk" ve hâlâ "tek" yapıt olma özelliğini koruyan "Kayıp Yazılar ve Diller", ülkemizde Eski Anadolu Dilleri alanının çok az sayıdaki yetkili isimlerinden, Akdeniz Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Eskiçağ Dilleri ve Kültürleri Bölümü Öğretim Üyesi Yrd. Doç. Dr. Recai Tekoğlu'nun çevirisiyle Türk kültürüne kazandırılmaktadır. Arkeoloji ve Sanat Yayınları'nın okuyucularına sunmaktan gurur duyduğu bu "klasik başyapıt", eski yazı ve dillere ilgi duyan herkesin bir solukta okuyacağı bir bilgi hazinesidir. Ayrıca, Eskiçağ'ın hâlâ keşfedilmeyi bekleyen suskun belgelerine ulaşmak, onları konuşturmak ve içerdikleri sırları ortaya çıkararak insanlığa armağan etmek isteyenler için de, yapacakları bu zahmetli fakat heyecan dolu yolculukta ellerinden bırakamayacakları bir rehber niteliğindedir.

ISBN 975-6899-79-4

9 789756 899793